

עלי עשור

דברי תורה מחקר וספרות

מוגשים ליום העצמאות העשירי
למדינת ישראל

בעריכת
הרב י. ל. וכהן מימון

מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ח

הוצאת ספרים
למוסד הרב קוק
1988

הוצאת ספרים
למוסד הרב קוק
1988

כל הזכויות שמורות
למוסד הרב קוק
Printed in Israel

דפוס ויס, ירושלים

תוכן הענינים:

- א. הללויה. הללויה לשנת העשור — י. ל. ביאלר
- ב. "כתר התורה" ושל בן אשר שנכתב בארץ ישראל — יצחק בן צבי נשיא המדינה ה
- ג. התורה והמדינה — הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג
- ד. עריכת נישואים ותספורת ביום העצמאות — הרב יצחק נסים
- ה. רבי רפאל נפתלי הלוי מראשוני הישוב בירושלים — הרב יעקב משה טולידאני כא
- ו. בענין בכורים — הרב ראובן כ"ץ
- ז. דיני שביעית בעציץ גקוב — הרב שלמה זלמן אויערבאך
- ח. אהבה משולשת — הרב י. ל. הכהן מימין
- ט. מדינת ישראל לאור ההלכה — הרב נתן צבי פרידמן
- י. עליות אליהו — יעקב אבן-חן
- יא. נסיעה לארץ ישראל לפני שמונים שנה — אברהם יערי
- יב. בסימן של קפיצת הדרך — משה פראגר
- יג. אמוראי בבל בארץ ישראל — הרב יונה דוב בלומברג (ו"ל)
- יד. דרשו את שלום העיר — הרב ראובן מחגליות
- טו. אגודה חשאית בירושלים — יעקב אביעד
- טז. ידיעות על צפת מזמן חידוש יישובה — מאיר בנימין
- יז. בקשת בענן — יעקב רימון
- יח. ביטול הנשיאות מבית דין — ד"ר יהושע בראנד
- יט. מעות רבי מאיר בעל הנס בספרות ההלכה — הרב ד"ר יצחק זאב בהנא
- כ. "שנות אליהו" בירושלים — יצחק רפאל
- כא. העשירי יהיה קודש — א. לבי"א (יזכירוביץ)

הללויה, הללויה לשנת העשור

אדם כי יפתח ספר-חזון
וקרא בו:

והושיעם יי אלהיהם ביום ההוא
בצאן צמו.

כי אבגיגור מתנוססות
צל אדמתו.

הן ישא נפשו עד שיא מזמור.
על כי קמה גם נצכה אלקתו
ולא תם חזון מפי כנור.

הומים מיתרים עלי כנורות
ולקבות הלומי-אור יפעמו פעם.
בקנף תנחומות עננים לחתם.
כי-נאו הסיים בגל אדיר
והוריקו מישורים במעגלי ניר.
כי הגה בצה המשאלה
התהלך בארץ באור ורוע.
וגאולים על תלמי שדי
להצמד אל המבוצ.

בצהרי חלומות, מחלפות כאב,
פנים אלי פנים, לב אלי לב,
אחים, אשר עם תפי רצמים
התפוררו לפזורי ניצוצות
במשע הלילה בים בלהות
והגה זרחה הבשורה
ורעם גם רעם מארצות קבצם.
מצקנת חלקאים, מקטב האימות
לקראת צין הפלאות...

ראו בספרים!
בין להטיי-קרדמים ותהום מתלקחת
מסקידה למקידה הלה זורחת,
עדי קץ יגיע...
מעל לעיני חרבות, מעל לגשרים מרוסקים
קול תמור הקיצי...

בשערי צמים, בדרךים אבודות
הגיענו קול הקורא,
בפי נשרים שגכה הקריאה.

חזיונים הציתו משואות
וצפור-נפש שלוחה אל הפליאה
וצינים אליה נשואות...
ענף מיחל צמאתי לסדות...
עוד זוהרות בלבי אותיות התפלה
והנה אבני-גזר מתנוססות ברום.
פתח אפריון התהלה
עלי סלע, בונה שלום...

עוד לא קמו המלים מהם יוצק השיר —
שורו, ימים טבולים בשפירי,
זה השיר אין גמר.
הנוהר בקרני להקה
עם טללי דמעה ודפיקות לבב
ושפתים דמומות בדמי בוכב...
את הדמעות אל תעצורו,
כי טללי תחי הנהו...

להוטת בתמים, יציבת תוחלת —
שירת הקדש פדות נאצלת,
רו-רוים, סוד-חק נצחים.
במעצומת טוב ורע
קשט הנאולה נורע.
תמצית שיר על שפתים
בשאת נפשי אפל אפים
במקהל חוסי-טגן,
לבי לאל סי רונן...

שירו לצמי שיר חדש,
שיר על פנורות, לב ים,
שיר-עדן יציב-פלא
חלום-חי בשלהבת חיותם.

שירו על הפדות!
כי אלפסד הוצק בלב-דור
ונמלו ימים מלחטי מגור,
עד כי חדל מרמס היות
בחוצות לאומים, אבני רשע
יפחדו ורחבו לקבות
מול נוף-מבטחים צור-ישע.

שירו לאלהים, שגבו צמי-דור,
כי חזיוני העצב תפכו לו כתב,
עם שרביט-לפיד לסלס הדור
למפרשי ברקים נקבז-נקנף...

ראו, איך השכינה פרשה כנפים
ותבלת-אלפי-שנים, נסוכת קדם,
כאפריון תזהיר שבצמחים,
וסלאי המראה...

בלקיש ותמנע, סדום ארץ נשפחה
צלצלי פטישים קצב-און יבררו,
לב-מדבר יתעורר בחדנה מתלקחת
וגגות אדומים חק-סיים יזמרו.
ממכתש למכתש ורך-מלך עד אילת,
ענקי-סלע מפגי אחי נסוגים,
פסס ים-סוף בהוד ארנקן נצח
ועל שפתו כורע שולה אלמוגים.

והים פיטני... צפונותיו מי יחקור?
„ויט משה ידו“, ימות קדם יזכור
לשבילי-שבילים נבקעו מימיו,
והנה צמי שוב על פסגיו
על סף-עולם באלף הזיות הים צוהל,
כי קם בגד לפני בני ישראל...

ושבתי וראיתי —
על אפקי חולות קמו משקנות
פזורי ניצוצות לקלט,
מקדשי-אל במקהלות
ששטו אלי גתיב
וקול תורה זוהר בפי היכלות,
בארץ הקדש ניר-עד להציב...

פה גלדי ושראל, נהירי צינים,
בשושנים בגנים ילבלבו אף ישירו,
ללא רמת, הלך וגשם מלא-קרנים,
את צלקם לא יבזוז, לא יסתירו...

והנה — קול קורע סגור לקבות:
אילנות-אדם אכלו להבות,
להב בשרשים שלח, עקדה הבציר
ונשארנו אחד מציר...
נשמו דרכי בישמון חרבות,
איה פרחי גני, איה החרבות?
רב-טבחים עדרי הפקיר
איכה אשלו? איכה אשיר?...

ושוב תפתח ספר חזון
 ותקרא ותקרא בו עד תם:
 כי אבני גזר מתנוססות.
 פפוכבים יאירו האותיות
 בלבך — רקיע מתכלת ואור
 ביתר שאת ויתר צו.
 אז תבין הפשר, פשר סוד-דור.
 אשר הנביא לך רזו...
 הסנה אחוז לבה בוצרת
 והסנה איגנו אכל.
 כי לב-חלמיש ונזר תפארת
 כגדיש יצלה ויגדל...

ועתה, — פקח ללב, שא עין
 וראה — ורימת כוכבים בשמים.
 לירכתי ארץ נצמדו סלמות.
 עולות ויורדות שלקבות
 וצם ישאל קי!...

לוחות קדש וזה-והריים
 ולבך-לבי שמי שמים.
 קרינה מתפשטת עילאית.
 אצילי, נכסף, אור ראשית.
 כי יסתם גיא-הרי...

לראש חוצות צא.
 סגור-נפשך פתח.
 ממת הסדנה קח.
 שמח ושמח
 עד בלי-די!...

זה שיר השבח
 לגבה מצל גבה שומר.
 מלאכותיו לספר.
 כי אבני גזר מתנוססות
 על אדמתו
 וקמה גם נצבה אלקתו.
 חזרו הימים צנופי חידות.
 בפרקן הפלא, במצעד לשידות
 נשרים-כנורות ישאו מןמור.
 הללויה, הללויה לשנת העשור!

”כתר התורה” של בן-אשר

שנכתב בארץ-ישראל

אוד מוצל מאש

מיד לאחר החלטת האו”מ על הקמתה של מדינת ישראל פרץ בארצות הסמוכות בהשגל של פרעות נגד היהודים. התקפה פראית נערכה ועל בתי-כנסת עתיקים וביחוד על בתי-הכנסת הקהמון בחלב, שלפי המסורת היא ארם-צובה. גדלה התרדה לגורלו של ”כתר התורה” ההיסטורי, שהוגה ונוקד לפני יותר מאלף שנים בארץ-ישראל בידי בעל המסורה בן-אשר והיה שמור בבית-כנסת זה שבחלב. לאחר חקירות ודרישות מרובות נתברר לנו, שה”כתר” הנערץ חולל ושוודד, אבל לא הושמד כליל ונמצא במקום סתר.

הנה איש בשורה אנוכי היום, לציבור היהודי ולכל חוקרי המקרא, שכתב-היד היקר נתגלה והוא נמצא, עתה במקום בטוח.

מהו ערכו המיוחד של ”כתר תורה” זה אשר עיני כל חוקרי המקרא במשך מאת השנים האחרונות היו עליו, ומלומדים יהודים ולא יהודים נסעו למרחקים כדי לראותו ולהשתמש בו, אולם רובם ככולם לא זכו לכך. חשיבותו של כתב-יד זה איננה רק ובעתיקותו, שכן הוא המקרא השלם מן העתיקים ביותר שהגיעו לידינו, אלא ובעיקר משום ש”כתר” זה נוקד, הוגה ונמסר על-ידי אחד מאבות המסורה הוא אהרן בן-אשר, שדיקדק בכל ספרי המקרא שהיו לפניו ועסק כל ימיו בקביעת הנוסח הנכון.

מרחבים הם ”כתרי התורה” הידועים לנו, החשובים והעתיקים ביותר, מצויים היו בדורות הקודמים בעיקר בקהילות המזרח, בארץ-ישראל, בסוריה ובמצרים, אבל לא רבים נשתמרו והגיעו עד-ינו. ה”כתרים” כתובים על קלף, רובם מקרא בלבד ללא תרגום ופירושים, ואולם אחדים כתובים אחד ומקרא ואחד תרגום, והמקרא מוקף מסורת מלמעלה ומלמטה ובצדדים, כתוב משני העברים, כרוך בצורת ספר ואינו עשוי מגילות-מגילות בספר תורה. ה”כתרים” העתיקים יש שלושה טורים בעמוד ובמאחרים יותר — שני טורים, ספרי אמ”ת ודברי שירה כתובים גם בכתב-יד העתיקים בשני טורים.

אין בידינו, לצערנו, תיאור מדויק של כתב-יד זה, החוקרים שהשתדלו לעיין בו לא הורשו לצלמו אלא להסתכל בו, ועל כן אין בידינו אלא ידיעות כלליות ביותר. עתה יכולים אנו לתת בפעם הראשונה תיאור שלם של כתב-היד, ממה ששרד ממנו.

”כתר התורה” של ארם-צובה הכיל את כל התנ”ך, בכל עמוד — שלושה טורים — מלבד ספרי איוב, משלי ותהילים וכן חברי שירה הכתובים בשני טורים בעמוד — בכל טור 28 שורות. גודלו: 33×26.5 ס”מ. עקב הפרעות נחסר כרי רביע ממנו וכיום יש בו רק 294 דפים. יש להניח שכתב-היד הכיל במקורו כ-380 דפים בערך.

ואלה הם החלקים הנמצאים והחסרים:

א. תורה

חסר: בראשית — כי תבא (דברים)

הכתר מתחיל איפוא בדברים, כי תבא, כח, יז, עד הסוף.

ב. נביאים ראשונים

יהושע — שלם

שופטים — שלם

שמואל — שלם

מלכים — חסר: מלכים ב, יד, פא — יח, יג.

ג. נביאים אחרונים

ישעיהו — שלם

ירמיהו — חסר: כט, ט — לא, לה (דף קרוע)

יחזקאל — שלם

תרי"עשר — חסר: עמוס ח, יב, עובדיה, יונה — מיכה ה, א; צפניה חסר הפסוק

האחרון, חגי עד זכריה ט, יז.

ד. כתובים

דברי הימים — חסר: דברי הימים ב לה, ז — לו, יט.

תהילים — שלם

איוב — שלם

משלי — שלם

רות — שלם

שיר השירים — יש עד ד, יא. כלומר חסרים: קהלת, קינות, אסתר, דניאל,

עזרא.

רשימה זו מלמדת על סדר הספרים שבמקרא, שאיננה לפי הסדר שקבעו חז"ל (בבא בתרא דף יד, ב) ומה שחשוב עוד יותר שבתנ"ך כ"י לנינגראד, שנכתב בשנת 1008, כלומר סמוך לזמנו של "כתר" חלב ונוקד על-פי בן-אשר, סדר הכתובים גם הוא שונה קצת: תהילים, איוב, משלי, רות, שיה"ש, קהלת, קינות, אסתר, דניאל, עזרא, דברי-הימים וישועה שאצלנו דה"י קודמים לספרי אמ"ת.

מסורת בידי יהודי חלב וש"כתר" זה נכתב בידי עזרא הסופר, עצמו, אבל מסורת זו אינה נובעת אלא משום יחס הקדושה המיוחד, שהיה להם כלפי ספר זה. שלא העיז אדם לראותו ולהסתכל בו. בראש הספר ובסופו היו רשומות המעידות על זמן כתיבתו וגילגולו. חלקים אלה אבדו, לצערנו, ואינם עוד ולא נותרו בידינו אלא העתקות שנעשו בתקופות שונות. רובן אינן מדויקות, מלבד העתקתו של ר' מאיר נחמד, איש ארם צובה, שהדפיס בשנת תרצ"ג בחלב מחברת קטנה בשם "כתר ארם צובה". אין הוא מטפל בבעיות הביבליוגרפיות והמדעיות הכרוכות בחקר ההיסטורי של ה"כתר", אבל ר' מאיר נחמד היה היחיד שניגש אל כתה"י בעין בוחנת. העתקותיו נעשו בקפדנות ובהזירות רבה, ויש בהערותיו דברי-טעם. מתוך הקולופון, שנכתב לפחות מאה שנה לאחר גמר העתקתו, יוצא ברור, שספר תנ"ך זה נעתק בידי הסופר שלמה בן בויאעא ממשפחת סופרים

1. על סדרי הספרים שבמקרא, ר' אבינועם ילין, ה"כתרים" שבדמשק, מזרח ומערב.

ידועה. איפה היה סופר זה ובאילו שנים עסק בהעתקת ה"כתר" — אין הדבר ברור. על כל פנים, בעיר צפוט קלעא (סלע היהודים, בקרים) היה חומש שנכתב בידי ר' שלמה בן בויאעא עצמו. בקולופון אין תאריך, אבל יש למצוא בו פרטים ביוגרפיים נוספים עליו, וראוי להביא קטע ממנו:

„אני שלמה הלוי בר בויאעא
תלמיד סעיד בר פרנאי המכונה
בלקוק כתבתי זה ספר תורת
משה כיד אלהי הטובה עלי לרבנ'
בראון¹ ולרבנא צליח בנוהי דרבנא
מימון יהיה עליהם סימן טוב...“²

בקולופון אחר יש תאריך שהוא עלול ללמדנו על ר' שלמה בן בויאעא וזמנו. אותו חומש נוקד ונמסר עלי ידי בן אותה המשפחה ר' אפרים בויאעא, והוא השאיר לנו על כך פרטים מעניינים:

„אני אפרים בן רבי בויאעא
נקדתי ומיסרתי וכללתי את
התורה הזאת ובדקתי אותה
כיד אלוהי הטובה עלי ואם
יש בה שגגה אל יחשב
לי לוי עון השלמתי ביום ו'
ח ב' בסלו שנת אלף
ומאתים ארבעים ואת
שנה למנין שטרות
לרבנא אברהם ולרבנא
צאליח בנוהי דרבנא מימון...“³

כמה מסקנות חשובות אפשר להסיק מכאן על הבעיות שמעוררות בפנינו: א. הסופר הזה רגיל היה להעתיק את המקרא בלבד, וחכם מסורת ונקדן היה מוסיף את הניקוד והמסורה; ב. בשנת 1241 לשטרות, כלומר בשנת 930, השלים הנקדן את עבודתו, בודאי שנים אחדות לאחר שהסופר העתיק את המקרא. הרי אומר, שאפשר להניח בודאות שכתר זה הוחל בכתיבתו בשנות העשרים של המאה העשירית; ג. נראים הדברים, שה"כתר" של ארם צובה נעתק לפני זה של צ'פוט-קלעא, שהלא המנקד והמוסר היה בן אשר — שנפטר אולי בינתיים — ופה הוא קרובו של הסופר. מכאן אנו מגיעים למסקנה החשובה, שה"כתר" ארם צובה נכתב בסוף המאה התשיעית ולא יאחר משנת 910.

גם יש בקולופונים אלה כדי פתרון לעוד בעיה חשובה, שהעסיקה את החוקרים הרבה, אם "כתר" זה הוא קראי או רבני. הקולופונים אינם משאירים מקום לספק, שבני בויאעא לא היו אלא "רבנים". כלל הוא, שה"רבנים" לא היו נוהגים לציין את רבנותם, לפי שהם הרוב, וחזקה על כל ספר תנ"ך אם לא צויינה בו קראיותו, שהוא רבני. אלא אם כן הוכח אחרת. אין זכר ל"בעלי-מקרא"

1 וזה עם אברהם. ע"י הלן.

2 יצחק בער והרמן שטראק, דקדוקי הטעמים, לייפציג תרל"ט, עמ' xxxvi.

3 שם, עמ' xxxvii.

ולסימנים קראיים אחרים בקולופונים שלפנינו, והקראים לא ויתרו להבליט שייכותם לדת הקראית.

אשר לשאלת מקום הכתיבה, נראה שאין עדיין לפתרה, אלא רק בדרך השערה, מתוך כך, שבקולופונים מרבים הם לחבר על ירושלים ובניינה ובהסתמך על העובדה, שזמן קצר לאחר שנכתב ה"כתר" היה, כפי שנראה להלן, בירושלים. רשאים אנו להניח, שבני בוואצא היו בארץ-ישראל — אם בירושלם ועצמה ואם במעוזיה, היא טבריה.

חוקרים אחדים מעלים את הסברה, שה"כתר" הוא קראי, משום שהכתיב של כמה מלים, הדיינו חסרות ויתירות שבמקרא, אינם לפי מסורת חז"ל שבתלמוד, אבל מה יענו שגם ב"כתרים" ואין ספק שאינם שייכים לבני מקרא מצויים חילופים בין מסורות חז"ל ובין הנוסח של ה"כתרים" עצמם. אם נתברר במקרה שלנו, שהסופר שכתב זאת היה רבני, הרי שאין סברתם סברה.

גם על המוסר והנקדן של ה"כתר" "מר רב אהרן בן מר רב אשר" נתלקו תחושות, ואין זה מענייננו כאן להכנס לפרטי הוויכוח ועל שאלת זה, שלאחרונה כתב עליה מאמר מקיף אהרן דותן.⁴ מסקנתו שלא היה בן אשר קראי נראית בעיני ואף מקבלת את חיזוקה ממה שנאמר למעלה וממה שיתברר עוד להלן.

ראוי להעיר כאן, שהשם רב אהרן בן מר רב אשר אינו דווקא, שם אביו של ר' אהרן היה ר' משה בן אשר, וחי בטבריה. זמנו ידוע לנו מתוך "כתר תורה", שהיה במצרים ברשותם של הקראים⁵ ושם נמצא התאריך 827 לחורבן, היא שנת 895—897 לספירת הנוצרים. לפי זה יוצא, שר' אהרן חי במחצית הראשונה של המאה העשירית.

שנים רבות לאחר שנכתב ה"כתר" — והיות ואין בידינו הקולופון של הסופר והנקדן עצמם, אין אנו יודעים לשם מי נכתב — נקנה בידי השר ישראל בן שמחה מבצרה הקראי, והקדישו לבית-הכנסת של בני מקרא בירושלים ומסרו לאפוטרופסתם של "שני הנשיאים הגדולים" יאשיהו וחזקיהו. מכיוון שאנו יודעים שחזקיהו היה בחיים בשנת 1064⁶, יוצא שבאמצעה של המאה האחת-עשרה בלבד עבר ה"כתר" לרשותם של הקראים; והדבר רגיל היה שסופרים שלא מבני מקרא מכרו ספרי מקרא לקראים, שהלא גם ה"מקדשה", שהיה בבית-הכנסת הקראי בירושלים, הוא ללא כל ספק רבני, והיחסים בין הרבנים והקראים באותה תקופה לא היו מחודדים, כפי שהיו בדורות המאוחרים יותר.⁷

ה"כתר" לא היה זמן מרובה בירושלים. בשנת 1071 שדדו הסלג'וקים את ירושלים וה"כתר" הובא בידי השוודים למצרים. והיהודים פדו אותו והחשם בבית-

4 "דאמנם היה בן אשר קראי?" "סיני", כרך מא, אבאלול תשי"ז, עמ' רפ—שיב.

שנ—שסב.

5 ר' יעקב ספיר, אבן ספיר, חלק א, דף יב, ר' גם מוסדיל: Some Hebrew Manuscripts in Cairo, JQR, 1905, כרך י.

6 ראה ר' מאן: Jews in Egypt, חלק ב, עמ' 213 וחלק א, עמ' 178.

7 ר' מאמרי, מקדשה הירושלמי וכתריה-התורה שבבית-הכנסת הקראיים בקושטא ובמצרים, קרית ספר, כרך לב, תשי"ז, עמ' 368. הרב"ו ור' משה גלאנטי התיירו למכור להם אף ספר תורה פסול — לא כל שכן תנ"ך בצורה של ספר. ר' ש' אסף, באהלי יעקב, ירושלים תש"ג, עמ' 202.

שאומר כן ¹¹ צריך לישבע על כתר התורה כמה יש לו והוא יתן כפי שבועתו... ומנהג ותיקין הוא" ¹².

מסורת זו של שבועה ועל "כתר התורה" היתה בחלב עד לימינו ואין ספק איפוא שהכוונה ל"כתר התורה" הידוע כלומר לכתב-היד של ר' שלמה בן בויאעא. והדבר מוכח גם מן העדות שתובא להלן. משמע ומכאן שונים רבות לפני זמנו של ר' שלמה לאניאדו כבר נמצא כתב-יד זה בחלב.

"כתר-התורה" נשתמר בבית-הכנסת הקדמון ב"היכל" אחד משבעה היכלות ¹³ שהיו בו. תאור המקום משנת תר"ח הגיע לנו מאחד מחכמי חלב, הוא ר' אברהם ב"ר ישעיה דייק. הוא כותב: "והיכל שבצד הרומית מזרחית יש שם חלון ובתוכו כתר תורה ארבעה ויש תנ"ך ויש מהם תורה לחוד, ובאחד מהם כתוב שנמצא בשלל ירושלים ת"ו, אבל לא יש בהם תאריך, ולפי הנראה שהם מזמן קדמון. ומי שיתחייב שבועת התורה בשבע שם בהם, והיא חוקה למשפחת בית הדיין אשר הם משיעין אותו ולא אחר. ויש שם מערה וקבלה בידינו ששם אליהו הנביא וז"ל נגלה ומדליקין שם נרות בעת צרה שיבוא על האדם ב"מ [בר מין] וגם תאשה כשתכנס לחדש התשיעי. וגם בערב כפור בעת המנחה היום נשים קמים מבין תנור וכידים ומחליפין בגדיהם ונכנסים בין האנשים להניח שמן במערה ההיא" ¹⁴.

ה"כתר" הוצא בשעתו מהיכל זה ולפי מה שכתב לי הרב יצחק שחיבר מחכמי חלב (עתה בבואיגוס אירס) "היה מונח בקרן זוית בארנון ועץ בבית השמן של ביהכ"נ הגדולה. בלי שיריהב שום יהודי לגשת אליו ובה היה שמור מפני חומר קדושתו והמנונית כל הימים, עד שלבסוף מפני מקרה דלקה שהיתה בבית השמן ונכנס הספר הנ"ל בסכנה ונצל בדרך נס, וגם מפני החשודים, שהיו באים מארצות ושונות בתור תיירים ואנשי מדע לעיין בספר הנ"ל, וחששו אנשי הקהלה פן יגנבו, וגם חששו פן יצלמו אותו שום פעם, לזה החליטו בשנים האחרונות ויחדו לו ארגו גדול מברזל והניחוהו שמה. עם שאר כתבי יד של התנ"כים האחרים שהיו נמצאים שמה למשמרת. לארגו הזה היו שני מפתחות. לא היו נמסרים ביחד לגבאי אחד אף שהיה הנאמן הגדול ביותר, רק היו נמסרים לשני אמידים וחשובים שלא יפתח הארגו הנ"ל אלא בנוכחות שניהם יחד ותחת השגחת ועד הקהלה. את הארגו שמו במערת אליהו הנביא בבית הכנסת הגדולה על מצבת אבן גדולה, וכל העם מקדישים ומעריצים את מקום מושבו".

הבאתי בארוכה את העדויות של חכמי חלב לפי שהן מעניינות ביותר לבירור גילגולה של מסורת. הקדושה המיוחדת ל"כתר" יסודתה דווקא מעת שהונח במערת אליהו הנביא. זמן מה לאחר מכן לא ידעו התמונים מה מקור הקדושה למערה וייחסו זאת ל"כתר". אבל עוד לפני מאה שנה היו יהודי חלב משתתחים ומדליקים נרות לא ל"כתר" שנמצא במקום אחר אלא לאליהו הנביא, כפי שיוצא מדבריו של ר' אברהם דייק. גם ר' שלמה לאניאדו איננו מפליג בקדושתו של

12 שו"ת "כסא שלמה", ירושלים חש"ד, סי' ב, דף ט, א.

13 תאיר בית-הכנסת זה והיכלות, ר' במאמריו של אלכסנדר דותן, לתולדות בית-הכנסת

הקדמון בחלב, ספוגית, א, תשי"ז, עמ' כה—סא.

14 ר' אברהם דייק, "הולך תמים מחל צדק", ליורנו תר"י, דף סז, ב — סח, א.

ה"כתר" ואינו מייחסו לעזרא הסופר, אלא בותב שהיו נשבעים עליו. כתרי אנדה אלה נקשרו, איפוא, ל"כתר" רק לאחר שהתעבר למערת אליהו הנביא.

המסורת שכותב עליה הרב שחיבר אינה, כנראה, מדויקת ובודאי שלא נשמרו ה"כתרים" בבית השמן אלא ב"היכל" הדרומי-מזרחי ואפשר ששם היו מניחים גם את השמן להטבת הנרות, כפי שומצוי הדבר בכמה מקהילות המזרח, וכן היה בבית-כנסת "איסטמובליס" בירושלים. ה"כתר" התעבר למערת אליהו הנביא לאחר שנת תר"י ולפני שנת תרנ"ט. האספן אלחנן נתן אדלר מלינדון שביקר בחלב בשנה זו כבר מצא את ה"כתרים" במערת אליהו הנביא¹⁵.

ועד כמה חשוב היה כתב-יד זה ובעיני הסופרים תלמדנו העובדה, שבכמה "כתרים" העתיקו הסופרים המאוחרים גם את הקולופון הנמצא בו כדי להוכיח שהעתיקו את נוסח המקרא על-פי כתב-יד המדויק הזה. בבית-הכנסת של הרמ"א בקראקא היה "כתר תורה", ששלח לו מרן ר' יוסף קארו מצפת בשנת שי"ט, שנקנה במחיר של מאה אדומים (דוקאטים). על-פי כתב-יד זה העתיק הרמ"א את ספר התורה שלו. בכתב-יד זה נמצא הקולופון שב"כתר" ארם צובה¹⁶. בסוף "מקדושה", שהיה בבית הכנסת הקראי בירושלים נוסף הקולופון הזה בכתב קראי חדש שאין לו שייכות לכתב-היד, כנראה בידי אבן רש"ף, שזיף את הנוסח וקילקלו במקומות אחדים כדי להוכיח את קראיותו. בראש הקולופון כתב המעתיק: "אמרתי להעתיק רשימה היקרה מסוף התנ"ך היקר הנקרא מקדש י"ה בתוככי ירושלים העתיקת בו מספר הנקרא כתב הירושלם והתקדש למצרים לכנסת הירושלם". אין מעניינינו להביא כאן את כל השגיאות שבהעתקה. אבל ראוי לציין את ההבדלים המוכיחים על הזיוף. במקום שמו של הסופר "שלמה הנודע בן בויאעא" כותב הקראי: "מר זר שלמה בן ירוחם הסופר המזוהר", כדי להטעות את הקוראים וליחסו לשלמה בן ירוחם הקראי. מעניין ההבר ששמו של בן אשר מופיע אצלו כתיקונו ולא כפי שנמצא בכתב-יד שלנו — "מר" אהרן בן מר" משה בן רב אשר". ביחס הנשיאים הוא מוסיף את הנשיא שלמה בן הנשיא דוד¹⁷. וביא עתה בזה את נוסח הקולופון הכתוב בסוף הספר, לפי העתקתו של ר' מאיר נחמד:

"זה המצחף השלם של כ"ד ספרים שכתב אותו מרנא ורננא שלמה הנודע בבן בויאעא הסופר המהיר, רוח ה' תניתנו ונקד ומסר אותו באר היטב המלמד הגדול החכם הנבון אדון הסופרים ואבי החכמים, וראש המלמדים, והמהיר במעשיו המבין במפעליו ויחיד בדורותיו מר רב אהרן בן מר רב אשר תהי נפשו צרורה בצרור החיים ועם הנביאים והצדיקים והחסידים. והקדש אותו השר הגדול האדיר האביר מרנא ורננא ישראל, תפארת כל ישראל, החכם והנבון החסיד הישר הנדיב ירים ה' הגלו ויצין נזרו ויגביה עזאו ממדינת בצרה בן מר רב שמוחה בן מר סעדיה בן מר רב אפרים רוח ה' תניחם לירושלים עיר הקודש על זרע

15. ר' ספרו Jews in Many Lands, לונדון, 1905, עמ' 162.

16. הקולופון העתיק ב"המגיד", שנה א, גל' 47. המעתיק לא הצליח לקרוא את כל האותיות. אינני יודע מה גירלו של "כתר" זה לאחר השוואה ואיפה הוא נמצא כיום. ואם ידוע הדבר למי שהוא אבקש להודיעני.

17. גם בהעתקה של הקולופון שב"כתר" קראקא נוסף השם שלמה, ואם כן יש לשער שהשם נשמט בטעות בהעתקתו של ר' מאיר נחמד.

ישראל קהלת יעקב עדת ישורון בעלי המדע סגולת החכמים¹⁸ השוכנים בזהר ציון, אלהים ישמרם עד עולם סלה. קודש לה', לא ימכר ולא יגאל ועל מנת שלא יצא מתחת יד שני הנשיאים הגדולים כבוד גדולת קדושת הדר הנשיא יאשיהו והנשיא יחזקיהו בני כבוד גדולת קדושת הנשיא דוד בן הנשיא בעז תהי נפשם צרורה בצרור החיים כגון עדן תחת ועץ החיים כדי שיוציאוהו אל המושבות¹⁹ ותקהלות שבועיר הקודש ובשלשה רגלים חג המצות וחג השבועות וחג הסוכות, לקרות בו ולהתבונן וללמוד ממנו כל אשר יחפצו ויבחרו, ואם ירצו אלו שני הנשיאים הגדולים, מר רב יאשיהו ויחזקיהו יחיים צורם בדרך הצלחה, ויפקידו אותו עם שני אנשים צדיקים ונבונים וידועים יראי אלהים אנשי אמת שונאי בצע יעשו ובחכמתם ובהזקתם ואם יחפוץ איש מכל זרע ישראל מבעלי הבינה מ²⁰ הרבנים בכל ימות השנה לראות בו דברי יתר או חסר או סתור או סתום או פתוח או טעם מהטעמים האלו, יוציאוהו אליו לראות ולהשכיל ולהבין לתקן לקרות ולדרוש וישיבוהו למקומו וישמרוהו ולא יתפרד בו איש אין בו אמונה, וה' אלהי ישראל ישים אותו סימן טוב סימן ברכה עליו ועל זרעו ועל כל ישראל ויתקים עליו מקרא שכן(תוב) כי אצק מים ועל צמא ונוזלים על יבשה, אצק רוחי על זרעך וברכתי על צאצאך וצמחו בבן חציר כערבים על יכלי מים, זה יאמר לה' אני וזה יקרא בשם יעקב וזה יכתוב ידו לה' ובשם ישראל יבנה וכל הברכות האמורות בו יחולו ויבאו ויאתו ויאמרו עליו ועל זרעו ועל כל מי שישמע ויאזין ויקשיב ויעשה כדברים האלה ולא יחליפם ולא ימירם לעולם ולעולמי ועולמים ברוך ה' לעולם אמן ואמן.

בסוף העמוד הראשון כתוב:

„אנתקל בכם אלאפתיכאך²¹ מן נהב ירושלים עיר הקודש תבנה ותכונן לקהל ומצרים לכניסת ירושלים תבנה ותכונן ונחיי ישראל ברוך שמרו וארור וגבו וארור ממשכנו לא ימכר ולא יגאל לעד ולעולמי ועולמים.“
לבסוף רצוני לעמוד על כך שבבית הכנסת הגדול בחלב היו כפי שומצינים הרב אברהם דיין, אדלר, נחמד ושחיבר, ארבעה „כתרים“, אחד מהם המכיל רק את החומש נפדה גם הוא יחד עם „כתר“ בן-אשר. כתב-יד זה לא נפגע מלבד הדף האחרון המכיל את הקולופון. הודות לרשימותיו של אדלר אנו יודעים שנשלם ביום טו בתמוז בשנת ה"א קי"א ליצירה (1341), כנראה באיטליה. שני הכתרים האחרים היו חומש מצויר בשני טורים, עם הפטרות וחמש מגילות, שכבר אדלר מציין שהיה במצב רע וחומש אחר שבו היה קולופון המציץ את שם המקדיש: „קדש בה"ר אברהם דקדיש כהן בכ"ר יצחק כהן²²“, ולואי ויתגלו גם שני חומשים אלה.

ואתרונו בזמן והראשון במעלה שוכה לראות את „כתר“ בן-אשר בשלימותו ולרשום מתוכו כמה וכמה רשימות הוא המנוח פרופ' מ' ד' קאסוטו. משהחליטה

18 ר' מאיר נחמד מציר שמלה זו כתובה על המתק ולדעתו היה כתוב מקורם — הקראים.

19 אכן ספיר גורס: הישיבות.

20 גם מלה זו סתובה על המזק, ולדעת נחמד היה כתוב: „מבעלי המקרא ומרבינים.“

21 צ"ל אלאפתיכאך ופי' הועבר בוטות הפדיתן משלל ירושלים. ר' ברוך טולידאנו, על

התנ"ך „כתר“ של חלב, הארץ, ערב יום-כיפור תש"י.

22 אדלר, שם, עמ' 163.

האוגיברסיטה העברית להוציא מהדורה מדויקת של המקרא נסע המנוח לחלב במיוחד כדי לעיין ב"כתר" בן-אשר. קהילת חלב לא הרשתה לו לעשות שם יותר מימים אחדים. הוא חשב להכין את נוסח המקרא על-יסוד כתב-יד זה ולא זכה ומשמוע על השריפה בבית-הכנסת הגדול בחלב, הספיד את "הכתר" במאמר מיוחד²³. מה שלא עלתה בידו של חכם זה, אנו מקווים שיעלה בידי תלמידיו וממשיכי תורתו, שיאורו לאורו של כתב-היד הקדמון בעת הכנסת הנוסח המדויק של המקרא.

23 "הארץ", ה' טבת תש"ח.

הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג
ראש הרבנים לישראל

התורה והמדינה

ברוך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה, לשנת העשור של מדינת ישראל. בהזדמנות זו ראוי לנו לתוד ההבדל ובדברים הנוגעים ליחס שבין התורה והמדינה. שנת תשי"ט ה'בעל"ט תהא שנת שמייטה שניה במדינת ישראל והרבנות הראשית עושה עתה הכנות בענין זה. אילו זכינו היינו גם מתבחינה הרוחנית במצב כזה שלא היינו זקוקים להשתמש בדרך ההיתר הידוע — כפי שפנה גם בשמיטה של שנת תשי"ב ולפני כן, והיתה השמיטה נשמרת בכתבה וכעירוש. כידוע דרך ההיתר היא הדרך שהותוותה ע"י קודמי הגדול, הגאון החסיד, הכהן הגדול מאחזי, והוא בעצמו הלך בעקבות הרועים גאוני עולם מפורסמים ובראשם מאור הגולה רבי יצחק אלחנן, זכר צדיקים למרכה ויחזתם תגן עלינו. הם הם שתיקנו בתחילה דרך היתר בתורת הוראת שעה משום חיי גפוש וקיום הישוב. באם המצב העכשווי יימשך, בוודאי שלא יעלה על ההעת להפסיק את ההיתר הזמני ההוא. הוראת השעה ההיא, ואולם לבי יתנה כבוד וחובה למיעוט החקלאי השומר שביעית, ואינו נוקט לדרכי ההיתר, אם כי אין לפקפק בהיתר הידוע, המסתמך על היסוד הבריא ושביעית בזמן הזה לכל היותר, מהבריהם, או מדרבנן, כלומר: מתקנת החכמים ו"ל, ולדעת אי אלו מגדולי רבותינו הראשונים ו"ל, אם כי הם המקצוע, מן היום שפסקו בתי דינים סמוכים בארץ ישראל אינה אלא ממדת חסידות בלבד, ובכל זאת אני אומר, אמת ומה נהדרה ומה נאדרה היתה שנת השבע, שנת השמיטה, כשהיתה נשמרת כהלכתה בימי קדם! זו היתה שנת חינוך לאומה כולה בממדים לאומיים ארציים. זו היתה הכנה תולמת ל"הקהל" לקריאת התורה באוני כל עם ישראל בבית המקדש, במוצאי שביעית בחג הסוכות, וכי מה באה השביעית ללמד לישראל? לסאורה ולא מצות השמיטה אינה בהתאמה גמורה עם רוח התורה בכללותה. תורתנו הקדושה מגנה את הבטלה ומקירה מאד את המלאכה. המאמרים בכיוון המוטרי הלזה סמעט שורבו מספור. בנקוט אי-אלו דיגמאות: כבר בפרשיות הראשונות ובספר בראשית, בתיאור תור הזהב של האדם בגן עדן, באמר: "ויניחתו אלעזר הורש: "אף אדם הראשון לא טעם כלום עד שיעשה מלאכה". רבותינו ו"ל מסכת אבות, באותה מתרחות הפנינים המזהירות, שאין חגמחה בספרות העתיקה

בכלל, מצווים „אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות“ (אגב, „הרבנות“ בלשון המשטה אין מובנה במובן המלא; רבנות בימינו, היינו התפקיד הקדוש והמקודש בישראל מאז מעולם להורות לרבים הלכה למעשה ולפסוק דינים שבין אדם לחברו על יסוד משפט התורה. חבל שכמה אישים וחוגים בימינו טועים בהבנתה של משנה זו, וסיסמתם היא: „אהוב את המלאכה ושנא את הרבנים!“... רבנות האמורה כאן מובנה מלשון השתררות). הנה שוב דוגמה מאלפת: התורה מצוה על השבת בכל תוקף ועוז, אבל בפסוק אחד היא מצוה גם על המלאכה בימות החול, ורבנותנו וזל אמרו: מלמד, שיהא אדם אהב את המלאכה, כשם שהתורה ניתנה בברית כך המלאכה ניתנה בברית, שנאמר: „ששת ימים תעבד ועשית כל מלאכתך ויום השביעי שבת לה' אלקיך“. חיבה יתירה נחוצה היתה מחכמינו ז"ל לעבודה האדמה והם אמרו: „עתידים כל בעלי אומניות שיעמדו על הקרקע“, ומפרש רש"י ז"ל: „שיניחו אומנתם לעסוק בחריש ובקציר“ (יבמות סג, א). והם ז"ל דרשו: כי תבאו אל הארץ ונטעתם, „אף אתם כשאתם ובנסיים לארץ ישראל לא תתעסקו אלא בנטע תחילה“. והנה, שנת השביעית בקשר לחקלאות לכאורה היא שנת בטלה; ברם, ראשית כל דבר, לא כל עבודה חקלאית אסורה בשביעית, יש גם מלאכות מותרות; ושנית, אמנם חשובה ויקרה מאוד היא העבודה בכלל, והעבודה החקלאית בפרט, מבחינת השקפת העולם של היהדות, אבל כשהיא נעשית המטרה הסופית לאנושות, התכלית כשהיא לעצמה, עלולה היא להתפך מעבודה לעבודה זרה, מעבודת האדמה לפולחן האדמה, לפולחן אלילי. נתבונן נא בחכמת תורתנו הקדושה, גם בנגלה שבה: „ששת ימים תעבד, וביום השביעי תשבות, בחריש ובקציר תשבות“, המנע מהבטלה: „ששת ימים“, לא עשה ימים אלא „ששת ימים“, כלומר בריצפות, תעבד, יום אחד יום, אך ביום השביעי, הקדוש לשמים, תשבות: אל תעשה מהעבודה המטרה הסופית, „התכלית“ של האדם, אתה ידע כמה החריש והקציר חשובים ובכלכלה ובפרט למדינה שיטחה החקלאות, והקו התורתי הלא הוא שהעם העברי יהיה עם חקלאי, ואתה ידע כמה חביב הוא החריש וכמה חביב הוא הקציר מבחינת היקף החיים הנובע מן התורה, ובכל זאת ולמרות כל זאת, חלילה לך מלזלזל אף במשהו בקדושת השבת, גם בעונת החריש וגם בעונת הקציר! השבת היא המקדשת את החיים כולם, היא מגלמת את המטרה הסופית, את התכלית העליונה על כל עליון! נתבונן בפרשת ציצית: פרושה זו מצווים אנו לקרוא יום יום, דווקא תיכף ומיד לפרשת „והיה אם שמעו וגו', לאותה הפרשה, אשר בה חיי החקלאות בתור אופיה המיוחד, האידיאלי, של האומה העברית, כל כך מודגשים, כל כך בולטים: „והיה אם שמעו תשמעו וגו' ונתתי מטר ארצכם בעתו וגו' ואספת דגנך ותירושך ויצהרך ונתתי ועשב בשוך לבתמתך ואכלת ושבעו וגו'. תיכף ומיד פרושה ציצית קוראה לנו, ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם אשר אתם זונים אחריהם, למען תזכרו ועשיתם את כל מצוותי והייתם קדושים לאלהיכם, אני ה' אלקיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים להצית לכם לאלהים אני ה' אלקיכם, הנה התגלית! מבין שכן, הבטלה, החלקית, כאמור, מעבודת האדמה בשנת השביעית, היא עצמה ובתוכן הרוחני המוסרי — עבודה, היא עבודה במובן העליון, עבודת ה' היא המקדשת את העבודה, ואת המלאכה, שבכל עת ובכל זמן, בקדושת של מעלה! אלה הם דברי אחד מגדולי רבותינו ז"ל בימי קדם, רבן גמליאל (סנהדרין לט, ב): „מה טעמה של שביעית (למה ציוות הקב"ה על השמיטה, רש"י)? אמר הקב"ה לישראל, זרעו שוש והשמיטו

שבע, כדי שתדעו שהארץ שלי היא (ולא ירום לבבכם בשבח ארצכם ותשכחו עול מלכותי רש"י).

ואם תרצו לאמר, הרי הדבר מפורש בתורה הכתובה, ושבחה הארץ שבת לה' (ויקרא כה ב) והוא הדין להשמטת החובות, כלומר: חובות, והיו בבחינת גמילות חסד, ובשבת השביעית שמיטת כספים — להזכיר לאדם מישראל אחת לשבע שנים, שהוא אינו „בעל הבית“ באן, שהוא אינו „האדון“, והדברי המלך דוד (דברי הימים א כט טו): „כי גרים אנחנו לפניך ותושבים ככל אבותינו“, כלומר: ככל האבות ושכבר הלכו לעולמם ואינם פה עלי אדמות, כך היא התושבות שלנו, החיים פה היום.

רעיון זה שני פנים לו: מבחינת חיי היחיד ונחלתו בארץ, להזכיר לו מה למעלה ממנו „כדי שתדעו שהארץ שלי היא“, שארץ ישראל מקודשת, לא ארץ ככל הארצות, אלא שהיא מקודשת מכל ושעם ישראל לא עם ככל העמים, אלא שהוא מקודש מכל העמים. ביחוד חשוב להזכיר ולחזור ולהזכיר את יסוד היסודות הלזה בימים הללו כשהלב היהודי, כלשוננו של רש"י וז"ל, עלול שירום בשבח ארצו וישכח את עול מלכות שמים, כשהלב היהודי עלול שירום, ולא לגמרי בלי צדק, על גבורתו המפליאה, ועל ההקרבה העצמית, והביאה ליסוד מדינת ישראל ולשכוח את העור ממרום, את הסינצטא משמיא, שהיא לא פחות מפליאה.

יש להצטער על כך שבין אנשי הדת שבאמונת העולם יש המונים את ישראל, ביתר דיוק: את מדינת ישראל, כאילו בגלל חילוניותה, אחי ועמי: הרבה יש אצלנו המצער מאד, המכאיב מאד את לב היהודי הנאמן לתורה, בקשר למה שכבר נעשה, והרבה יש המדאיג והמתריד בנוגע לעתיד הלא-רחוק, יחסים בין הדת והמדינה הזכולים אולי להניח את החצת ובאומות אחרות, אין בכוחם לספק את עם ישראל, תורתנו היא תורת חיים; היא מקיפה את כל היקף החיים ביחיד ובציבור, על מצוותיה וחוקיה, אנו אומרים בתפילה יום יום: „כי הם חיינו ואורך ימינו“, ולא פעם אחת נגרים ונחזק נפשי עמוק וחזק מאד, כגון בקשר לשבת הציבורית והדבר פרצות בחומת הכשרות וכו' וכו', לבנו חרד מאד, על העתיד הקרוב בקשר לדברים שהם גופי תורה ובמובן מיוחד בקשר להבטחת קיומו המלא של החינוך הדתי האמתי, עת לעשות לה' היא העת הזאת, עת למאמצים כבירים היא גם עת תפילה היא, עלינו להתפלל מתוך עמקי הנפש שיקרה מהרה רוח ממרום, רוח טהרה, רוח קדושה, רוח תשובה שלמה, מבחינת שני חלקי התורה, השנים שהם אחד, שבין אדם לחבירו שבין אדם למקום, על כל בית ישראל, ובראש ובראשונה ועל העם היושב בציון, וכי חיש מהר יקיים דבר אלקים ביד אחרון הנביאים (מלאכי ג, כג-כד): „הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא וגו' והשיב לב אבות, על בנים ולב בנים על אבותם, ולא זו בלבד, אלא ששומה על היהדות הנאמנה לא רק להתפלל כי גם לפעול ולעשות, חושבני, ששומה על חכמי התורה, בעלי ההלכה הבעלי האגדה גם יחד, ועל חכמי המדע והפילוסופיה הנאמנים לתורה, בארץ וגם בתפוצות, להתאחד ולעבוד בהתאמה, לשם יצירת ספרות לילה, לנוער ולמבוגרים, לקטנים ולגדולים, וגם לזקנים — ספרות במלא המובן, „בת תקופתנו“, באותו הכיוון של הספרות, שהתחילה ברב סעדיה גאון ונמשכה ברבי יהודה הלוי, ועלתה למרום שיאה ברבינו משה בן מימון וז"ל, בימי הביניים; ספרות שתגלה שוב לעיני הנבוכים את המאור שבתורה, ספרות שתגן בעת והדר כאחד, בחכמה בדעת ובתבונה, על אמונת ישראל ועל תורת ישראל, שבכתב ושמעל פה, כנגד

ההתקפות מכל הצדדים וכנגד גלי הספיקות ומבוכות המסתערים על בני הדור הזה. והרי זה צורך גשמי חיוני!

אנו תפילה לצור ישראל מושיעו וגואלו: אלקי ישראל, אלקי כל בשר, שלח ישועתך למדינתנו הרבה בת העשר, הגן עליה באברת קדוש מפני אויביה מסביב, מפני מבקשי רעתה מקרוב ומרחוק. גלוי וידוע לפני כסא כבודך, כי אנו לשלום, קיים בנו מה שכתוב בחברי קדשך, ה' נעז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום, ברכנו אבינו בשלום ושל עז, בשלום של כבוד והדר, זכר לנו עקדת רסא רבבות בניך בימינו לעינינו, השיבנו אליך ונשובה, מהר קץ גאולתנו ושלח לנו במהרה בן דוד משיח צדקך לתקן את העולם כולו במלכות ושידי אמן ואמן! ברכת מעמקי לב למדינת ישראל כולה, לצבא והגנה לישראל, לעם היושב וציון, ולגלויות ישראל, שסבר הגיעו לציון ברתה ולעתידים לבוא, לכל בית ישראל בכל מקום וזהם. לשנה הבאה בירושלים הבנויה, אמן ואמן!

הרב יצחק גסים

ראשון לציון, הרב הראשי לישראל

עריכת נישואין ותספורת ביום העצמאות

תשובה שהשבתי לתלמידי-חכם אחד ושכתב לי בענין זה, וזו תמצית דבריו: יש להתיר לכנוס ולהסתפר ביום ה' באייר ושוב הוכרו על עצמאותנו, לפי שהוקבע ליום חג לכל ישראל, שהרי ועצם המנהג שלא לכנוס ולא להסתפר בימים שבין פסח לעצרת לא הוזכר בתלמודים, ואף שנזכר ענין מיתתם של תלמידי ר', עקיבא בימים הללו (יבמות סב, ב), שאלת האיבול עליהם לא נזכרה שם ולא במקום אחר. מנהג זה לזכרם של תלמידי ר' עקיבא נתקבל כנראה בדורות מאוחרים יותר¹.

הדעת נותנת, איפוא, שכונו ושל מאורע כביר זה שקרה בדורנו יפה לזרות אבילות ישונה ושיסודה במנהג בעלמא, ולהפוך יום זה מאכל ליום טוב לכנוס בו ולהסתפר בו.

דברים אלה על קביעת המנהג אינם נראים לעניות דעתי, וגם אם נניח שהמנהג נתקבל בדורות שאחרי חתימת התלמוד אין משום כך סיבה להקל בו, כיון שנהגו כן דורות רבים, ולא זו בלבד: קשה להעלות על הדעת שבאותו פרק זמן שמתו בו תלמידי ר' עקיבא לא נהגו בחומרות אלו ובדורות מאוחרים יותר נהגו בהן, ולעניות הדעת נהגו כן ומתקופתו של ר' עקיבא, שהרי הגאונים שכל דבריהם דברי קבלה הם, הזכירו מנהג זה, ורבינו ירוחם הביאו בשם רב האי גאון, וזה לשונו: "לקדש ולכנוס בין פסח לעצרת, כתב רב האי וז' בתשובה שמקדשין, כי אין שמחה אלא בחופה ובסעודה, אבל אם בא לשאול אם יכנוס, אומרים לו לא תעשה משום תלמידי ר' עקיבא וכו'", ואם עבר וכנס אין מלקין אותו ולא קונסים אותו בשום קנס"². הרי שמנהג זה היה מקובל ביד הגאונים ובדאי

1 ועיין דברי ר' שמשון בן צמח חרדאן, שו"ת התשב"ץ, חלק א, סי' קעח, וכן ר' יעקב חאגיז בשו"ת הלק"ט, סוף סי' לג.

2 רבינו ירוחם נתיב כב, ועיין גם בטור אורח חיים סי' תצג ומרן הבית יוסף ציין שם לדברי רבינו ירוחם אלה.

מתקופתו של ר' עקיבא. וכאשר דמיתי כן מצאתי אח"כ מפורש ובתשובת רב נטרונאי גאון: "והשאלתם למה אין מקדשין ואין כונסין בין פסח לעצרת, אם מחמת איסור או לאו, הו' יודעים שלא משום איסור הוא, אלא משום מנהג אבילות, שכך אמרו חכמים: י"ב אלפים זוגים תלמידים היו לר' עקיבא וכו' ומאות ה' שעה ואילך נהגו ראשונים בימים אלו שלא לכנס, ומי שקפץ וכנס אין אנו קונסין אותו לא ועונש ולא מלקות, אבל אם בא לשאול לכתחילה אין מורין לו לכנס, ולענין קידושין מי שרצה לקדש בין פסח לעצרת מקדש לפי שאין עיקר שמחה אלא בחופה".³

גם ר' יצחק אבן ג'יאת כתב בהלכותיו: "המנהג בכל ישראל שלא לישא בין פסח לעצרת ומשום אבילות הוא ולא משום איסור, שכך אמרו חכמים י"ב אלף זוגות תלמידים היו לו לר' עקיבא וכו', ומאות ה' שעה ואילך נהגו להתאבל ועליהם שלא לישא בימים הללו, ודוקא נישואין אבל לארס ולקדש לא, ונשואין גמי, מי שקפץ וכנס אין עונשין אותו, אבל אם בא לשאול לכתחילה מורין לו שלא לעשות ושלא לסתור מנהג ישראל, וכן הורו הגאונים".⁴ ובדואי שגם המנהג שלא להסתפר נהגו בו מאותה שעה, והגאונים הנ"ל השיבו על מה שנשאלו, וכן מצאתי מפורש ב"אורחות חיים": "ומאותה שעה ואילך נהגו שלא לכנס ולא להסתפר".⁵

ואין להביא ראיה מדברי התשב"ץ שמנהג האיבול מנהג מאוחר הוא, שהרי התשב"ץ נשאל היכן כתבו רז"ל שאין נישואין מן הפסח ועד העצרת ובאיו מסכתא, ועל זה השיב: "איסור נישואין מן הפסח ועד העצרת לא הזכיר בתלמוד, אבל מנהגן של ישראל הוא וכו'". רצונו לומר שמנהגן של ישראל הוא מאותה שעה שמתו תלמידי ר' עקיבא וכמו שכתבו הגאונים. ונראה שלשון איסור ונשקט הוא לאו דדוקא דאין איסור בדבר וכמו שנתבאר בדברי הגאונים הנ"ל, וכן כתב בעל "המנהיג": "ואין מנהג לכנס בין פסח לעצרת, ולא מפני שיש איסור בדבר אלא למנהג אבילות על מה שאירע שבאותו פרק מתו י"ב אלף זוגות תלמידים לר' עקיבא וכו' ומי שכנס אין בו שום אסור ובעולם".⁶ וכספר "יבין שמועה" להרשב"ץ הלשון מדוקדק יותר וכך כתב: "נהגו איסור להסתפר ועד ל"ג לעומר משום אבילות אותם התלמידים של ר' עקיבא".⁷

גם מה שכתב בעל הלק"ט: "אבלות ישנה כזו שאין לה שדרש", על כורחך אתה צריך לומר דהיינו שלא הזכירה בתלמוד, אבל מכל מקום נהגו בה מאותה שעה. אמנם, החד"א ב"ברכי יוסף" (סי' תצג) הביא דברי שלושה גדולים שכתבו שמנהג זה נתקבל בחרות מאוחרים, הנה לשונו: "ראיתי להרב טור ברקת ומהר"ש שער אריה בחידושו ב"י ומהר"ר ישראל שלמה ליטני בכ"י, ושדחו בשתי ידיים מנהג זה שלא לישא בימי העומר וכתבו שהוא מנהג חדש לא שערוהו רז"ל, וכתבו דלפום דינא הדרך הנאמת אין לו מקום, דברי שני הגדולים שראה החד"א בכ"י לא זכינו עד כה לאורם, ואלה הם דברי ר' חיים הכהן בספרו "טור ברקת" (סי' תצג): "מה שנהגים שלא לישא אשה בין פסח לעצרת ועד ל"ג לעומר מנהג זה

3 ושר"ת הגאונים, "שערי תשובה" שבסוף ס' "נהרות דמשק", סי' רעח.

4 מהר"ץ ג'יאת, הלכות ספירת העומר, מהדורת במכתב עמ' קט. ודבריו הובאו בקיצור

בטור שם. 5 אורחות חיים, חלק ב, הלכות קידושין, עמ' 62.

6 ספר המנהיג, הלכות פסח, דפוס ברלין, עמ' 91. 7 "יבין שמועה", מאמר חמץ, דף לט.

חדש הוא בקרב ישראל מפני כי המה ראו שלא היו מסתפרים בימים הללו חשבו בדעתם כי עקר הוא מפני האבל, לפי כי אז מתו כ"ד אלף תלמידים דרע"ק ע"ה. אמנם ליהודי חן אשר כל דבריהם הם ועושים לטעם וסיבה אמיתית, עקרית ועליתנה, מה שאין מסתפרים בימים הללו אינו מפני האבל זה אלא מטעם וסוד גדול. ובמחכ"ת דבריהם תמוהים וכבר כתב החיד"א ויש להשיב על כל דבריהם, ולע"ד לא ידעתי איך התעלמו מדברי הגאונים והפוסקים הראשונים הנ"ל ושכתבו שמאותה שעה שמתו תלמידי ר' עקיבא נהגו שלא לכנס ולא להסתפר לזכרם.

והנה יש שכתבו גם טעמים אחרים למנהג. מדברי רש"י בס' "הפרדס" ⁸ ומדברי שבולי הלקט השלם ⁹ וס' התניא ¹⁰ שכתבו: לפי שהימים עלולין הן ושפלה מגפה בתלמידי ר' עקיבא, משמע הטעם משום דלא מסמנא מילתא. ויש מי שכתב הטעם לפי שהנשמות שנדונו להצרף סגהינם עיקר הצרוף שלהם לדברי ר' יוחנן בן גורי הוא בימים אלה, ומשום כך אין מן הראוי להרבות בהם בשמחה ואין נושאין בהם, במבואר בשבולי הלקט שם, שלאחר שכתב הטעם לפי שהימים עלולין הם, הוסיף: ואחי ר' בנימין פ' הטעם לפי מה שמצינו בסדר עולם פ"ג (ובמשנה עדיות סוף פ"ב), משפט רשעים בגיהנם י"ב חודש ונאמר והיה מדי חודש בחדשו, ר' יוחנן בן גורי אמר מן הפסח ועד העצרת ונאמר ומדי שבת בשבתו ¹¹. טעם מעין זה אתה מוצא גם בדברי רבינו ירוחם ¹², שימים אלה הם ימי דין, שהעומר בא מן השעורים מלשון סערת ה' ולכן אין כונסין ואין מסתפרים ואע"פ שאמרו הטעם משום תלמידי ר' עקיבא, ועיין בשבולי הלקט שכתב טעם זה בשם אחי ר' בנימין על מנהג גשים צדקניות שנהגות שלא לעשות מלאכה וכלילות של ימי הספירה ¹³.

אולם רובם ככולם של הפוסקים, הכלבו ¹⁴, אבודרהם ¹⁵, הטור והשלחן ערוך ונושאי כליהם כתבו הטעם משום אבילות על תלמידי ר' עקיבא, כמו שכתבו הגאונים, ולכל הטעמים אין איסור בדבר, אלא ושלכתחילה מורין שלא לכנס ולא להסתפר ומי שקפץ וכנס אין עונשין אותו, וכן נפסק בש"ע, ונראה דאם קפץ ונסתפר נמי אין עונשין אותו. אמנם ר' חיים ובבבבבש ב"ש יור"ד כנסת הגדולה ¹⁶ כתב שמנהג העולם להעניש את המסתפר, אבל הוא עצמו פיקפק מאד בזה ונראה לכאורה שהוא משפט מעוקל, וכתב שאפשר שאת הנושא לא ראו להעניש מפני המנהג, משום שהענישה מצוה בלקחו עזר, מה שאין כן במסתפר, ברם מדברי הגאונים וכל הפוסקים הראשונים והאחרונים (חוץ מכמה אחרונים שהעתיקו דברי הכנה"א) נראה דאין מענישין כלל לא את הנושא ולא את המסתפר.

ונראה שמנהג זה לא הותקן והוקבע על פי בית-דין אלא אנשי אותו הדור שראו את הכליה אשר נגזרה על אותם כ"ד אלף תלמידים של ר' עקיבא שכולם מתו מיתת העת בימים ספורים בעת אחת, נהגו בעצמם קצת אבילות עליהם בימים שמתו בהם ונהגו שלא לכנס ולא להסתפר, מנהג זה נתקבל גם על הדורות שלאחריהם, דור אחר דור לזכרם, ומשום כך מי שקפץ וכנס או נסתפר לא מענישין

8 הלכות אבלים, דפוס קושטא, דף מט.

9 הלכות ספירת העומר, סי' רלז, דף קט, ב. 10 הלכות פסח, סי' ג.

11 והשווה בס' התניא שם. 12 נתיב ה', חלק ד.

13 עיין גם "חק יעקב", סי' תצג ו"הברכי יוסף" סי' תצא, ה.

14 הלכות אישות, סי' עה. 15 סדר ימי העומר. 16 אור"ח, סי' תצג.

אותו, שלא עשה איסור, ושהרי אין חומרה זו אלא לזכר בעלמא, ולא היתה בזה תקנת חכמים. לפיכך לא נזכר ממנהג זה בדברי חז"ל, לא בתלמוד ולא במדרשים. וכל הפוסקים ושהחמירו, לכתחילה הוא שהחמירו. וכבר העיד הרדב"ז שבבמה קהילות לא נהגו מנהג זה כלל, חמסתרפים בכל שבוץ כפי מנהגם לכבוד שבת, ואין האיסור מן הדין אלא מנהג, וכן מה שנהגו שלא לישא אשה עד ל"ג לעומר, בזמן שיש סיבה וטעם, כגון שלא קיים מצוות פריה ורביה, או שאין לו מי שישמשנו וכיוצא, לא חיישינן למנהג שאין מנהג זה ועדיף מאבלות ושל שלושים, ובתנאי שלא ירבה בשמחה, שטעם המנהג הוא מפני השמחה וברור.¹⁷

ועל יסוד דברי הרדב"ז אלה כתב ר' חוקיתו דייסיליה ב"פרי חדש", שמי שלא קיים מצוות פריה ורביה הדבר ברור להתיר, והרי הרא"ם התיר משום מצוות פריה ורביה ליקח שתי נשים שלא גזר ועל כך רגמ"ה, ואף שמהר"ל מיינץ (סי' י) פליג ועליה הכא דלא ה"י אלא מנהג בעלמא יש להתיר בפשיטות וכן נוהגין, וכן יש ללמוד מדברי הרשב"ש¹⁸ שמי שלא קיים מצוות פריה ורביה מותר לישא שהלא מן הדין אף משנכנס אב מותר לישא, וכן סברו וקבלו כמה פוסקים אחרונים. הרב יעב"ץ כתב בסידור "עמודי שמים": "הדין נשואין ותספורת זוהו וכולן ושניהן מותרין במקום מצוה כל דהו"¹⁹. חכמי מצרים מעידים שכן היה המנהג במקומם. ב"מנהגי מצרים" כתב ר' יום טוב ישראל: "ופה מצרים בסיבת כל זהו נושאין, כגון שלא קיים מצוות פריה ורביה או אין לו מי שישמשנו וכיוצא, בתנאי שלא ירבה בשמחה וכמ"ש הרדב"ז"²⁰. ואחריו כתב ר' אליהו חזן: "ואנכי כדרכי תמיד להודיע לכל שואל, כי מן הראוי שלא לעשות חופה באלו הימים כי כן מנהגן של ישראל. אך אם רואה אני שיש להם איזה צורך אני מתיר להם, כמו שראיתי להרבנים שקדמוני שהתירו לישא בכל ימי העומר בעת הצורך"²¹. גם ר' דניאל טירני מחכמי איטליה הביא בספרו "עקרי הד"ט"²² דברי בעל "חינוך בית יהודה" הגדול מרבבה (סי' כא) ושהתירו בשעת הדחק לעשות נישואין בין פסח לעצרת, וכן הסכים בעל "ישועות יעקב"²³ שמי שלא קיים מצוה פריה ורביה מותר לישא. אולם מצינו כמה מהאחרונים שכתבו שלא לישא כלל בין קיים מצוות פריה ורביה ובין לא קיים ובכללם הב"ח (בסי' תצג), ר' חיים בנבנשת ובספרו "כנסת הגדולה" (שם), בעל "שכות יעקב"²⁴ ור' ישמעאל הכהן ממודינה²⁵. אך ר' מייזס בכר שמואל ובספרו "פרי האדמה"²⁶ הביא דברי מהר"מ דילונאגו הנ"ל וציין שבעל "פרי חדש" הסכים ועמו. אבל במקום אחר²⁷ כתב: "ועתה שמעתי כי מנהג

17 שו"ת הרדב"ז, ח"ב, סי' תרפו, ותשובה זו נדפסה קודם בס' "שתי דעות" לר' מנחם לטנאגו, סוף אצבע, דף גא, ב.

18 שו"ת הרשב"ש, סי' תרכב. 19 "עמודי שמים", דיני שאר ימי ניסן, דף גז, ב.

20 "מנהגי מצרים", א"ח, סי' תצג.

21 "תעלומות לב", ח"ד, סי' לה, והשווה ספרו "נהגה שלום", סי' תצג: "נהגו הרבנים שקדמוני להתיר לישא אשה גם קודם ל"ג למי שלא קיים פריה ורביה או שאין לו מי שישמשנו וכיוצא".

22 א"ח, סי' כא, ז. 23 סי' תצג, והתבאר בדברי ב"סתחי עולם" שם.

24 חלק ב, סי' לה, הכתב שפעם אחת התיר חכם אחד הנישואין מנה המנהג ולא עליה

זיווגם יפה. 25 שו"ת "זרע אמת", ח"א, סי' פה, ועיי' גם "סרם שלמה" אשכנזי, סי' תצג.

26 חלק א, הלכות ומיידן ומחספין, פרק ז, דף קנ.

27 שם, חלק ב, דף מה, ועיי' גם בחלק ד, דף כב, ושהביא מעשה באלמון שלא קיים

עה"ק ירושלם ת"ו למחות במי שדוּעָה לישא אשה בר"ח אייר וצריך לדרוש ולחפש בספר ש"מ [שלחן מלכים לר' יצחק בואינן] במנהג עה"ק. וכעת נעשה מעשה להתמיר אפי' וזהיה אלמון ועם אלמנה שימתינו עד יום ל"ד. ולא מובן למה חשש לשמועה אתר שראה את דברי בעל "פרי חדש" ומי לנו גדול ונאמן על המנהג כמוהו ובפרט שהיה מרא דאתרא ובעה"ק וכתב שכן נוהגים.

מזמנו של בעל "פרי האדמה" פשט כנראה המנהג בירושלים שלא לישא כלל עד יום ל"ה, שכן כותב הרב חיד"א: "והגם דמהר"מ לונגאנו והפר"ח שרו לישא למי שלא קיים מצות פו"ר וטועמן ונימוקן עמך, מ"מ פשט המנהג שאין נושאים כלל עד ל"ג".²⁸

האיל וכל עיקר הטעם הוא משום אבלות ישנה שבמנהג בעלמא יסודה והרדב"ז, ומהר"מ די"לונגאנו, והפר"ח וכמה אחרונים התירו לישא למי שלא קיים מצוות פריה ורביה כנ"ל וכן היה המנהג הקדום בירושלים ובכמה קהילות, נראה לעניות דעתי שמי שמורה לישא למי שלא קיים מצוות פריה ורביה אין מוסיף אותו. ולענין התספורת, הנה הרדב"ז כתב בתשובתו הנ"ל: "אנא ועבדנא עובדא בגפשא ואני מסתפר כל חזש ניסן ור"ח אייר וכן נהגו רוב העולם. והטעם כיון שהם אסורים בהספד ובתענית אין אבילות זאת שהיא תלויה במנהג נהגת בהם וכו', אפי' לודין שאין אנו נוהגים אסור תספורת אלא עד ל"ג לעומר, מ"מ ר"ח אינו בכלל כיון שהוא אסור בהספד ובתענית, שהרי עיקר אסור התספורת אינו מן הדין אלא ממנהג ואתי מנהג ומבטל מנהג בטעמא כל דהו. תו איכא טעמא דאיכא צער בגידול השיער למי שרגיל להסתפר ולא עדיף האי מנהגא ממצות עשה של סוכה, דקי"ל דמצטער פטור ובל"ג יום רבי טפי והאדם מצטער". ועין על דברי הרדב"ז אלה מה שכתבו ר' שמואל פלורינטין בספרו "עולת שמואל" (סי' יא) והחיד"א ב"יוסף אומץ" (סי' מ). החיד"א הביא גם דברי מהריק"ש בתשובותיו (סי' צח) בנהגו וכתב: "ושניהם המלכים אמור רבנן בטעמא דיש צער בגידול השיער והם ז"ל דיברו בגלילות טורקיא והגלילות הוא שער הראש בלבד, והדברים ק"ו בערים האל שנהגו לספר זקנם וכמספריים או בסם דודאי גדל צערם מאד, גם בספרו "היים ושאל"²⁹ נשאל בענין זה, וכתב: "והמסתכל יפה בעיקרי ושרשי הדברים קדמה ואתיא ידיעה ודאית דמנהג זה קל מאד", ולאחר שהביא דברי הרדב"ז כתב: "אתה הראת לחזק כמה הקל בזה ובטעמא כל דהו דחינן ליה וכו', העוד אני אומר דמנהג זה אין לו יסוד וטעם מספיק ע"פ הפשט כאשר יראה הרואה וזעל דרך האמת צריך שלא יגלח מע"פ ועד ערב חג השבועות ומאחר דמנהג זה להסתפר בר"ח ול"ג לעומר אינו נכון ע"פ הסוד והוא מנהג שלא נזכר בש"ס וגם ע"פ הפשט אין בדינו טעם נכון ומרווח לאסור התגלחת, הגם דבעלמא יש לקיים כל המנהגים כמ"ש הפוסקים, נראה דמנהג זה גרע טובא". לדעת היעב"ץ מותר להסתפר במקום מצוה כל דהו וכו"ל. וכן התירו לבעלי ברית להסתפר לכבוד המילה שבכללם המוהל והסנדק וכמ"ש הפר"ח בשם מרן הב"י בסי' תקנ"ט. וכתב עוד שם הפר"ח דאם המילה בשבת מותרים להסתפר אף ביום ה', שובענינים אלה הלכה כדברי המי קל מכולם.³⁰ וראיתי להגאון

מצות פו"ר שעמד לישא אלמנה ואירע יום ג'ד בשבת והתיר לו לישא ביום ל"ג חזקא.

28 "מחזיק ברכה", או"ח סי' תצג. 29 חלק א, סי' ו.

30 עיין גם "פנים מאירות", חלק ג, סי' לו; "אור נעלים", או"ח סי' י, דף ט, והחזק

מהר"ח פלאג'י ושכתב שבעירו יש משפחות שנועשה להם גם ביום ח' באייר ויש משפחות שנועשה להם גם ביום י"א בו וקבעו להם ימים אלה פורים ומסופרים בהם³¹. המורים מכל האמור, יום גם ושמוזה שאירע בימי הספירה יש להתיר להנשא ולהסתפר בו.

באשר ליום העצמאות, הנה אמנם היתה צפייתנו כי התקומה המדינית תתלווה בטאולה רוחנית, שהנהגת המדינה וארצות חיינו יהיו מושגות על עקרי היהדות וערכיה — ולא זכינו לכך, אולם ענין זה אין בו להעבי על שמוחת התקומה כשלעצמה, משום שהלקויים עשויים הם לחלוף ותפילתנו כי יזכנו ה' לגאולה השלמה והאמיתית בקרוב.

סופר, "אר"ח סי' קנח. 31 "מועד לכל חי", סי' ו, דף לו, ב.

הרב יעקב משה טולידאנו

רבי רפאל נפתלי הלוי מראשוני הישוב בירושלים

רבי רפאל נפתלי הלוי, שנקרא גם גיליבי רפאל נפתלי הלוי, מעשירי יהודי קושטא, יא בערך שנת תר"ו לירושלים, הוא היה תלמיד חכם וחבר ספר "קול רנה" בענייני תכונה ועיבוד, שנאכד. הוא היה מן הראשונים שקנו אדמות מתוך לירושלים העתיקה ובכפר מוצא, בשנת תרל"ב, רוב האדמות שעליהן נבנית השכונה נחלת ושבעה היה שלו, ומהם נדב במגיש אחד לבנין הישיבה הראשונה מתוך לירושלים העתיקה, שנקרא ישיבת "אחד". הוא ועוד גם לבנין חצר בית ההקדש של התלמוד תורה לעדת המערבים בירושלים¹.

הרב רב"ה עסק גם בעיבוד אדמות בשותפות עם ערבים, והוא שעורר לראשונה את ושאלת השמיטה ותרומות ומעשרות, איך לנהוג בפירות הגדלים בשדות שבעבדו בשותפות עם גכרי. בשנת תרל"ד פנה במשאלה זו לידדו בעיר קושטא רבי יצחק עקריש וגם לרבני חברון, לדעת מה לעשות.

ר"י עקריש כותב על כך בספרו "קריית ארבע" (ירושלים תרל"ו) סי' יא: "גדרשנו ללו ושאלנו ממעלת תהלת ידיד נפשנו הגביר המרומם אור יומם רצ"ו בישראל גדול שמו גר"ה, שהוא דד בא"י ת"ו והוא שותף עם גוי והגוי הוא המתעסק בכל דבר ומעלת הגביר הנז' הוא המזמין מעות לכל דבר הצריך לשותפות וכו' מה יהיה משפט תרומות ומעשרות בענין החטים הנוגעים לתלוק. ועוד דרש מאתנו מה יהיה משפט הפירות הנוגעים לחלקו בשנה השביעית, והנה אל אלהים יודע, כי לא היינו רוצים להטפל בשום דבר מהדברים הנוגעים לענין דינא לא להלכה ולא למעשה לולא פני יהושפט, הנדינו והדרינו, מעלת הגביר הנז' לא יכולנו להשיב פניו ריקם וגדרשנו למקצת בקשתו ללמוד הדברים בשורשם וכו' ויען שנשמעו חברים כאלו בבית הרב הגדול מעוז ומגדול מארי דארעא דירשאל ע"ק חברון ת"ו האי תנא וידין תנא דבי אליהו מאני גר"ו שלח לנו ספר כתב איש

1 מסמכים אלהים על הרב רפאל נפתלי הלוי פירסמו גרייבסקי "מגניז ירושלים" חוברת

קה, עמ' 1, 42 45 ב מ"ד גאון ברבעון "ירושלים" חוברת א, תש"ח, עמ' נ"ח (נ"י) בספר "הגדל המזרח בארץ ישראל" עמ' 117 ו"242, ופירסט "ירושלים החדשה" (ירושלים תש"י).

עמ' 48. באחד המסמכים שפרשתי כתיבה, שנפטר ט"ז טבת תרמ"ט.

רבי במה שנוגע לענין זה ואזהרה השמיענו לעיני בזה עד מקום ושידינו מגעת... לא נזכר כאן מי הוא המבדיל הנז' השואל, אכן בלי ספק שהוא הרב רנ"ה, שהיה מקושטא והכיר את רבני העיר ההיא. גם המוציא לאור ספר "קרית ארבע" הנ"ל, רבי אהרן ובכור אלנקוה, חתום ועל אחד המסמכים כתב-יד שברשותי, השיך לעזובו של רבי רפאל גפתלי הלוי.

על שאלה זו של תרומות ומעשרות ושמיעה בקרקע גוי וישראל שותף עמו בפירות, שנקודת הרב רנ"ה, דנו עוד מרבני חברון: ר' אליהו מני והרב רחמים פרנקו בספרו שערי רחמים חלק א סי' כב' ובחלק ב סי' כה, גם רבי דוד בן שמעון, רב לעדת המערבים אז, שהובאה תשובתו בסוף ספר שערי רחמים חלק א, ועין גם כפי אהרן לר"א: עזריאל חלק ב סי' יא. אחרי שנים עסקו בזה גם כמה מרבנים אשכנזים בארץ ישראל ובחוץ לארץ, כידוע.

רבי רפאל גפתלי הלוי מלבד מה שיסד ישיבת "אחד", היה ידוע גם כתומך ברבני ירושלים ותחמיה, ואחד מהם צייר לכבודו מנורה מעשה ידי אמן, עשויה בשלל צבעים ובציורים יפים מאוד ושל הכיור ופך השמן בשילוב המזמור למנצח ובגנינות וברכת כהנים, ובה כתובות השורות האלה: "ידי יסדה המנורה הטוהרה מנחת עני ערטיילאי גברא, לפני מי שגדול רבה ויקרא, הדך הוא האמור בתורה, מלאך רפאל אספקלריא המאירה, נודע בשוערים וזמו גפתלי טהר גברא, מסגני ליה ידיו רב לו בעיני וסבברא, תוכן הרבה קולע אל השוערה, דרחים ומוקיר רבנן ואיהו גופיה צו"מ (= צורם מרבנן) המאיר לארץ אורה זו תורה, הן גביר רצו" (= רודף צדקה וחסד) בישראל גדול וזמו במהר"ר רפאל גפתלי הלוי יאיר נרו שמשא בטיהרא, כיר"א, משם קטן בן פניו למטה קטינא איש צעיר מלי"ק ס"ט, נכתב פעה"ק ירושלים תובב"א בש"א לחדש אדר ושנת תרבע"ה לפ"ק, בא סימן וראו בטו"ב ירושלים כ"ל ימי חייך אכיר ברב ועו השלום". השם מלי"ק, ושם הצייר ובראשי תיבות, לא ידעתי מי הוא, אך ניכר שהיה אחד מחכמי ירושלים, ואולי הוא רבי יצחק קאלאמרו מחכמי ירושלים דאז.²

אתרי פטירתו של רנ"ה נמנו מספר אפוטרופסים ועל רבושו, וביניהם הראש"ל רבי יעקב וואל אלישר ז"ל, נוסף על התעודות השייכות לרנ"ה ויורשיו, שפירסמו גרייבסקי וגאון שם, יש תחת ידי מספר תעודות כ"י אלה: א. חוגיט (שטר מקנה), בכתב ולשון וערבי על קניית חצי בית קפה בכפר קולוניא הנז', שקנה הרב רנ"ה מאת השיך אבו גוש מקרית ענבים בשנת 1287 להגירא [תר"ל]. ב. שטר מקנה על אדמה בירושלים בשנת 1289 להגירא [תרל"ב]. ג. שטר מקנה על בית שוקדיש לת"ת וישיבת "אחד" הנזכרת לעיל, גם הוא בערבית, בשנת 1307 להגירא [תר"ן]. ד. מינוי מורשים ועל ישיבת "אחד", כתוב בערבית בשנת תר"ן, ועוד מספר מסמכים בעברית ואספניולית בקשר ועם יורשי הרב רנ"ה ואישורים מהרב החכם באשי של תורקיה.

כדאי להציג כאן תוכן נוסח החוגיט הנזכרים במספר א ומספר ב, מתורגמים מערבית לעברית:

[א] שטר שנעשה בפני השופט הדתי העליון והתום מעלה ירום הודו אחרי קבלת החלטה מאת מועצת מושל ירושלים בענין המכירה שקנה בחיר עדתו ודתו אדון רפאל גפתלי לוי בן חיים היהודי מעיר הבירה הרמה ומנתיני ממשלתה

הרב יעקב משה טולידאנו : רבי רפאל נפתלי הלוי מראשני הישוב בירושלים כג

הרוממה, ומהמוכר מחמד אנא וכן המנוח זאג' מוסטפה בן השיך (נקן העיר) אברהם אבו גוש מאנשי קרית וענבים ומתוח? בני מאליק פלך ירושלים, והפיעו המוכר והקונה במושב הדתי ומכר לו מכירה הלוחה כל זכות שיש לו לפי החק הממשלתי, בפני העדים, עלאן ומחמד בן מוצליח צלח והם המוכרים של קרית קלונה (קולוניא) וצאלח עלאן וכו' וכו' הם כלם מאנשי מועצת קרית קלונה הנזכרת ומחמד מוסטפה ומחמד אבו עיש מקרית ציבה לפי ידיעות שמסרו בענין זה, כל חצי הקאפי שבקרית קלונה ומתוח בני מאליק הנז' על יד דרך המלך, וגבולותיה: דרום, דרך המלך הנזכרת, מזרח אדמת זתים ושל השיך מוסטפה אל כטיב מקרית קלונה, צפון ושה אלנאוי שביד ישועה היהודי, ומערב חורשת זתים חתיית אל לאטיני, הקפה הנזכרת במכר חציה שנים עשר חלקים זכיותיה ותועלתיה וכל השייך לה ומכירה גמורה וקניה מוחלטת בלי ואונאה ובלי פיסול, בסך אחד וחמשים זהב לירא צרפתית מזומנים ושלמים, שמסרו ליד המוכר הנזכר מיד הקונה הנז', ועל פי זה יקמה הקניה הנז' ביד הקונה הנז' ולרשותו לפי הדת וכו' ונכתב וטור מכר זה ונמסר בידו, והעיד המוכר מחמד אבו גוש שיצאה מידו ורשותו ליד ורשות הקונה בלי שום טענות, וקבל הקונה האדון רפאל נפתלי הנז' לרשותו ונחתם זה ביום התשיעי מתחדש מחרם שנת שבעה ושמנים ומאתים ואלף" [להיגרא]. אחת תחתיות צבועה זהב.

[וב] „חוגיט חוקית ושנעשית ומהמושב הדתי בפני אדוננו השופט הגדול וכו' של האסלאם התחתם מעלה על מה שנכתב כאן לאישור הקניה ושקנה האדון רפאל נפתלי הלוי וכן חיים לוי היהודי מנתיני הממשלה הרוממה ירום הודה, בכספו שלו מאת המוכרת אסתר בת אליהו בן יוסף היהודי הנדונה לו מן האדון אליהו בן החכם מורינו ואברהם בן צדיק היהודים ידיעה חוקית על המוכרת הנכחית, מכרה מכר גמור חלק? וממה שהוא שלה לפי שטור כתוב בחמן פיו אפנדי השופט באלקורס אלשריף (ירושלים) בתחתיותו בתאריך סוף תחדש מחרם לשנת שלוש ושמנים ומאתים ואלף, ויד המוכרת הנזכרת התומה בלי טוען ומעורר, על חלקת אדמה מאדמות המוכרת הנזכרת שבמקום באב אלכליל קרוב למנסקוביה, הכוללת בור קטן ושבו יורד מי חגשמים גמצא בצדה המערבי, ואשר אורכה ממזרח למערב עשרים וחמש אמות, ורחבה מצפון לדרום שלוש עשרה אמות, וגבולותיה, דרום ומערב אדמת המוכרת, מזרח דרך המלך המכילה ליפה, צפון דרך פרטית מפרידה בין האדמה הנזכרת בעת זבין אדמת המוכרת, האדמה הנז' עם כל הזכויות וגדריה ודרכיה וכו' מכרה המוכרת ומכירה גמורה בלי טענות ואונאה ובלי פיסול בסך שלשים זהב לירא צרפתית מזומנים שקיבלה בשלימות המוכרת ובעד זה עברה האדמה לרשות הקונה הנזכר, ונכתב וטור מכר הזה ברצון שניהם המוכרת אסתר הנזכרת והקונה רפאל נפתלי הנזכר בלב שלם וכו', והיה זה בתשעה ועשרים מתחדש מחרם שנת תשע ושמנים ומאתים ואלף".

ישועה היהודי (הנזכר בשטר מכר א), בראה שהוא ר' יהושע ילין, שקנה גם הוא אדמות במוצא, והחכם מורנו, אביו של אליהו (הנזכר בשטר מכר ב), נראה שהוא ר' רפאל גרשום מורנו הנזכר בתולדות חכמי ירושלים ג, עמ' 218, אך השמות, אסתר בת אליהו בן יוסף, ואברהם בן צדיק, אינם ידועים לי.

3 יש לעיין במאמר „שלשה תאריכים בתולדות בני מוצא" מאת א. בן יעקב בהבוקר,

כט תמוז תשי"ז, שאינו תחת ידי ושצוין במאמרו „הרחבת גבולות ירושלים" ברבעון „ירושלים" תשי"ח, עמ' סט.

בענין בכורים

א

בבבא בתרא (דף כו. ב): «אמר עולא, אילן הסמוך למצר בתוך שש עשרה אמה גולן הוא, ואין מביאין ממנו ובכורים», ופירש"י: «אין צריך להביא ממנו בכורים, דבעינן אשר תביא מארצך». ובתוס' שם, ד"ה גולן הוא: «פירש ר"ת, משום דאין מביאין גול ועל גבי המזבח, שנאמר אני ה' שונא גול בעולה, וכתוב והבאתם גול וגו'... ומיהו קשיא לר"י, דפריך לקמן מהקונה אילן וקרקעו מביא וקורא מאי לאו כל שהוא, ומאי קריא ומאי קריא? ודאמר, זה נוטע בתוך שלו כפירוש הקונטרס, דאע"ג דמותר לסמוך (דפסקינן כר"י דאמר, זה נוטע בתוך שלו וכו') אין מביאין ממנו בכורים, דבעינן אשר תביא מארצך. ולקמן דאמר, אילן הסמוך מביא וקורא, שועל מנת כן הנחיל יהושע את הארץ, לא קאמר שועל מנת כן הנחיל שיהא מותר לסמוך, והבלאו הכי שרי, אלא על מנת כן הנחיל שיהא חשוב כמו מארצך ויכול לומר אשר נתת לי».

והנה בגמ' שם (כו. א) מקשה על עולא, מהקונה אילן וקרקעו, ומהקונה שלשה אילנות מביא וקורא, «מאי לאו כל שהוא, לא, וט"ז אמה», ואת"כ מקשה מ"אילן מקצתו בארץ ומקצתו בחו"ל, טבל וחולין מעורבין זה בזה, דברי רבי; וחשב"ג אומר, הגדל בחיוב חייב, הגדל בפטור פטור, עוד כאן לא פליגי אלא דמר סבר יש ברירה ומר סבר אין ברירה, אבל גדל בפטור, ד"ה פטור, הסא במאי עסקינן דמפסיק צונמא, אי הכי מאי טעמיה דרבי, דהדרי ערבי, וחבמאי קמיפלגי, מר סבר אורא מבלבל ומר סבר האי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי... כי אתא רב דימי אמר, בעא מיניה ריש לקיש מרבי יוחנן, אילן הסמוך למצר בתוך ט"ז אמה, מהו? אמר ליה, גולן הוא ואין מביאין ממנו ובכורים, כי אתא רבין אמר ר' יוחנן, אחד אילן הסמוך למצר ואחד אילן הנטע מביא וקורא, שועל מנת כן הנחיל יהושע לישראל את הארץ, וכתב ביד רמ"ה: «ואע"ג דקיי"ל כר"י הנ"מ לענין בכורים הבגולה תליא מילתא, וכיון דעמ"כ בן הנחיל יהושע לישראל את הארץ, ליכא גול, ומאד צריך קרינא ביה, אבל לגבי מעשר ע"כ חייב, דלא אהני יהושע לאפקועי חיובא דמעשר מיניה, דהא אפילו הוי כוליה קרקע דחד גברא טבל וחולין מעורבין זה בזה גינתו, א"כ צריך לאוקמיה דמפסיק בצונמא, אפילו לר"י באילן מקצתו בארץ ומקצתו בחו"ל».

ב

אבל הרמב"ם בפ"א מהל' תרומות, הל' כד כתב: «אילן ושעומד בתוצה לארץ ונפנו נוטה לארץ, או עומד בארץ ונפנו נוטה לתוצה לארץ, הכל הולך אחר העיקר, הוי מקצת שורשיו בארץ ומקצתן תוצה לארץ, אפילו היה צחיח סלע מבדיל ביניהן, הרי טבל וחולין מעורבין זה בזה», הרי בדין השני פסק כרבי, דהדרי ערבי טבל וחולין מעורבין זה בזה, כדאיתא בגמ' (שם כו. ב ובגיטין כב. א), אבל ברישא דנפנו נוטה לחוץ פסק דהכל הולך אחר העיקר, אע"ג דינוק מחו"ל, דלא סעולא, וכן פסק בפ"ב מהל' בכורים, הל' יג: «קנה אילן אחד וקרקעו הרי זה מביא», ולא הזכיר שקנה גם הט"ז אמה, כדאמר הגמרא בפ"ב דף כו. א לעולא שם. משמע, שאינו פוסק כעולא, אלא שהכל הולך אחר העיקר ולא בתר ניקת השרשין.

אמנם ובפ' ב מהלכות בכורים (הל' יא) כתב: "ואם היה האילן סמוך למיצר חברו או גוטה לשדה חברו, אעפ"י שחייב להרחיק, הרי זה מביא ממנו וקורא, שעל מנת כן הנחיל יהושע את הארץ". משמע, שסובר שיניקת השרשים מילתא היא, אלא שעל מנת כן הנחיל יהושע את הארץ, חשיעבוד לו יניקת חברו למיקרי ארצו, כמו שאמרו בתוס' בסא בתרא (שם), והי' אפשר לומר, שגם בקנה אילן וקרקעו משועבדת היניקה של ט"ו אמה, מתקנת יהושע הנ"ל, שמביא ובכורים, אבל הרמב"ם לא הזכיר שם הטעם שמביא בקנה אילן וקרקעו משום תנאי יהושע, משום דס"ל דלא צריך כלל ע"ז תקנת יהושע להביא הבכורים אלא סגי שמקום האילן שלו לדין מביא וקורא, משום שהכל הולך אחר עיקר מקום האילן לבד, כמ"ש בפ"א מהל' תרומות הנ"ל, דלא כעולא, ונגד הגמ' הנ"ל, וכן יקשה, שאם לא ס"ל כעולא, אלא אול בטר עיקר מקום האילן, ויניקת השרשים לא מעכב לדין מביא וקורא, כמ"ש ובקנה אילן וקרקעו, משום מה צריך תנאי יהושע לאילן הסמוך למיצר חברו?

ג

והנה מצאתי בתוס' רי"ד ועל ב"ב שם שכתבו: "אמר עולא, אילן הסמוך למיצר בתוך שש עשרה אמה גזול הוא ואין מביאין ממנו בכורים, פי' כיון שיניק משדה חברו ואין שדה חברו משועבד לאותה היניקה וגזלן הוא והגזלן אינו מביא בכורים כלל, ואעפ"י שמקום האילן כולו שלו כיון ושיניקתו היא בגזילה פטור מלהביא, והו"ל כנוטע בתוך שלו והבריד ראש הגפן בתוך של חברו, ותנן בריש בכורים, הנוטע בתוך שלו והבריד ראש הגפן בתוך של יחיד או בתוך של רבים, והמבריד מתוך של יחיד או מתוך של רבים בתוך שלו וכו' ועד אינו מביא, מאיזה טעם אינו מביא, משום שנאמר: ראשית בכורי אדמתך, ועד שיהיו כל הגידולין מאדמתך, האריסין והחכירין והסקריקין והגזלן אינו מביא מאותו הטעם, שנאמר: בכורי אדמתך, אבל רבין שפליג עליה ואמר משמיה דר' יוחנן, אחד אילן הסמוך ואחד אילן הגוטה מביא וקורא, שעל מנת כן הנחיל יהושע את הארץ, סבירא ליה דוקא כשמבריד ראש הנטיעה בתוך של חברו והנה ליה גזלן ופטור מלהביא בכורים מפני שאין כל הגידולין מאדמתו, ועשה שלא וברשות וקרא גזלן, אבל אילן הסמוך ברשות הוא ועושה, ולא יקרא גזלן. בדבר זה וכיון שמקום האילן שלו מביא וקורא, ולא דמי לקנה אילן או שנים בתוך של חברו לרבנן, המביא ואינו קורא, דהתם אעפ"י ששדה חברו משועבד ליניקת אילנו כל זמן שיחי', אין לו קרקע חלוט כלל, ואכל זה שמקום האילן חלוט לו אעפ"י שמקום יניקתו אינו שלו מביא וקורא ולא יקרא גזלן ובכך", משמע, שסבירא להו להתוס' רי"ד, דרבין שפליג על עולא סבירא ליה דהיכא שמקום האילן חלוט לו, או אעפ"י שהיניקה של שוש ועשרה אמה אינו שלו, מביא וקורא, מפני שעל מנת כן הנחיל יהושע את הארץ, שגם היניקה של ט"ו אמה משועבד לו, ולא יקרא גזלן, אבל אם גם מקום האילן אינו חלוט לו, או אינו מביא, שלא מקרי אדמתך, כמו המבריד ראש הנטיעה בתוך של חברו, העולא דלית ליה על מנת כן הנחיל יהושע את הארץ, שפיר סבירא ליה שאינו מביא באילן הסמוך למיצר חברו, מפני שהיניקה אינה שלו ולא מקרי אדמתך, דבעינן שיהי' כל הגידולין מאדמתך אעפ"י שמקום האילן שלו.

ד

ולחלן מקשים בתוס' רי"ד שם ועל מה שנאמר בגמ': "ת"ש קנה אילן וקרקעו מביא וקורא, מאי לאו כל שהוצא, לא ט"ו אמה" — "קשה לי טחבא ואפילו

אי אמרינן דלא קנה אלא קרקע כל שדוהא מקום האילן, כיון שהניקה משועבדת לו ולא מצי למימר ליה עקור אילנך, דאדעתא דהכי זבנה כו'. אמאי לא יביא ויקרא, כיון שיש לו מקום מטעמו, עד כאן לא אמר עולא, אלא באילן הסמוך למיצר, שלא שיעבד לו שדוהא ליניקתו והוי גולן, אבל האי דלא הוי גולן מודה תנא דמביא וקורא, כדאמר רבין משמיה דר' יוחנן באילן הסמוך למיצר חבירו כו', שועל מנת כן הנחיל יהושע את הארץ, אלא שאף על גב דלא קנה הט"ז אמה אלא מפני ששועבד לו יהושע, מביא וקורא מפני שאינו גולן, ועולא לא פליג אלא באילן הסמוך למיצר חבירו, דלית ליה תנאי יהושע, אבל היכא שקנה אילן וקרקעו, דלא הוי גולן ביניקה מודה דמביא וקורא... והנכון בעיני נראה לי לתרץ דלא גרסינן במילתא דרבין אלא: מביא, שלא יחשוב גולן, שועל מנת כן הנחיל יהושע, אבל מיהו אינו קורא, כיון שאין מקום היניקה חלוט לו, והלכך לא גרסינן: וקורא.

הרי, שלענין קריאת הפרשה בעינן שתיה' אדמתו גם ביניקה של הט"ז אמה ולא מהני שיתן לו רשות או מה שהנחיל לו יהושע בתנאי, אלא בעינן שיהי' שלו ממש, ושיוכל לקרוא, אבל לענין מבאי מהני תנאי יהושע או שיתן לו רשות, כמנ בקונה אילן וקרקעו, שנותן לו רשות גם על היניקה, ולא מקרי גולן, ומביא אם מקום האילן שלו, ואם מקום האילן אינו שלו, או אינו מביא, דלא מיקרי, אדמתך, ולענין שקורא בעינן שגם היניקה תהי' שלו ממש ואז מקרי אדמתך גם לקורא, עד כאן תורף חבריהם שם למעין היטיב, אם כן לדבריהם בביכורים לענין קריאת הפרשה לא מהני תנאי יהושע שיהי' שלו למיקרי, אדמתך, ולדברי התוס' ב"ב (דף כו, ב) ד"ה גולן לפירוש מהני תנאי יהושע לענין ביכורים שיהי' חשוב כמו מארצך, ויכול לומר, אשר נתתה לי, ובאמת והוי הסברא של הרשב"ם (בבא בתרא קלו, ב) שכתב: "מביא ואינו קורא, שאינו יכול לקרות, אשר נתתה לי" ומיהו ובהבאה חייב, דכתיב, אשר תביא מארצך, שהרי שיעבד לו יניקת הקרקע לפירותיו, ועיי"ש בתוס' ושהקשו על כך.

ה

לפי זה אפשר לתרץ דברי הרמב"ם הנ"ל, שסובר להלכה, דלענין מקום האילן בעינן שיהי' שלו חלוט, ואז מביא וקורא, ולענין השורשים של ט"ז אמה בעינן רק שלא יהי' גולן, כדברי הר"ח בתוס' בבא בתרא (שם), שאין מביאין גול על גבי המזבח, ולכן אם השורשים ועד ט"ז אמה שלא ברשות וגולין, אין מביאין ממנו וביכורים, אבל בקנה אילן וקרקעו, שזכר לו את קרקע האילן ונתן לו רשות שיהי' שם ועם היניקה של הט"ז אמה, שפיר מביא וקורא, וכן באילן הסמוך למיצר חבירו, כי אתא רבין אמר ר' יוחנן, שועל מנת כן הנחיל יהושע את הארץ הוא נתן לו רשות על היניקה, ולכן מביא וקורא אליבא דרבין אמר ר' יוחנן שפסק הרמב"ם כוותיה, ומה שהקשו בגמרא על עולא, שאמר אילן הסמוך למיצר גולן הוא ואינו מביא, בכורים מהקונה אילן וקרקעו, שומביא וקורא, משום דעולא סבירא ליה שגם בשורשים של היניקה בעינן שיהי' שלו לגמרי, דבעינן, אשר תביא מארצך, שיהי' כל הגידולין שלו ולכן שפיר פריך בגמרא מהקונה אילן וקרקעו מביא וקורא, אבל להלכה פסק דרבין פליג על עולא, וסבירא ליה דרק על מקום האילן בעינן שיהי' שלו חלוט, למקרי, אדמתך, אבל בשורשים לא בעינן שיהי' שלו חלוט, אלא שלא יהי' גולן, ולכן ונתן לו רשות, כמו בקונה אילן וקרקעו, או באילן הסמוך למיצר חבירו, שועל מנת כן הנחיל, שפיר מביא וקורא, אעפ"י שהיניקה אינה שלו, אבל תנאי יהושע עושה כאילו נתן לו רשות על היניקה, ולכן פסק שומביא וקורא ומה

שהחסיף הרמב"ם (בהלכות בכורים, שם) "ואם ה' האילן סמוך למיצר חבירו או נוטה לשחזה חבירו, אעפ"י שחייב להרחיק, הרי זה מביא ממנו וקורא שועל מנת כן הנחיל יהושע את הארץ, משום שפוסק כר' יוסי, שועל הניזק להרחיק את עצמו, כמו שכתבו בתוס' (פסא בתרא, שם), ואם כן למה צריך תנאי יהושע, לכן מוסיף, שאף על פי שאילנו סמוך למיצר חבירו באופן שחייב להרחיק כמו בתוך ד' אמות, בכל זאת, "הרי זה מביא ממנו וקורא שועל מנת כן הנחיל יהושע את הארץ", שלא להקפיד בענין הבאת בכורים והריהו כמו שנתן לו רשות לענין דין בכורים, על הניקה.

י

אם כן מיתושבים גם דברי הרמב"ם (כפ"א מהל' תרומות הל' כד), שהבאנו למעלה: "אילן ששומד בחוצה לארץ וטופו נוטה לארץ, ואו עומד בארץ וטופו נוטה לחו"ל, הכל הולך אחר העיקר. היו מקצת שורשיו בארץ ומקצתן חוצה לארץ אפילו היה צחיה סלע מבדיל ביניהם, הרי טבל וחולין מעורבין זה בזה". בדין השני פסק כרבי, והדרי' ערבי, אבל בדין הראשון, בעומד בחו"ל וטופו נוטה בארץ פסק שהכל הולך אחר העיקר, כרבי, שהולך אחר עיקר מקום האילן, ויניקת טופו הנוטה לתוך שדה חבירו אינה פטרת ואינה מחייבת, שהכל הולך אחר העיקר, אחר מקום האילן, לענין חיוב מעשרות, אבל יניקת הגידולים אינה מועכבת החיוב כשהעיקר בארץ ואינה מחייבת הפטור כשהעיקר בחוץ לארץ, רק אם ה' מקצת שורשיו בארץ ומקצתן בחו"ל, שאז מעורבין זה בזה החיוב והפטור, אפילו אם ה' צחיה סלע מבדיל ביניהן הרי זה טבל וחולין מעורבין זה בזה, כרבי דהדר ערבי, כמבאר בגמ' גיטין (כב, א) וחבא בתרא (שם), שלענין חיוב תרומות ומעשרות הבכורים תלו בעיקר במקום האילן, שהכל הולך אחר העיקר, והגידולין לענין בכורים משום תורת גזל יחדו בו ותלוי ברשות ולא מדין אדמתך, הלא כעולא להלכה, ומיתושבים דברי הרמב"ם על נכון.

י

והנה הרמב"ם (כפ"ב מהל' בכורים, הל' י"א) כתב: "הטוטע אילן בתוך שדהו וחבריו לתוך שדה חבירו או לרשות הרבים, או שהיה נוטע בשדה חבירו או ברשות הרבים וחבריו בתוך שדהו, או שהיה עיקרו בתוך שדהו והכריך קצתו בתוך שדהו ודרך הרבים או דרך היחיד מפסקת באמצע בין העיקר והצד המוברך, אינו מביא ובכורים, לא ממה שהוציא ברשות זו ולא מן הצד שברשות האחרון, ושנאמר: בכורי אדמתך, ועד שיהיו כל הגידולין מאדמתך. נתן לו חבירו רשות להכריך בתוך שדהו, אפילו לשעה, הרי זה מביא ובכורים". ולכאורה קשה, כיך שכתב בננוטע "בתוך שדהו וחבריו לתוך שדה חבירו... אינו מביא בכורים, לא ממה שהוציא ברשות זה ולא מן הצד שברשות האחרון, ושנאמר: בכורי אדמתך, עד שיהיו כל הגידולים מאדמתך", משמע דבעינן שיהא שולו לגמרי למקרי אדמתך, כעולא, אם כן מה זה שכתב ואחר כך: "נתן לו רשות להכריך בתוך שדהו שולו אפילו לשעה הרי זה מביא בכורים", איך מהני נתינת רשות אפילו לשעה למקרי אדמתך?

י

אבל דברי הרמב"ם מקורם בירושלמי ובכורים ריש פרק א' על המשנה "יש מביאין ובכורים קורין, מביאין ולא קורין, ויש שאינן מביאין, הנוטע בתוך שדהו וחבריו בתוך שדהו או בתוך שדה רבים... הרי זה אינו מביא... מאיזה טעם אינו מביא, משום ושנאמר: ראשית בכורי אדמתך, ועד שיהיו כל הגידולין מאדמתך", —

נאמר בגמ' שם: "תני, אם תבריק ברשות מביא וקורא. ר' יוסי בשם ר' אימי, ותרם שנתן לו רשות לעולם, הא לשועה לא. ר' יונה בשם ר' אימי, אפילו לשועה... אמר ר' מנא, מילתא דר' יוחנן מסייעא לאבא. דאמר ר' יוחנן, כולחן משום תורת הגזולין ירדו להן, וכאן מכיון שנתן לו רשות להבריק אפילו לשועה אין זה גזולין". ולפני כן אמרו בירושלמי שם: "אמר ר' יוחנן כולחן משום תורת הגזולין ירדו להן. אמר ר' יוסי, מתניתין אמרה כן: מאיזה טעם אינו מביא, משם שנאמר: ראשית בכורי אדמתך". הרי, שלענין מקום האילן גופא לכולי עלמא בעינן שיהיה שלו ממש לחלוטין, ולענין יניקה חוץ ממקום האילן אפילו בהברכה לתוך שדה חבירו מחלוקת בין ר' אימי ור' יונה: ר' אימי סבירא ליה, שגם לענין הברכה בעינן שיהיה שלו ממש לחלוטין וכשנתן לו רשות לעולם מקרי אדמתך, אפילו לגידולין, ור' יונה סובר, שאפילו נתן לו רשות לשועה, סגי, ומביא וקורא, שלענין גידולים משום תורת גזולין ירדו בו, וכיון שנתן לו רשות אפילו לשועה, מקרי אדמתך לענין גידולים. ומה שאמרו במשנה "עד שיהיו כל הגידולין מאדמתך", פירוש, שיהיו לו רשות להבריק, אפי' לשועה מקרי אדמתך לענין הגידולים. והרמב"ם פוסק כר' יוחנן, שכוין שנתן רשות לשועה מקרי אדמתך לענין גידולין והברכה ומביא וקורא, ורק לענין מקום האילן ובעינן שיהיו שלו לחלוטין ולכן פסק בהל' יא, שהבאנו למעלה: "נתן לו חבירו רשות להבריק בתוך שלו אפילו לשועה, הרי זה מביא בכורים. ואם היה האילן סמוך למיצר חבירו או נוטה לתוך שדה חבירו, אף על פי שתייב להרדק, הרי זה מביא ממנו וקורא שעל מנת כן הנחיל יהושע את הארץ", והרי זה כאילו נתן לו רשות לכל הפחות לשועה אחת, שמביא בכורים, אף על פי שהיניקה אינה שלו לגמרי, כר' יונה ור' יוחנן, הסוברים שלענין הגידולים משום תורת גזולין ירדו בו, ולענין בכורים סגי שנתן לו רשות, אפילו לשועה, בגידולין להביא בכורים, אעפ"י שחייב להרחיק בתוך ב' אמותיו, שלא כעולא (בבבא בתרא שם), הסובר, כמו ר' אימי בירושלמי, שלענין בכורים גם הגידולין צריך שיהיו שלו לעולם, אבל ר' יוחנן פליג וסובר שאפילו נתן לו רשות לשועה סגי בגידולין למקרי אדמתך, כיון שעיקר מקום האילן שלו לגמרי, כמו שביארנו (אמנם בפירוש הגר"א שם) מפרש, שר' יוסי חולק על ר' יוחנן, ואמר שם, בתמיהה: מתניתין אמרה כן? פירוש, הא במתניתין תנן, שהיא מקרא דראשית בכורי אדמתך, ולא משום תורת גזל. והרמב"ם מפרש, שר' יוסי אמר לר' יוחנן: מתניתא אמרה, בניהוואתא, שמפרש מאיזה טעם אין מביאין בגידולין, של אחר, ומשום שנאמר: בכורי אדמתך, שיהיו כל הגידולין מאדמתך, לא משום גזל, אבל אם נתן רשות, אפילו לשועה, לר' יוחנן מקרי שהגידולין מאדמתך, אלא שר' יוחנן משום ר' מני סובר, ושפירוש המשנה שיהיו כל הגידולין מאדמתך ויהיו לחלוטין שלו, העולא בגמ' דידן סובר כר' יוסי משום ר' יוסי ולכן אמר שעד ט"ז ואמה של הגזולין מעכבין להביא בכורים ואם אינם שלו; ור' יוחנן פליג על כך וסובר כר' יונה, שלגדולין מספיק אפילו לשועה שיתן רשות להביא בכורים אם העיקר שלו, שמה שאמרו, עד שיהיו כל הגידולין מאדמתך, היינו, שיהיו ברשות אפילו לשועה, אבל לא צריך שיהיו שלו לגמרי וכן פסק הרמב"ם כר' יוחנן, שאפילו לשועה מהני).

ט

והנה במשנה למלך (פ"ב מהל' בכורים הל' י) הקשה על מה שכתב הרמב"ם: "ואם היה האילן סמוך למיצר חבירו או נוטה לשדה חבירו... הרי זה מביא ממנו וקורא, שעל מנת כן הנחיל יהושע את הארץ", — "תימה דבפרק מרובה (דף פב)

מוכת, דמאן דקאמר עשרה תנאים התנה יהושע פליג אהך, ולית ליה תקנה זו (שאינו חושבה בין ועשרה תנאים) ורבינו בפרק ה' מהל' נזקי ממון כתב: ועשרה תנאים התנה יהושע, וזה סותר למה שפסק כאן. וכן הקשה הלח"מ (נב"ה מהל' נזקי ממון, הל' ג): "תימה" דאמרינן התם, והא כי איתא רבין אמר ר' יוחנן אחד אילן הנוטה ואחד אילן הסמוך מביא וקורא, שועל מנת כן הנחיל יהושע את הארץ, אלא מאן תנא, עשרה תנאים התנה יהושע, ר' יהושע בן לוי הוא, ופירש"י ז"ל: ולא מתניתא, דר' יהושע בן לוי אמר אר' הוא ור' יוחנן פליג, ועליה, ואם כן איך פסקה רבינו ז"ל להתא דר' יוחנן ובפ"ב מהל' בכורים, שכתב שם: ואם ה' האילן סמוך למיצר חבירו... מביא ממנו וקורא, שועל מנת כן הנחיל יהושע את הארץ, הרי כתב שם ושהיתה תקנת יהושע כר' יוחנן וכאן פסק כההיא דעשרה תנאים, וצ"ע". והיא באמת הערה חשובה, ועי' בתוס' בבא בתרא סו, כו, ד"ה שועל מנת כן, שכתבו: „במדרבה (ב"ק דף פב) פריך אמאי לא חשיב לה בדורי ועשרה תנאים של יהושע, וגמשי לה". כותנתם למה ושארם (בבבא קמא שם): מאן תנא עשרה תנאים ושהתנה יהושע, ר' יהושע בן לוי הוא, ופירש רש"י: ור' יוחנן פליג ועליה.

י

ונראה לי ליישב לפי דברינו הנ"ל, שלכאורה קשה מה מקשים בגמרא דלא חשיב התקנה הנ"ל בעשרה תנאים של יהושע, הא עשרה תנאים שחשבו שהתנה יהושע הם תקנות לדברים שעפ"י דין היו אסורים משום גזילה או היזק, ומפני עשרה תנאים שהתנה מותרים, אבל כאן, באילן הסמוך למיצר חבירו, הרי מבאר הרמב"ם, שאעפ"י שחייב להרחיק בכל זאת מביא בכורים, שועל מנת כן הנחיל יהושע את הארץ, אם כן בדין שול היזק ובאמת חייב להרחיק, אלא בלא תקנת יהושע לא היה מביא וקורא, משום דלא חשיב, מארצך, דבעינן שכל הגידולים יהיו מארצך, כמו וטסובר ועולא, או משום שאסור להביא גזל בבכורים, ויהושע תיקן שלא חשיב לענין הבאת בכורים מניעה בשביל זה, שועל מנת כן הנחיל את הארץ שלא לעכב הבאת בכורים, אבל לא שמותר להתקרב אל המיצר, להיפך, הדין הוא שחייב להרחיק, אלא שזה לא מעכב להבאת בכורים מתנאי יהושע, אם כן אין זה שייך לעשרה תנאים, שאם התיר ההיזק והגזילה, לפיכך אינו מביא זה בעשרה תנאים שהתנה יהושע.

ברם, שם, בבבא קמא, אולי אליבא דמאן דאמר, שגם בגידולין יש חסרון מדין, ארצך, ובעינן שתהיה היניקה של הגידולין שלו לחלוטין, ואז מביא בכורים ותנאי יהושע בן-גון שיש לו שיעבוד וקרקע, לפיכך יכול להביא בכורים במיצר הסמוך לחבירו, ואם כן יש בזה דין ממונות, לכן שפיר אמרינן בגמ', דמאן דאית ליה עשרה תנאי פליג על תנאי יהושע זה; אבל הרמב"ם, שפסק סהברי ר' יוחנן בירושלמי, שלא מדין, אדמתך שיהי' לו חלק בהקרקע צריך שהגידולין יהי' שלו לדיון בכורים, אלא שגם רשות לשעה נהני בגידולין להביא בכורים, ותנאי יהושע באילן הסמוך למיצר חבירו הוא רק כמו לשועה, כדי שיוכל להביא בכורים, אם כן אין זה דין ממונות אלא דין הביכורים ולא שייך לעשרה תנאין שהתנה יהושע ולכן שפיר לא חשיב לה לתקנה זו בעשרה התנאים, ומיושבים חברי הרמב"ם על נכון, בעודש"ת.

הרב שלמה זלמן אויערבאך

דיני שביעית בעציץ נקוב

תנן במס' דמאי פ"ה מ"י, "עציץ נקוב הרי זה כארץ. תרם מהארץ על עציץ נקוב. מעציץ נקוב ועל הארץ תרומתו תרומה". הרי מבואר הגידולי עציץ נקוב חייבים בתרומה מן התורה כאילו גדלו בארץ. ודאלי"ה הלא הו"ל לענין דאורייתא כתורם מן החיוב ועל הפטור או מן הפטור. על החיוב שאין תרומתו תרומה, וממילא נראה שסברא הוא דה"ה נמי שלענין שביעית ועציץ נקוב הרי הוא כארץ. ואע"ג דמצינן בירושלמי ערלה פ"א סוף ה"ב ושאמרו, "אילן שנשטעו בתוך הבית חייב בערלה ופטור מן המעשרות דכתיב עשר תעשר את כל תבואת זרעך היוצא השדה, ובשביעית צריסא. דכתיב ושבחה הארץ שבת לה' וכתיב שדך לא תזרע", מ"מ צ"ל דעציץ נקוב חשיב שפיר שדה אם עומד במקום מגולה ולא תחת גג מקורה.

ואין להקשות מהא דכתבו התוס' במס' שבת דף צ"ה ע"א בד"ה ורמיננה וו"ל: דה"ק אין בין נקוב לשאינו נקוב לענין מעשרות ופאה וכלאים דכיון דכתיב בהו שדך וכרמך וכן במעשר כתיב היוצא השדה שנה ושנה חשיבי תלוש בין נקוב בין שאינו נקוב, ואין בו חילוק אלא לענין הכשר וזרעים וכל הדמי ליה כגון שבת שאינן תלוים בדבר שהוא שדה אלא בתלוש ומחובר. ועכ"ל. הרי משמע מזה דעציץ נקוב לא חשיב שדה, וא"כ לדעת הירושלמי דקיי"ל כוותיה שוכבית פטור מפני שאינו שדה, הלא צריך להיות גם ועציץ נקוב פטור מדאורייתא, דנראה פשוט שלא נתכוננו כלל בתוס' לומר דעציץ נקוב לא מיקרי שדה אלא ארץ, כי לא נחתו התם כלל בתוס' לסברת הירושלמי לחלק בין שדה לארץ, אלא כוונתו רק לחלק אליבא דר' שמעון בין דבר שהוא תלוי ודוקא בקדחת הארץ לדבר שהוא תלוי רק בשם של מחובר לקרקע, וכן מבואר להדיא ברמב"ן וברשב"א עיי"ש. גם מצינן דלהדיא פסק הרמב"ם בפ"א מתרומות הב"ג, "עפר חו"ל שבא בספינה לארץ, בזמן שהספינה גוששת לארץ הרי הצומח בה חייב בתרומות ומעשרות ושביעית כצומח בא"י עצמה", ומלשון זה משמע ודאי דסובר שהוא מדאורייתא, וכן מבואר שם בירושלמי חלה פ"ב ה"א שהחייב הוא מדאורייתא, וכן מוכח גמי מכמה סוגיות בש"ס דעציץ נקוב חשיב מדאורייתא כארץ בין לענין תרומה ובין לענין שביעית.

אמנם נראה דלענין שביעית אפשר לומר דאף שהגידולין חשיבי שפיר כגידולי הארץ ונהוג בהן קדושת שביעית מדאורייתא, מ"מ היינו חוקק לענין זה שהגידולין הם הפקר וחייבים בביעור ואסורין בסחורה ובהפסד וכדומה, משא"כ לענין איסור עבודת הארץ לא דמי בכל מילי לקרקע. דהנה בגמ' גיטין דף כ"ב ע"א אמרו, "עציץ של אחד וזרעים של אחד מבר בעל עציץ לבעל זרעים כיון שמשך קנה. מבר בעל זרעים לבעל עציץ לא קנה עד שיחזיק בזרעים" ומפרש רש"י הטעם מפני שהעציץ הוי תלוש ולכן נקנה במשיכה כשאר מטלטלין, משא"כ הזרעים דינן כקרקע ולכן נקנים בחזקה. והנה מה שגוף העציץ לא חשיב קרקע הוא פשוט מפני שאינו יונק כלל מן הארץ, וא"כ נראה לפי"ז שגם העפר שבתוך העציץ לא מיקרי מחובר כיון שרק האילן או הזרעים הם יונקים מן הקרקע, אבל לא מצינן בשום מקום שהעפר שבתוך העציץ יונק מן העפר שבארץ.

וראיה ברורה לזה מדברי הרשב"א בתשובה ח"ג סי' שמ"א דכתב שם בזה"ל: שאלת, עציץ נקוב ושאמרו באיזה מקום יהא נקוב, דוקא בשוללו מפני שאין הורעים יונקין אלא מן השרשים או אפי' נקוב בצדו. תשובה: אפי' נקוב בצדו כל שהוא נקוב כנגד מה שהורעים טמונים בעפרו של עציץ, לפי שהורעים יונקין מן הקרקע אפי' דרך נקב שבצדו של עציץ עכ"ל, והובא גם כן סי' טור אר"ח סי' של"ו בקצרה עיי"ש. ומשמע דאי הוי אמרינן שאין הורעים יונקין אלא מן השרשים הוי חשיב כחלשה, ואי אמרת שגם העפר יונק א"כ מה סברא הוא להצריך שיהי' הנקב דוקא בשוללים, או אפי' מן הצד דוקא כנגד השרשים, ותפ"ל דמחמת יניקת העפר צריך להיות שפיר כמחבר כל שהנקב הוא כנגד העפר אפי' אם הוא למעלה מן השרשים של הורעים, וע"כ שרק הורעים יונקין ולא העפר.

ואין לומר נמי דהוי העפר לחוד בלא זרעים אינו יונק, אבל מ"מ כיון שעיי' יניקת האילן או הורעים ומתמלא גם העפר שבעצין לחות שנשאב מן הארץ לכן חשיב שפיר גם העפר כקרקע, או נאמר באופן אחר דכיון שהורעים מחוברים לקרקע לכן גם העפר שמתחבר לזרעים כמחברו אהודי דמי וחשיב הכל כקרקע דא"כ קשה מהא דאיתא בירושלמי ועלה פ"א ה"ב ר' יצחק בן פקולא בשם תוסיה הנוטע בעצין שאינו נקוב חייב בערלה, ר' יוסי אמר מפני שהשרשים מפעפעין אותו, ר' יונה מפיק לשניה כלי חרס עומד בפני שרשים, ר' יונה בעי נטע בו דלעת מזה, מאחר שהוא נקוב אצל האילן בנקוב הוא אצל הורעים, והיין בר"ש פ"ב דחלה מ"ב דמפרש להך ירושלמי ובה"ל: פי' מפעפעין כמו שאני חלב דמפעפע שחזק יניקת האילן מפעפעת ועוברת, מפיק לישניה, כלומר שאומרה בלשון אחרת בתמיה, וכי יש כח בכלי חרס לעמוד בפני שרשי אילן, נטע בו דלעת באותו עציץ שהאילן נטוע בו ואגב אילן מהני לדלעת עכ"ל, ואם נאמר שומחמת היניקה נעשה גם העפר כמחבר, א"כ מאי בעיא הוא בנטע בו דלעת אי אמרינן אגב אילן מהני גם לדלעת, ותפ"ל דכיון שלגבי האילן אמרינן דאע"פ שאינו נקוב חשיב כנקוב מפני שחזק השרשים יונקין ומפעפעין גם מבעד לעצץ, א"כ נעשה ממילא גם העפר שבתוכו כקרקע, ומעתה אף אם נאמר שהורעים אינן מפעפעין ויינקין מן הקרקע שלמטה, אבל מ"מ כיון דינקי מיהת מהעפר שבתוך העצץ דחשיב כקרקע, הו"ל דאי גם הם כמחברין לקרקע, אלא ודאי שרק האילן או הורעין שהם עצמם יונקים מן הקרקע הוא דחשיבי כמחברין, אבל העפר ושבעצין

1 העיר לי על זה הגאון מהר"ר יוסף זוסמאנאוויץ הגאב"ד הווילקאמיר הי"ד מהא דלפרוש הר"ש והרע"ב בפ"ב מעוקצין מ"ט אמרינן בטור הוצא מעצין שאינו נקוב ושרק אותו החלק שיצא לחוץ ויינק מהקרקע שלמטה חשיב כמחבר ואילו הנשאר בתוך העצץ חשיב תלש, ולמה לא נימא כיון שמחבר להנוף והנוף מחבר לקרקע דין הוא שוב שנקרא גם זה מחבר לקרקע, וזו תשובתי, לדוע שהחבר עם הקרקע מפיק מטומאה כמבואר בפסחים ל"ד ע"א, ואפ"ה תנן התם ומה שבתוך העצץ נשאר בטומאתו אע"פ שמחבר להנוף הנוטה לחוץ וגם ינקי אהודי, וע"כ דרך מה שמחבר לקרקע הוי כקרקע אבל לא מה שמחבר למחבר, ושאני הכא כיון שאם נעץ קנה בקרקע לא נעשה כלל הקנה בקרקע ורק מפני שיונק וגדל מן הארץ הוא דחשיב כקרקע, וכיון שכן י"ל הו"ל וכלל העפר שבתוך העצץ לא ה' הורעים יונקים מן הקרקע, לכן כמו שמחמת יניקת הורעים מן הקרקע נעשו הורעים כבין אחד עם הקרקע כך מתחברים הורעים גם עם העפר שבתוך העצץ אשר אף גם משם הם יונקים, ונמצא שמחמת היניקה המשותפת נעשו כולם כבין אחד ועודף טפי ממחבר למחבר.

שאינו יונק הרי זה דומה לעציץ עצמו דחשיב תלוש, ועיין גם בירושלמי כלאים פ"ז ה"ו דר' יוסי סעי מהו לומר על פיתו של עציץ נקוב המוציא לחם מן הארץ עיי"ש ברידב"ז, ולפי"ד אפשר דכיון שהעפר חשיב תלוש לכן אע"ג שמחמת מיעוט היניקה מהקרקע חייב בתרומ' ושביעית מ"מ עדיין אינו חשוב לומר עליו המוציא לחם מן הארץ.

וכן מצאתי בס' ישועות מלכו להגאון מהר"י ז"ל מקוטנא שכתב בפשיטות בקונטרס קרית ארבע להרמב"ם בפ"א מתרומות הכ"ב בזה"ל: "דלעולם גוף העציץ והקרקע שבתוכו אינו נחשב כמחומר" עכ"ל. ואין להקשות דא"כ מכר בעל זרעים לבעל עציץ אמאי קונה בחזקה וכמו"ש שם רש"י דהיינו סגון שניכוש או עידר בהעפר שבעציץ, הלא כיון דאמרן שהעפר הוא תלוש א"כ הו"ל כשאר מטלטלין ולא מיקני בחזקה, די"ל דאע"פ שמעשה החזקה הוא עושה בהעפר שהוא תלוש, אבל מ"מ כיון שמתקן בכך את הזרעים והוא קא נמשבח ליניקתם הרי זה חשיב שפיר חזקה אע"פ שבגוף המחומר לא עביד מידי, ולפי"ז הא דאמרו שם בגמ' החזיק בעציץ אף עציץ לא קנה ועד שיתחזק בחזקים, ועיין רש"י המפרש דהך החזיק היינו כגון שלא משכו לקנות ואלא עשה בו מלאכה במקומה, צ"ל דמיירי דיקא בכה"ג דקא עביד תיקון בגוף העציץ שאינו מועיל כלל לזרעים.

וצריך לומר נמי דהא דאמרו בגמ' גיטין ל"ז וע"א שכותבין פרוזבול על עציץ נקוב, היינו דיקא בעציץ שסבר נזרעו בו זרעין אבל אי לית ביה אלא עפר לחד לא, ואע"ג דמצינן שיהיה להלוח קרקע הוא מפני שקרקע הוא דבר המתקיים תמיד, ואי אמרת שכתבת פרוזבול על עציץ נקוב הוא רק מפני הזרעים, הלא הם אינם מתקיימים אלא חצי שנה או שנה ולא יותר, דמ"מ להדיא אמרו שם בגמ' "חדב אשי מקני ליה גידמא דדיקלא וכתב ועליה" אלמא שכותבין גם על אילנות אע"פ ושגם הם אינם קיימים לעולם, וא"כ ממילא סברא הוא שכותבין גם על זרעים כיון דחשיבי ועכ"פ קרקע, וטעמא דמילתא הוא כמו שכתבו שם בתוס' דאע"ג שעציץ נקוב יכולים לכלותו, מ"מ לא פלוג רבנן במקרקעי.

ואין להקשות דכיון שלפי דברינו נמצא שעיקר האילן שבעציץ נטוע הוא בתוך עפר שהוא תלוש אלא שרק יונק מן הארץ, וא"כ יתא חשוב כאילו מעורב בו יניקה של פטור וחייב, והא צריך לתרום דיקא מיניה וביה, ואמאי תנן ושם תרום מעציץ נקוב על הארץ תרומתו תרומה, דנלענ"ד שפשוט הוא דכל שיש לו רק יניקה כל דהו מן הארץ הרי זה חשוב כאילו הוא לגמרי נטוע בארץ, ולא דמי לפלוגתא דמצין בגמ' גבי עיקרו בארץ תנופו בחו"ל, דשאני התם המכלל צד דאיתת עליה הרי הוא מחובר לקרקע, אלא שעיקר הנ"מ הוא רק ואם חשוב כנטוע בארץ או כנטוע בחו"ל, משא"כ הכא כל שרק יונק קצת מן הקרקע איבטל לגמרי לגבי הקרקע וכגדל בארץ דמי.

וגם נלענ"ד דבכה"ג שנטעה מקצת מן הגוף חוץ לעציץ וכתב המל"מ בפ"ב מבכורים דחשיב כמחומר גם מה שגדל בתוך העציץ אע"פ שאינו נקוב, אם יעמוד אותו עציץ בחו"ל ומקצת גוף היוצא ממנו יראה את פני הקרקע ושכא"י, הרי זה חשיב לגמרי כגדל בארץ, כיון שרק היניקה מן הארץ הוא דקא מחשיב ליה למחומר ולא שום יניקה אחרת.

והנה בכה"ג דהמל"מ שהעציץ הוא אינו נקוב, הלא פשוט הוא דכיון שהיניקה מן הקרקע הוא רק דרך הגוף ולא דרך העפר שבעציץ, חשיב והוא העפר שבעציץ כתלוש, וא"כ נראה דה"ה גמי בכל מיני עציצים נקובים, רק

הגידולין הוא דחשיבי כמחוברין אבל העפר ושיבה שפיר כשאר עפר תלוש מן הארץ. דמבאר בהש"י חולין קל"ט ע"ב דלא מיקרי כלל אדמה אלא עפר. והואיל וכן נראה, ואפשר לומר ושמותר מדאורייתא לחרוש בשבועית את העפר שבתוך העצין נקוב אף לאחר שכבר נזרעו בו זרעים, משום דאע"פ שהזרעים כמחוברין מ"מ לא מצינן בשום מקום שנאסרה תורה לחרוש אף בעפר תלוש, ואע"ג שהתרישה משבחת את הזרעים, מ"מ ה"ל רק תולדה דחרש ואסור רק מחבריהם ולא מדאורייתא. ואף לזרעו בו נראה ג"כ דהשרי מה"ת מחמת האי טעמא דאמרן משום דלא מצינן בשום מקום שנאסרה תורה לזרוע אף בכה"ג שמעשה הזריעה אינה נעשית אלא בעפר שהוא תלוש, ועיין רמב"ם סוף פ"י מרדח שכתב שם לענין איסור עבודה בנחל שנערפה בו העגלה בזה"ל: „לכך נאמר לא יעבד ולא יזרע מה זריעה ובגופה של קרקע אף כל העבודה שנאסרה שם אינה אלא בגופה של קרקע“ הרי מפורש דזריעה היינו עבודה בגופה של קרקע.

ברם צ"ע מהא דירושלמי חלה פ"ב ה"א דא"ר הילא בשם ר' אליעזר הקונה עצין נקוב ובסוריא ואע"פ שלא קנה עפר שתחתיו, וקרקע שזעל גביו קנה לחייבו למעשרות ולשבועית, ועיין שם בפנ"מ דמפרש, כלומר אע"פ שלא קנה אלא העפר שבתוך העצין, אפי"ה חייב במעשרות ושבועית כדין הקונה קרקע ובסוריא. והנה זה ודאי דמירי התם בכה"ג שהעצין עומד בתוך קרקע של עכו"ם, דאי בשל ישראל מאי ג"מ איכא בין קנה את הקרקע שתחתיו ואי לא קנה, סו"ס כיון דמקרקע ישראל הוא דקא גדיל ודאי חייב, ומעתה הרי להדיא דאף שמחמת היניקה מן העפר שתחתיו לא מצינן לחיבו בתר"מ ושבועית, כיון דבסוריא הלא קי"ל דאף בכה"ג שהזרעים והאילנות הם של ישראל, מ"מ אי קיימי בארעא דעכו"ם פטורים הם לגמרי מתר"מ ושבועית משום דבסוריא יש קנין לעכו"ם וחשיב כגדל בחו"ל, וא"כ מאי דמחייבין לקונה עצין נקוב בסוריא, ע"כ צ"ל דהיינו משום דהעפר שבתוך העצין חשיב כקרקע, דהא אי אמרת שהעפר הוא כתלוש הלא צריך להיות פטור לגמרי מתר"מ ושבועית אף מדרבנן כיון דמכל צד דקא אתית עליה לחייבו הרי הוא פטור גמור.

ואין להקשות חבלא"ה הרי פסק הרמב"ם בפ"א מתרומות הכ"ה עצין נקוב שלא השריש והיה עיקרו בארץ ונרפו חוצה לארץ הולכין אחר הנפו ופטור, וא"כ כ"ש הכא שרק היניקה מן השדה של עכו"ם הוא דקא מחשיב ליה למחובר, הרי זה צריך להיות חומה לאילן שנטוע בחו"ל סמוך לגבול א"י דאע"פ שברור הדבר שהוא יונק גם מן הארץ מ"מ כיון שזעומד בלו בחו"ל פטור, כ"ש הכא שאינו חי אלא משדה של עכו"ם דחשיב ג"כ בחו"ל. והנראה דכיון שובא"י ובכה"ג הרי הוא חייב בתר"מ מן התורה לכן גזרו בו שפיר חכמים חיוב אף ובסוריא, ואע"ג שלענין דין יש קנין ואין קנין מצינן הפסוד בסוריא אף בכה"ג דבא"י הוא חייב מן התורה, מ"מ ועצין נקוב כיון ושגם העפר שבתוכו נחשב כארץ לכן שפיר גזרו בו חכמים חיוב והואיל וחשיב כגדל בקרקע של ישראל, משא"כ אי אמרת דהעפר חשיב תלוש קשה טובא.

והנה נלענ"ד לחלק בין נקוב ממש לבין זה שהוא סתום אלא שדינו כנקוב, ובההיא הערלה דמירי התם בעצין שאינו נקוב, ורק מפני שחזק השרשים יונקין ומפעפעין גם דרך העצין הוא דחשיב האילן כנטוע בארץ, לכן חשיב שפיר העפר כתלוש כיון דבדיל לגמרי מן הארץ משא"כ ובנקוב ממש אפשר שפיר לומר דכיון שהעפר שבעצין רחוק עכ"פ את פני הקרקע וגם שחוב לחות מן הארץ ע"י יניקת

הזרעים, לכן במיחברו אהרדי הוא דחשבינן להו ותשיב שפיר גם העפר כקרקע. ואמנם ב"ל להוכיח דבכל גווי חשבינן להעפר שבעצין כקרקע, דהנה אף דאמרן לעיל שמחמת יניקה פורתא חזית להו להזרעים מן הארץ דחשבינן להו לגמרי כגדולי הארץ. מ"מ לענין בכורים נלענ"ד שאינו כן, דהא במשנה קמא דמס' בכורים תנן, והנוטע בתוך שלו והמבריק בתוך שלו ודרך היחיד ודרך הרבים באמצע הרי זה אינו מביא — מאזה טעם אינו מביא משום שנאמר ראשית בכורי אדמתך תביא עד שיהו כל הגידולין מאדמתך, ועיי"ש בירושלמי. שאף אם נטע בראשית ג"כ פטור, ומעתה אם נאמר העפר שבעצין חשיב תלוש, א"כ הרי לא קרינן ביה "אדמתך" ובמ"ש לעיל מדברי רש"י ובחזקין קל"ט ע"ב שזעפר המתקבה מן הארץ לא מיקרי אדמה אלא עפר, וא"כ כיון שהזרעים שבעצין עיקר חיותם אינו ממעט הלחות וזהם שואבים מריח הקרקע וזהא חזינן שגם באינו נקחב קא גדלי זרעים, וא"כ אין אני קורא בהן "כל הגידולין מאדמתך" כיון שעיקר נטיעתן הוא במקום פטור ואלא שרק יונקים גם במקום חיוב. והו"ל כאילו נעמד כל העצין בחו"ל אלא שנקבו בארץ. דמסתבר דאף שלענין תרומ' חשבינן להו שפיר בגידולי הארץ, מ"מ לענין בכורים ודאי פטור, ובגמ' מנחות דף פ"ד ע"ב מבואר דלחד תנא מביאין ושפיר בכורים גם מעצין נקוב, ואף מאן דסובר שאינו מביא הוא משום דקא ממעט ליה מקרא, עיי"ש. אלא דגם העפר שבעצין תשיב כקרקע ואיקרי שפיר אדמה, ובפרט דלפי מה שאמרו שם דמביאין בכורים מגדולין שבספינה נקובה, מוכח להדיא דאף בכה"ג שרק העפר ושבתוך העצין הוא שלו ולא הארץ שלמטה שהזרעים יונקים משם, ג"כ מביאין בכורים, וע"כ דמשום אותו העפר שבעצין הוא דחשבינן להו כגידולי הארץ, ולא משום טעמא דתשיבי כנטהעין למטה בארץ, כיון דלחד מ"ד בירושלמי ושם לא קרינן ביה בכה"ג בכורי אדמתך ועיי"ש. וממילא מוכח מהתם דאף בכה"ג שהעצין הוא לגמרי סתום ואלא שדינו כנקוב ג"כ תשיב העפר כמחזבר שהרי להעת רש"י ושם מביאין בכורים מספינה של חרס או"פ שאינה נקובה ועיי"ש. והוס'.

וכן מוכח גמי מדברי התוס' בגיטין דף ז' ו' ע"ב דפריך התם ובגמ': תני חדא המביא גט בספינה כמביא בא"י ותנא אידך כמביא בחו"ל, ועיי"ש בתוס' שהקשו דאמאי לא משגי כאן ובשל חרס וכאן בשל עץ, א"כ כאן בנקובה וכאן בשאינה נקובה, ואי אמרת שהעפר שבספינה חשיב תלוש, א"כ מאי מהני מאי דמחייבינן להזרעים שגדלו שם ובתרו"מ וחשביעית מחמת יניקתן מן הארץ, לענין זה שתחשוב כל הספינה כא"י אף לענין אמירת בפני נכתב ובפני נחתם, אלא ודאי מוכח שמחמת היניקה מן הארץ חשיב גם העפר כארץ, ואולי י"ל דכיון שבלא"ה הלא ושכתי וגמירי התם כמו בא"י עצמה, וטעמא דמאן המצריך אמירה דבפני נכתב, וחשיב ליה כתור"ל הוא מפני כדי שלא תחלוק במדינת הים, ולכן כל שבחד צד דמי לא"י לענין זה שהזרעים שגדלו שם מתחייבים בתרו"מ וחשביעית כאילו גדלו בארץ, הרי זה חשיב שפיר לגמרי כא"י לענין אמירת בפני נכתב, והוא כעין סברת התוס' שם במסקנא. אך א"כ קשה דהרי בלא"ה לא דמי לגמרי בכל מילי לחו"ל, כיון דמדרבנן אף עצין שאינו נקוב טהול, ואין לומר דכל שאינה גוהשת סובר שפיר ר' יהודה דכיון שהעפר הוא מחו"ל הרי זה דהנה לגמרי לחו"ל ופטור מתרו"מ וחשביעית אף מדרבנן, דהרי אמרו שם בירושלמי וזלה חזק משנה "לא היתה הספינה גוהשת מעשרותיה מהלכה (פי' מדרבנן) ותורמין ממנה ועל עצין שאינו נקוב ומעצין שאינו נקוב עליה". ואולי נאמר דאף שמחויב בתרו"מ מדרבנן גם כשאין הספינה

גוקשת, מ"מ לענין דין ואמירת ובפני נכתב אע"פ שגם הוא אינו אלא מדרבנן, מ"מ בעינן דוקא ושיחא חל ועל אותו מקום שהנא מביא משם דין א"י מדאורייתא וצ"ע.

אולם באמת נראה ודאי לא למיפשטיה להך ספיקא ממשנה מפורשת בסופ"ב העוקצין דתנן התם: "עצין נקוב אינו מכשיר את הזרעים והזרעים הנקובים אינו מכשיר את הזרעים" וצ"ע ברע"ב והמפרש בזה"ל: ועצין נקוב אינו מכשיר את הזרעים שבתוכו ולא מקבלי הכשר משום דחשיבי כמחומר ואין הזרעים נכשרים לקבל טומאה אלא כשבא עליהן מים לאחר שנטלו, ואפי' פירות תלושים אין נכשרים במים ושביתתו לפי שאין המים מכשירים כשהן במחומר דבעינן שיהיו המים תלושים, והני מים דמנחי בעצין נקוב כמנחא בארעא דמו וע"ל, וכל חבריו אלה הם מפני הר"מ והר"ש עיי"ש, וא"כ הרי להדיא שגם העפר שבעצין חשיב כקרקע, ואין לומר שהאני הכשר דבעינן שיהיו לגמרי תלושים בכל מחומר לארץ, והכא כיון שיש בו ובהעצין זרעים שדינם כקרקע והם שואבים לחות מן המים לכן חשיבי שפיר גם המים כמחומרים לקרקע, דא"כ מהאי טעמא נמי ב"ש הוא שהעפר חשוב יותר כקרקע כיון שהוא מחומר ומהודק ועם הזרעים דחשיבי כקרקע, גם מלשון הר"ש שכתב "דחשיבי המים כמאן דמסקו אארעא" משמע דלגמרי הוא דחשיב העפר כארץ.

ומאי דהוי קשיא לן ומהיחא דירושלמי ועלה דמוכח מהתם שאין העפר שבעצין חשיב כקרקע, נראה דאפשר לומר בדותק דכיון שאין העפר שואב לחות מן הארץ אלא ע"י האילן הנטוע בו, לכן כל הלחות הבא לתוך העפר שואבו רק האילן ולא הזרעים, ולכן מסתפק שפיר הירושלמי לומר דאפשר שלגבי הדלעת לא חשיב כלל העצין כנקוב אלא כסתום, וגם אפשר דבהא גופא תלוי הספק שביירושלמי, ולהלכה הרמב"ם השמיט לגמרי הך בעיא.

העוד היה נלעצ"ד לומר בזה בדרך רחוקה, דאפשר דכל עיקרו של ספק זה דמסתפקא ביה הכא, תלוי בפלוגתא דהשני והתלמודים, דהנה בגמ' שלנו גיטין כ"ב ע"א אמרו: "נקבו בארץ ונפחו בחו"ל, אביי ואמר בתר נקבו אולינן, רבא אמר בתר נפחו אולינן", הניין וברשי"י המפרש כגון שהעצין עומד כלו בארץ אלא שנוף הזרעים נטות חוץ לעצין לצד חו"ל, ואמרו שם בגמ': כדאשרוש חוץ לנקב בתוך הקרקע של א"י בו"ע לא פליגי דלא אולינן תו בתר נוף הואיל ומחומר ממש בארץ, כי פליגי בדלא אשרוש, ואם נאמר שגם העפר חשיב כקרקע, מה סברא הוא לחלק בין השריש בקרקע שחוץ לנקב להשריש בהעפר שבעצין כיון דאודי ואודי ארעא דישראל הוא, ומוכח מזה דגמ' שלנו סברה שעפר העצין לא מיקרי ארעא (תירושם של הר"מ והר"ש בפ"ב דעוקצין נאמר לפי"ז שהוא עפ"י הירושלמי), אמנם בירושלמי סו"פ המצניע בעי התם ר' ירמיה בעצין נקוב שעומד בא"י אלא שהנקב שלו הוא מן הצד לצד חו"ל, ואי אמרינן דעיקר יניקה הוא ממה שכנגד הנקב דחשיב כחו"ל, או דלמא כיון דעומד כולו בארץ בתר כולו שדינן ליה, ואע"ג דפשוטו התם בירושלמי שהולכין אחר הנקב, מ"מ משמע דהיינו מפני שימשם הוא עיקר ונחלו ולכן שדינן ליה בתר חו"ל, אבל עכ"פ חייב גם מחמת היניקה מן העפר שבעצין (עיי"ש בפנ"מ) ומוכח מזה שגם העפר שבתוך העצין חשיב כקרקע, ואמרינן דאף שאינו נעשה כקרקע אלא מפני היניקה שהזרעים שואבים מן העפר שבתו"ל, מ"מ לבתר שהעפר יונק כבר מן הארץ חשיב שפיר כעפר א"י כיון שבה"י הוא עומד, גם בלא"ה נראה דמירושלמי ודהתם מוכח שהעפר

חשיב כמחובר, ואילת"ה מאי טברא הוא לחושבו סא"י והלא כיון שהעפר שבתוך העצין חשיב תלוש, ומה טעם אתה מחייבו בתרו"מ, רק מפני שחשוב כאילו הוא נטוע בקרקע שלמטה שממנה הוא יונק, א"כ הלא ודאי אית לן למחשביה כעומד בחו"ל ולא בארץ.

אמנם דובר זה נראה עכ"פ ודאי ודמאי וחשיב העפר כקרקע לכל דבר, הוא דוקא לאחר זמן ושכבר יש בו בהעצין זרעים ושיונקים מן הארץ, והוא כיון שהזרעים מחוברים לארץ והעפר מחובר לזרעים לכן כמיתברו אהרדי דמו וחשוב הכל כקרקע, משא"כ מעיקרא פשוט הוא ודרך עפר הוא דמיקרי ולא אדמה וחשיב לגמרי בתלוש לכל דבר וכמו שמבואר לעיל, והלום ראיתי בחיי אדם ה' וברכת הפירות בלל נ"א אחת י"ז שכתב שם לענין גידולין וגדלו בעצין שאינו נקוב בזה"ל: "ה'ל דה"ה ודאינו מברך בורא פרי האדמה, ולא נקרא אדמה אלא המתובר סדאיתא בחולין דף קל"ט ובמצא קן וראשו של אדם עכ"ל. ועפ"י בעלני"ד דאפשר דאע"פ שקצירה ומירה ובצירה אסורות בגידולי עצין נקוב דבר תורה, מ"מ לחוש בו לא אסור מדאורייתא אלא דוקא בשועה ושכבר יש בו זרעים ולא קודם, ואף לזרע רק מדרבנן הוא ואסור משום האי טעמא דבעידנא דקא זרע לאו בקרקע הוא דקא זרע אלא בעפר תלוש, ולא דמי כלל לשבת שהזרע ובעצין נקוב חייב מה"ת, דשאני התם שגם בזרע בעצין שאינו נקוב איכא דמחיבי עלה מה"ת כמו שהביא המנ"ח במוסד השבת מלאכת זרע, והיינו משום דגבי שבת דאיתא בין בתלוש ובין במחובר, ועיקר טעמי החיוב והפטור תלויים רק בזה אם זרע כדרך הזרעים או לא כמבואר בגמ' שבת דף ק"ה ע"א עיי"ש ברוש"י, ולכן בעצין נקוב דהיינו רביתיה ופיר חייב לכו"ע מה"ת משא"כ גבי שביעית.

ואין להקשות מהא דהנוטע בעצין שאינו נקוב חייב בערלה מפני שהזרעין מפעפעין אותו, ועיין בפנ"מ דמפרש בירושלמי ערלה פ"א ה"ב והוא מפני שזרעין השרשין לנקוב את העצין, ואפ"ה משמע שמתחילין למנות ערלה מיה, ואין ממתניין כלל עד שינקבו תחילה, וא"כ ב"ש הסא דבעי למיחשב מיד כזרע בארץ מפני זה שסופם לינק מן הקרקע ולהחשב כמחוברים, ודשאני ערלה שמתחילין למנות מיד משעת הזריעה אע"פ שלא נקלט עודיו כמבואר בסבאור הגר"א לשו"ע יו"ד סי' רצ"ד עיי"ש, משא"כ גבי שביעית שתלה הכתוב בשביתת הארץ, אפשר דבעינן נמי שתחילת הזריעה תעשה דוקא בקרקע ולא בעפר תלוש.

ברם קשה טובא והוא כלאים נמי כתיב ביה ושרץ לא תזרע כלאים, ואפ"ה פסק הרמב"ם בפ"א מכלאים ה"ב שאחד הזרע ובארץ ואחד הזרע בעצין נקוב הרי זה לוקה, הרי להדיא דאף דבעידנא דקא זרע לאו בשדה הוא דקא זרע אלא בעפר תלוש ואפ"ה חייב, ומצינן נמי דאף שמבואר בגמ' פסחים כ"ה ע"א דהעברת עצין נקוב ובכרם לא מיקרי זרע מעיקרא אלא זרע הבא, ואפ"ה הזרע בעצין נקוב מיקרי וזרע מעיקרא כדמשמע מהרמב"ם שכתב בפ"ה מכלאים ה"ז "אבל עצין נקוב הרי הוא כארץ" וכן מבואר שם ברה"ב ה"ז הכ"ז עיי"ש, והטעם נראה פשוט משום דאף אם זרע בקרקע מ"מ ובעידנא דקא זרע ועד הקליטה כמאן דמנחא בכרם ודמו, ואפ"ה כיון שהקליטה באה אח"כ ממילא הרי הוא חייב מיד על מעשה הזריעה, וה"נ בעצין אע"פ שפעולת הזריעה לא נעשה אלא בעפר תלוש, מ"מ כמו דמחויב על הזריעה מפני והקליטה שבוסוף, וה"נ חייב גם כן מפני זה שסופו להיות כארץ, ומקליטה אריכתא הוא ודחשיבין לה.

ואפשר דשביעית לא דמי לכלאים, דשאני התם שעיקר טעם האיסור הוא

מפני התולדה שבסוף דהיינו שמיין אחד יונק מושאיו מינו אשר זהו נגד רצון ד'. ולכן אמרנו ושפיר כיון דבמעשה הוריעה לבד עובר בלאו מפני הקליטה ובסוף כמו כן לוקה אף אם זורע מעיקרא בתלוש כיון שסופו להיות כארץ. משא"כ גבי שבועות ל"מ לחזקת הסתברים ועיקר קפידת הכתוב הוא ושישבות האדם בשנת השבע מעבודת הארץ. מסתבר ושפיר לומר דלא מיקרי עבודת קרקע אלא בשמטמין את הזרע ובעפר הארץ דחשיב כמחובר לקרקע כדמוכח במשלהי פ' כסוי הדם. משא"כ כשמלאכת הוריעה אינה נעשית אלא ובעפר תלוש לאו עבודת קרקע הוא דמיקרי, ואלא אפי' לדעת דאמרים שמתחילים בשבועות ועל שבועות הארץ כמו בשבת ועל שבועות בהמה. מ"מ הרי לא צויתה התורה לעקור את כל האילנות בשבועות כד' שלא יצמיחו והאדרבה הלא מותר גם להשקותם וכדומה. והע"כ ושעיקר קפידת הכתוב הוא רק שתשבות הארץ מתחילת זריעה ונטיעה (או אפי' זמירה) דהיינו תחלת הקליטה וא"כ הזרע ובעצין נקוב כיון דקדם הקליטה כמאן דמנח בבדא דמי ואינו שואב כלל אלא הזרע הולך ונרקב מתוך העפר (דהא לא מצינו בשום מקום לחלק בין שיעור קליטה בקרקע לקליטה בעצין אפי' אם אינו נקוב). וא"כ סברא הוא שאין הזרעים ומתחילין לינק מן הקרקע ושלמטה יחד עם הקליטה אלא רק לאחר שכבר גדלו קצת דהוא לאחר הקליטה. ונמצא לפי"ז שלא נעשה שום השרשה דהיינו קליטה בקרקע אלא בתלוש. ורק יניקה הוא ואיכא מן הקרקע אבל לא תחילת הוריעה. ולכן אפשר שמתיר ושפיר לזרוע מה"ת. והרי זה דומה לזרוע בסוף שבועות דמבחר במנ"ח בכמה מקומות. חאף בכה"ג שהקליטה לא תהא אלא בשמינית מ"מ אסור מה"ת. ובכסון דא חלא סברא הוא דבעצין נקוב חדאי לא מחייב כלל מה"ת. וא"כ ממילא נוכח לומר שגם בשבועות נעמה לא אסור לזרוע בעצין נקוב אלא מודבריהם. שהרי אף בזרע לפני שבועות ובאופן שהקליטה תהא בשבועות. ג"כ לא ברור הוא ויש בזה משום איסור דאורייתא. וכ"ש הכא שלא נעשה כלל שום קליטה בקרקע אלא רק יניקה מן הקרקע.

וראינו שכן מטיין גם דברי הרדב"ז ו"ל ושכתב על פסק הרמב"ם בפ"א משמיטה ויובל ה"ו. אין בודקין את הזרעים בעצין מלא עפר אבל בודקין אותו בעצין מלא גללים" וז"ל: ובעי תרתי ובעצין מלא גללים אבל גללים בקרקע או עפר בעצין לא. ומסתברא דאפי' בעצין נקוב דלא תתמירו כל כך עכ"ל. והנה אף כי בע"ס נחפה בכסף ח"א יו"ד סי' ה' כתב בפשיטות דלבושק בעצין נקוב מלא גללים ודאי אסור. מ"מ כנים הם דברי הרדב"ז כי בדפוס הראשון של הרמב"ם וכן בשנויי נוסחאות למשנה תורה שולחן אברבנאל ז"ל מפורש כתוב שם ברמב"ם בעצין נקוב מלא גללים. אבל עכ"פ מלשון זה של הרדב"ז ושכתב. "דלא תתמירו כל כך" משמע שכל עיקר איסור זריעה בעצין נקוב הוא רק מדרבנן. ואע"ג דאיכא נמי לפרושי דהוא משום דבודקין שאני והכ"כ גם בס' תורת הארץ פ"ו אות מ"ה עיי"ש. מ"מ לענין לא נראה לחלק בשבועות בין בדיקה לזריעה כאשר יבואר בע"ה להלן. גם בע"ס נעשה רוקח ועל הרמב"ם כתב בפירושו בדברינו דז"ל שם: דיניקה מן הקרקע לא נאסרה ולא עבודת קרקע היא — אלא המשום היכר וזכרון לשבועות לא רצו להתיר במלא עפר והצריכו שנוי עכ"ל. הרי להדיא הסובר שאף לזרוע בו מעיקרא רק מדרבנן הוא האסור ולא מה"ת.

ומ"מ לענין זריעה ובעפר שבעצין לאחר שכבר נזרעו בו זרעים. נראה דמכל הדין דאמרן לעיל אית לן למינקט שהעפר נעצמו כיון המחובר לזרעים הרי הוא בקרקע. ודלא כדעת המאן מהר"י ז"ל מסיקטא. העדיף מזה מצאתי כי

הגאון בעל השו"ע יעקב באבה"ע סי' קכ"ד סק"ז מחדש דלחצת הש"י וז"ל העצין של חרס לא בעי נקיבה, ועיין ברמב"ן גיטין כ"ב ושכתב הטעם משום דכיון שיש אדמה תחת החרס ואדמה בתוך החרס חשיב החרס עצמו כאדמה דמין במינו אינו חוצץ, וא"כ מאחר שהאדמה שבתוך החרס חשיב מחובר ע"י האדמה ושתחתיה כ"ש החרס עצמו וחשיב כמחובר, עכתו"ד עיי"ש. הרי להדיא דסובר ודאי שהעפר שבתוך העצין חשיב כמחובר, גם מדברי הסמ"ע בשו"ע חו"מ סי' ר"ב ס"ק כ"א משמע קצת דסובר שהעפר שבעצין חשיב כקרקע.

הלום ראיתי בס' מרכבת המשנה להרמב"ם שכתב בפ"ב מטומאת אוכלין ה"ט ודחינו טעמא דעצין נקוב וחשיב כמחובר, מפני, ושהו העפר שבתוך העצין נקוב שואב דרך הנקב את לחלוחית קרקע ועולם כטבע כל היסודות מין במינו שמושך כח שלו כמשיכת אבן מגני"ט את הברזל דהוא ממינו וטבעו, כן העפר מושך דרך הנקב לחות קרקע ועולם, ועכ"ל. ולפי דבריו יתכן ושאסור לחרוש מה"ת בהעפר שבתוך העצין נקוב אף קודם שגורעו בו זרעים, ואף לענין פרוחבל נראה דלפי"ז כותבין על עצין נקוב אע"פ שאין בו זרעים, משום דכמו שהזרעים יונקים כך העפר שואב, ועיין ר"ש סופ"ב דעוקצין דמשמע מפשטות הדברים שם דסובר גמי דמים שבעצין נקוב אינם מכשירים אף טרם שגורעו בו זרעים עיי"ש.

גם ב"ל להוכיח דטעמא דעצין נקוב וחשיב כארץ הוא לא רק מתמת יניקת הזרעים, ודמנה שיעור יניקת הזרעים מבואר שהוא שלשה טפחים, ואפי"ה לא נזכר בשום מקום דעצין נקוב שיש בו עפר יותר משיעור זה, אין הזרעים הגדלים בו חשובים כמתחברים לקרקע מפני זה שאינם שואבים כלל מן הארץ, וע"כ שהעפר עצמו שואב את ריח הקרקע גם בלא יניקת הזרעים וחשיב כמחובר, וצ"ע לפי"ז בגמ' תלילין דף קל"ט ע"ב דמה טעם אמרינן דתם, דעפר המוגבה מן הארץ רק עפר הוא ודמיקרי ולא אדמה, ואולי י"ל בדוחק דאע"ג דשיעור יניקתן הוא ג' טפחים מ"מ מפעפעין הן גם ליותר משיעור זה וחסדמצין בירושלמי במס' ע"ז פ"ג הל' ה' 'שרשי חטה בוקעין בארץ חמשים אמה'.

ומ"מ בלעני"ד שמשכירי בתים אינם צריכים כלל לדאוג מזה שהשוכרים מחזיקים בבתיהם עצים נקובים ואינם נזהרים מאיסור זריעה ועבודה בשביעית, משום דאף אם נאמר שלחורע בעצין נקוב מדאורייתא הוא ואסור, מ"מ בגוף הקרקע של בעל הבית שהוא מצוה על שבייתתה לא נעשה כלל שום איסור אלא שהזרעים רק יונקים ממנה אבל אינם גדלים בה, ומיקימי בה שפיר קרא דושבתה הארץ, ואף אם נאמר דחשיב כאילו ארעא דידיה קא משבח לניקת הזרעים דאסור עכ"פ מדרבנן, מ"מ כיון שגם לענין שבייתת בהמה בשבת כתב הפרמ"ג באור"ח סי' רמ"ו בא"א סק"ט דכל שהוא עצמו לא אסור בשבת אלא משום שבות לא גזרו כלל ובבהמה כדמוכח בריש פ' מי שהחשיך, א"כ ה"ה גמי לענין שביעית אף שבעיקר דין שביעית מסתבר שתקנו גם בזה"ז סעין דאורייתא וגזרו שפיר חובת שבייתתה גם על השדה, מ"מ אין מזהירין כלל על עובדות שאף בזמן חובת הוא עצמו אינו אסור לעשותם אלא מדרבנן, ובארנו במק"א שכן התורה ודאי מותר לעשות את האיטו נקוב לנקוב אע"פ שהוא משביח בכך את היניקה ועושהו למחובר, ולכן אינו עובר כלל אף מדרבנן על עשה דשבייתת השדה.

אולם נראה שאף אם נקוט שגם העפר חשיב כקרקע, מ"מ פשוט הוא דלאו לענין כל מילי הוא דדמי לקרקע, דהא לענין זה שאין קרקע גנולת כתב בע"ס ערוך לגר ובבבב"י יעקב סי' תרמ"ט ס"ק יוד דעצין נקוב שפיר גנול (לעני"ד

כל דבריו שם תמוהים, ודא דאף אי אמרינן שסתם עכו"ם גזול קרקע הם מ"מ בעכו"ם שיש לו אילן הנטוע בעצין נקוב, לא נזכר בשום מקום שחושדין אותו שגזל את האילן יחד עם עפרו משוזה שאינה שלו. גם עיקר הדבר צ"ע דמסתבר שזה חומה ממש לעבדים דנייד ממקום למקום אלא שולענין דינא הוא דחמי למקרקעי, חבזה הלא מבואר בתוס' ב"מ ריש פ' איזהו נשך אם עבדים נגזלים או לא עיי"ש(ה), וכן לענין לא דלא תתנם מסתבר דבזה ושהישראל מוכר לעכו"ם עפר א"י המונה בתוך עצין אינו עובר כלל בלאו זה, ואף אם כבר יש בו בהעצין זרעים או אילנות ושהם חשובים חחאי כאילו גדלו בא"י ועצמה, ותנן במס' ע"ז דף י"ט שאין מוכרין להם במחומר לקרקע, מ"מ גלעני"ד דאפשר דכיון שאינם קבועים בארץ שהרי יכולים להעבירם ממקום למקום, אין זה חלוק כלל מהרעים שבעצין שאינו נקוב ודלא נזכר בשום מקום דאסור, וכן ממה שנוהגין עפ"י עצת הגאון מהר"ב העריך ו"ל האב"ד העיה"ק יפו להפקיע את השדות ופרדסים מקדושת שבועית, ע"י זה שמוכרין לנכרי את האילנות ע"מ לקצות אותם עם גוש עפר כדי שיעור יניקתם מן הקרקע כי היכי דניפוק מחששא דלא תתנם, ואם נאמר שגם באילנות הגדלים בעצצים נקבים עובדים משום לא תתנם, ואכתי מאי הוצילו חכמים בתקנתם.

ואין להקשות מזה דפריך תמ' בע"ז דף י"ד ע"ב: דקל טוב הוא דלא מחבינן הא דקל ביש מחבינן והתנן אין מוכרין להם ובמחומר לקרקע, ואם נאמר שהגדל בעצין שאינו נקוב או אפי' נקוב מותר למכור, אמאי לא משני התם בגמ' דמיירי ומתני' בבה"ג ואשמעינן שאסור ועכ"פ למכור משום חוששא דע"ז, דאפשר שהיה ידוע לבעלי הגמ' שהנכרים לא היו מקריבין לע"ז אלא מאילן שהוא גדל ממש בארץ ולא מן העצצים, וכדאמרינן גבי בכורים שבעצין חשבספינה אינו מביא כל עיקר מפני שאינו מן המוכחר, ונמצא דלא מיקרי דקל טוב אלא ביש. ואפשר נמי שבעכו"ם הקונה עצין נקוב בארץ מחזר ביה כו"ע דיש קנין לעכו"ם להפקיע מידי תרומ' חשביעית, משום דסברא הוא שמאמר הכתוב, כי לי הארץ לא קאי אלא על א"י עצמה ולא על העצצים שבה, וא"כ ל"מ דעפר עצמו ומיקרי עפר חו"ל אלא אפשר שגם הזרעים שגדלו בה אע"פ שהם יונקים מן הארץ שאין לעכו"ם קנין בה להפקיעה מתרומ' חשביעית, אבל מ"מ כיון שבהגוף הזרעים אע"ג דמחזכרין הם יש לו בהם קנין שפיר פטורים מתרומ' חשביעית וצ"ע.

עוד רחש לבי לומר בזה דאפשר דחשבתה הארץ והאמור בשבועית צריך להיות דומה לאיסור ועבחה: בתל איתן ושהוא ג"כ תחבת קרקע, ועיין בשער המלך פ"י מרובצת ה"ט שמדמה דין שבועית לאיסורא דתל איתן, ועיין ברמב"ם שם שכתב: התל שגערפה בו הענלה אסור בחריצה ועבודה לעולם ונאמר אשר לא יעבד בו ולא יזרע, וכל העובד שם עבודה בגופה של קרקע כגון שחרש או חפר או זרע או נטע וכיוצא באלו הרי זה לוקה עכ"ל. המלשון זה שכתב, בגופה של קרקע" משמע דרשאי שפיר להעמיד שם עצין נקוב ולזרוע בו כיון דבגופה של קרקע לא עבד מידי, וכסברת בעל מעשה רוקח גבי שבועית דרק זריעה הוא האסרה תורה ולא יניקה, וממילא גם בשבועית אם נאמר דבשעת הזריעה חשיב העפר כתלוש שפיר מותר [ואפשר דשאני בתל איתן דלאו דוקא בחריצה הוא דאסור אלא כל שטעבודתו בגוף הקרקע אסור במחומר במאירי למס' סוטה דף מ"ז דאף לתפור כדי לבנות ג"כ אסור] ומיהו לענין איסור נטיעת אילן במקדש שאמרה

תורה לא תטע לך אשרה כל עץ אצל מזבח ד' אלקיך. מסתבר שגם בעציצים אסור לנטוע מן התורה, כיון שזכ"פ „אצל“ מזבח ד' הוא, ואף בעציץ שאינו נקוב (לחצת הסוכרים דגם באילנות הוא דבעינן דוקא נקיבה) מסתפקנא דאפשר שאסור מה"ת משום דלא תליא כלל במחבר לקרקע וצ"ע.

והעוד נלענ"ד לומר בזה דאפשר כיון דגבי שביעית קיי"ל כמ"ד בגמ' מו"ק דף ג' ע"א דגלי רחמנא דרק הני דכתיבי בקרא להדיא הוא דאסירי מדאורייתא הא שאר מיני עבודות אע"פ שהם דומים ממש למאי דכתיבי באורייתא מ"מ לא מיקרי אבות אלא תולדות ואיסורן הוא רק מדבריהם, וכמו שסובר הרמב"ם ושאר פוסקים דנטיעת אילנות אע"פ שדומה ממש למלאכת הוריעה וגם ק"ו הוא מזמירה, אפי"ה כיון שלא נזכר בפירוש בדאורייתא לא מיקרי אב אלא תולדות. א"כ ל"מ אם נאמר כמו שמסתבר דבטעת הוריעה אין העפר ושבעציץ חשיב כמחובר ולא מיקרי כלל אדמה, א"כ ודאי דלא דמי לגמרי לזריעה האמורה בתורה, אלא אף אם נאמר שגם קודם הוריעה חשיב העפר כמחובר, מ"מ הלא חלוקה היא זריעה זו משאר הוריעות שהנזע תיכף מתבטל לגבי הקרקע ואינו יכול להטלטל ממקום למקום, משא"כ זה שתזע או נטע בעציץ נקוב, הרי הוריעים אינם מחוברים ממש לארץ כי הרי בידי ממקום למקום, לכן אפשר דרק בשבת שהתולדות אסורות מדאורייתא הוא דמחייב על זריעה בעציץ נקוב משא"כ בשביעית אפשר שפיר לומר דלא אסור אלא מדבריהם, והחבר צריך הכרע.

הרב י. ל. הכהן מימון

אהבה משולשת

בתוך המידות שנשתבחו בהן ישראל, ישנה מידה אחת, שהיא באמת — משולשת, ואשר אבי, זכרנו לברכה, היה משתדל עוד בימי הפעטות שלי לעשותה עטרה לראשי ולהכניסה עמוק עמוק בתוך לבי. והנה נא זקנתי וכמדומני, שיכול אני לברך „ברכה מעין שלוש“ על שהצלחתי בעזרת השם יתברך מימי ילדותי ועד עכשיו, תקופה של „שבעים וחמש“ שנים בערך, לשמור על המידה הזאת, שהיא מידה משולשת, מורכבת מ„אהבת ישראל“, „אהבת התורה“ ו„אהבת ארץ ישראל“... ובראשונה, על-דבר:

אהבת ישראל

עוד מימי הילדות, כשהייתי בן חמש או שש שנים, היה אבא מדבר אתי כפעם-בפעם על אהבת ישראל, וכך היה רגיל לומר: אהבת ישראל, אין הכוונה דוקא לכלל ישראל, אלא לכל אחד ואחד מישראל, ושצריך לאהוב את כל אחד ואחד מהם ולא לשנוא אף מי שנתפרסם כתור יהודי שחטאו מרובים, כי כלל גדול מסרו לנו חז"ל: „ישראל אף-על-פי שחטא, ישראל הוא“ (סנהדרין מד, א), האם-כן, מי ששונא ישראל כזה בגלל חטאיו, הרי גם הוא שונא ישראל... וכבר ידוע מה שאמר הגר"א מוילנה לרבי יעקב מדובנא, בשעה שרצה לקבל עליו משרת „מגידות“: „המגיד עם כל מקוריותו, טבעו, תפקידו, סגולותיו המיוחדות, עליו לזכור את הכתוב (תהלים לב, א): „אשרי נשוי פשע כסוי חטא“...“

חכמינו, במסכת יומא (פו, ב) תמהו, אמנם, על פסוק זה, שהוא סותר למה שנאמר (משלי כה, יג): 'מכסה פשעיו לא יצליח', ותיצרו תירוצים שונים, אבל אני אומר: כאן ביחיד וכאן בציבור, ביחיד מותר ומצוה לקיים, והוכח תוכיח את עמיתך' (ויקרא יט, יז), אבל גם תוכיח זה צריכה להיות מתוך אהבה, כמו שנאמר תיכף בפסוק שלאחריו: 'ואהבת לרעך כמוך'; ואולם, בציבור, ברבים, שאשרי נשוי פשע כסוי חטאה, ואסור להכריז ברבים על פשעי ישראל וחטאתם.

וכדאי להעיר, כי במידה זו של אהבה לכל אחד ואחד מישראל, היו "הגר"א" ו"גדולי החסידות" בהסכמה אחת, וכך מובא בספרי החסידות בשם רבי ישראל בעל-שם-טוב, שאסור לשנוא אדם מישראל, אף כי נוהג הוא שלא כדרך התורה. נשמתו של כל יהודי חצובה מתחת כסא הכבוד, ואף הרשע שבישראל עושה לפעמים מעשה אחד, שהוא שקול כנגד כמה מצוות שבתורה, ומתוך כך צריכים אנו להתייחס גם ליתודי שכזה באהבה ובחיבה; ומספרים, כי האחים רבי שמואל-שמלקה מניקולסבורג ורבי פנחס, בעל ה"הפלאה", כשבאו בפעם הראשונה אל המגיד ממזריץ, שאלו אותו: במה זכה רבי ישראל בעל-שם-טוב להתחבב כל-כך על המוני בית ישראל, ובתוכם גם על רבים מגדולי ישראל וצדיקיו? החזיר להם המגיד כדברים האלה: במדרש רבה ויקרא, ריש פרשת י, אמרו על הפסוק (תהלים, מה, ח), 'אהבת צדק ותשנא רשע', כי פסוק זה מכוון לאברהם אבינו, כי כשביקש רחמים על סודמיים, אמר לו הקב"ה: "אברהם, אהבת צדק ותשנא רשע, אהבת לצדק בריותי ותשנא מלחיבן, על כן משחך אלהים אליך שמן ששון מחברייך", והמגיד ממזריץ סיים ואמר: גם מורי ורבי הבעש"ט היה אוהב לצדק את כל אחד ואחד מישראל, ושנא לחייבם, ועל-כן משחו ה' שמן ששון מחבריו... וכבר ידוע, כי "ראשוני החסידים" היו נוהרים מאד לדבור, או לשמוע לשון הרע ורכילות על מי שהוא מישראל, והיו גדולי החסידים מזכירים כפעם-בפעם את דברי בעל ה"חרדים" (מי שחי בימי מרן ה"בית יוסף"), שכתב בחלק התשובה פ"ד: "ובהיותך שונא איש ישראל תהיה מרכבה לקליפה לטומאה דיעשר קליפין מסאבין... ובהיותך דן לכף-חובה תהיה מרכבה לקליפה הטמאה הנקראת חובה, ובספרך לשון-הרע (על אדם מישראל) תהיה מרכבה לקליפה טמאה הנקראת לשון הרע"...

ביחוד היה מפורסם רבי לוי יצחק, רבה של ברדיצ'ב, בתור סניגור לכל אחד ואחד מישראל, וכך היה רגיל לומר: "ואפוש-חטאים" ו"לימוד זכות", אלו הן שתי מידות טובות, שכל אדם מישראל זקוק אליהן, אלא שצריכים לדעת איך להשתמש בהן: חטאים, צריך כל אחד לחפש אצל עצמו, ואולם זכות, צריכים ללמוד על אחרים — וחילופיהם בגולם...

ומתוך הסיפורים הרבים שמספרים על רבי לוי יצחק מברדיצ'ב בנוגע לסנגוריה שלו על כל אחד ואחד מישראל, כדאי להזכיר כאן רק סיפור קצר אחד: פעם אחת, כשהשכים רבי לוי יצחק בערב ראש השנה לסליחות ומשמשו עמו, התחילו גשמים יורדים, הלכו והסתתרו שניהם תחת גג של בית, הציץ השמש בחלון וראה חבורה של ריקים ופוחזים מסובים לשולחן וזוללים וסומכים ומשחקים בקלפים, נאנח השמש, ואמר: הוי, כמה פרוץ הדור! באשמורת הבוקר של ערב ראש השנה יושבים פושעי-ישראל אלה ושותים ומשתכרים ומשחקים בקוביא.

— אסתר להוציא לעז על בני ישראל, — נוף בו רבי לוי יצחק — חזקה על בני ישראל, שאינם נהנים בלא ברכה, אוכלים הם ושותים ומברכים ברכת הנהנין לפני אכילה ושתיה ולאחריה, ותבוא עליהם ברכה.

היטה השמש את אזנו ושמע, כי מתלחשים הם על-הבר גנבה שהוציאו לפועל באותו הלילה.

— עתה ישמע רבנו — אמר השמש לרבי לוי יצחק — וידע, כי האנשים האלה, שכבוד-תורתו מלמד עליהם זכות, הם גנבים פשוטים.
— כן, — התחיר רבי לוי יצחק, ופניו נהרו — הרי הם בעלי תשובה, יודעים הם, כי יום-הדין ממשמש ובא, ומתוודים זה בפני זה על חטא שחטאו בגנבה, כדי שיכנסו לימים הנוראים נקיים מכל חטא; ורבי לוי יצחק סיים, ואמר למשמשו: על כל אחד מאתנו לזכור מה שאמרו ב"ספרי", נשא: "חביבים הם ישראל, שאע"פ שהם טמאים, שכינה ביניהם".

ויפת המליץ עליו רבי ישראל מרוזין:

— רבי לוי יצחק מברדיצ'ב, לא הביט און ביעקב ולא ראה עמל בישראל, ומשום כך זכה, כי היה, ה' אלהי עמו'...

במורכן היו וקני החסידים מספרים על רבי זוסיה מהאניפולי, שהיה מפורסם במידת "אהבת ישראל" שלו. בתוך גדולי החסידים היו מחשיבים את רבי זוסיה על צדקותו, ולא על גדולתו בתורה, מפני שחשבו, שאין כוחו גורל בתורה. ברם, כשעלת בדעתו של הגאון הצדיק, רבי שניאור זלמן מליאדי, בעל "שולחן ערוך הרב", להדפיס את ספר ה"תניא" שלו, ביקש הסכמה על ספרו זה מאת רבי זוסיה; ומעשה שפנה אחד מחסידיו לרבי זוסיה וביקש ממנו סגולה ליראת שמים, השיב לו: "סגולה בדוקה ליראת שמים — אהבת ישראל".
וכך היתה תפילתו של רבי זוסיה בבוקר-בבוקר, כשקם ממיטתו ונטל את ידיו:

— רבנו של עולם, יהיה רצון מלפניך שתשפיע ברכה והצלחה, חיים ובריאות ופרנסה טובה לכל אחד ואחד מישראל, בני רחומיך.

ורגיל היה רבי זוסיה לומר:

— הלוואי, והייתי אני זוכה לאהוב צדיק מישראל, כמו שהקב"ה אוהב רשע מישראל...

וכך היה רבי ישראל מרוזין אומר:

— רבי ישראל בעל-שם-טוב אמר: "צדיק גמור שאין בו שום שמץ רע כלל, אינו רואה שום רע באדם מישראל, ובעיניו כולם זכאים וצדיקים"; ומידה זו היתה ברבי זוסיה: גם כשידודי עשה רע ובפניו ולגוד עיניו, הוא לא היה רואה בו רק טוב...

ורבי זוסיה בעצמו היה אומר:

— זוסיה לא ראה מימיו רשע-מישראל, אבל זוסיה ראה את המלאכים הרעים, מלאכי תבלה, הנבראים מן העבירות שאדם מישראל עושה לחילה, ואני יכול להעיד: מעולם לא ראיתי מלאך-רע חמים, ברא ושלם באבריו כולם. כל מלאכי-תבלה אלה, הם בעלי-מומין, רחמנא-ליצלן, זה חסר יד, זה חסר רגל, משום שכשידודי עושה עבירה, אינו עושה אותה בשלימות. יצרו תוקפה ולבו תוקפה, ומעבירה כזו, שאין אדם עושה בלב שלם, מוכרח להיברא מלאך בלתי שלם, בעל-מום...

ודברים כאלה, שהיה אבא שלי מספר לי בימי ילדותי ונעורי, הם שהשפיעו עלי להיות אהב לכל אחד ואחד מישראל, יהיה מי שהיה, ולא פעם אחת הצלחתי,

כשהראיתי פנים־שחוקות לאלה שנחשבים בתור "פרשעים", להשפיע עליהם שיעשו גם הם מעשים טובים, בין אדם למקום, ועוד יותר — בין אדם לחברו...

*

וכשם שהיה אבא משתדל להשפיע ועלי לאהוב כל אדם מישראל, כך היה משפיע עלי בנוגע למדת:

אהבת תורה

אהבה זו היתה מקיפה תורה־שבכתב וגם תורה שבעל־פה, וכל ספר שמשתור מסביב לתורה. כשהייתי כבן חמש וידעתי כבר לקרוא ספר בלשון־הקודש קלה, הביא לי אבא את "ספר הישר" על התורה, שכולו מלא מדרשים ואמדות על אבותינו הראשונים וזכיהם אחריהם; כמו־כן היה מביא לי כפעם־בפעם ספרים קטנים שונים, כגון ספר "שלשלת הקבלה", ספר "תמימי דרך", וכדומה, ספרים שמסופר בהם על גדולי ישראל וחכמיהם בדורות שונים, ועל מידותיהם ומעשיהם הטובים (אנכי: הספר "תמימי דרך" נדפס פעמים אחדות בורארשה, ובכל הרשימות של מוכרי־ספרים וגם בבית עקד ספרים) אינם מזכירים את שם מחברו. בספר זה גמצאים כמה סיפורים, וכתובם סיפור נפלא על "הרב החייט", ושחיבר פירוש על ספר "מערכת האלהות" * ובשער הספר "תמימי דרך" נדפס מפורש ונחתבר

* כשאני מזכיר את רבי יהודה חייט, עולה בזכרוני פירוש "מנחת יהודה" לספר "מערכת האלהות", המיוחס להאמן רבינו פרץ, ובעל התוספות, ואני תמה מאוד על הרב ר' חיים יוסף דוד אוזלאי (החיד"א), שהיה אחד הביבליוגרפים הגדולים שלנו, ויחד עם זה היו נהירים לו כל ספרי הקבלה, והוא אינו מזכיר בספרו "שם הגדולים" לא את "מערכת האלהות", ולא את "מנחת יהודה", ולא את שם ר' יהודה חייט, שהוא אחד המיוחד בין המקובלים והקדושים בזמן גירוש ספרד ופורטוגאל (בשעה שבעל "שפתי ישנים", וגם בעל "סדר הדורות" מזכירים את שניהם). ספר זה נדפס פעמיים בשנה אחת: בפירארה, ש"ת, ובמנטובה ש"ת (מאה ושישים ושש שנה לפני תולדת החיד"א, שנולד בשנת תפ"ד) וספר זה הוא אחד מספרי הקבלה הנמקדים ביותר, אבל מלבד הספר עצמו, הרי רבי יהודה חייט היה כמזומני, יחיד ומיוחד שסבל הרבה צער ויסורים, וקידש את ה' ברכים; וסודי להעתיק כאן מה שהוא מספר בהקדמתו לספר "מנחת יהודה":

"ואני יהודה בן לאדוני החכם חסיד ושלם ר' יעקב חייט ע"ה, בהליותי בספרד טעמתי מעט דבש (מן הקבלה) ואורו ועיני, ונתתי אל לבי לדרוש ולתור בתכונה, והלכתי מחיל אל חיל לאסוף כל מה שימצא מהספר הנזכר, ואספתי מעט פה ומעט פה, ועד שדובו היה בידי מהנמצא ממנו: ואני מאמין אמונה מבורה, כי זכותו עמד לי בכל התלאות והתענות אשר מצאני בגירוש ספרד, אשר כל שומעם תצלטה שתי אוזני, ולספר כל התלאות לא ידעתי ספורות, אבל קצת מהם אספר, ותהלות ה' אדבר: נסענו אני וביתי עם מאתים וחמישים נפשות בספינה אחת קטנה באמצע החורף בשנת רנ"ג מלישכונה עיר הגדולה אשר במלכות פורטוגאל, במצות המלך, והקב"ה הובנו בדבר, לקיים מה שנאמר, אכנו בחרב ואורישנו, וזה היה סיבה שבשום מקום לא היו מקבלים אותנו, סורו טמא קראו לנו, והלכנו נעים ונדים בים ד' חדשים בלחם צר ובמים לחץ, וכסוף הזמן המוכר באה, עלינו ספינה אחת ביוק־אני, ושבו אותנו ואת ממנו, והליכנו לעיר מאל"נא הגדולה אשר בספרד, והיינו חונים שם על הים על ברכינו, כי לא הרשנו לצאת אל היבשה ולא לגסוע משם, ובכל יום היו באים כמרים אל הספינה כמצות ההגמון לעשות דרשות, והיו אומרים אלינו: שובי שובי השולמית שובי שובי ונחזה

מאת י"ד, ומשום שכל רושמי-הספרים לא ידעו את שם המחבר, לפיכך השמיטו לגמרי את שמו, אבל אני יחזיתי והכרתי את המחבר, בהיותי ועדיין כבן שאמונה שנים. הוא

בך, ותשובתנו היתה: ,מה תחזו בשולמית כמחולת המחנים/ וכשראו כותבינו ואומץ לבנו עם אלהינו, אזי ההגמון הטו חרם ביניהם שלא יתנו לנו לחם ומים, ולא שום צידה, ואולי זה יהיה סיבה להמרה, ונמשך זה ימים חמשה, ובאותם הימים היו באים אל הספינה שופטי העיר וגדוליה עם כומרים חכמים, והיו אומרים: ,עד מתי מאנת לענות מפני/ מי האיש החפץ חיים/ ואז נשתמחו ביום אחד קרוב למאה נפשות, כי לא יכלו לעמוד בנסיון המד הרע ההוא, כי טובים היו חללי חרב מחללי חרב, ואשר נשארנו מעט מהרבה, התעוררנו את נפשותינו למות ואמרנו: ,טוב מותנו ביד ה' / ואז מתה אשתי הנעמיה ותמימה וע"ה ברעב ובצמא אפב בתולות ובחורים זקנים גם נערים קרוב לנ' נפשות, וגם אני כפשע ביני ובין המות, ונתקיים אז מה שאמר הנביא ע"ה: ,ונעו מים ועד ים ומצפון ועד מרחק וגו' כיום ההוא התעלפנה הבתולות היפות ההבחרים בצמא/ ומן המצר קראנו ה' בחוקה, ונענו במרחב יה, ומתוך צרה היתה הרותה, כי ההגמון החירס החרם מאחר שראה קושי ענינו ועם אלהינו, ומשם והלאה הביאונו כל מיני ספוק, ועמדנו שם על הים ב' חדשים אחרים על כרחינו, עד שהרשונו לילך אל מקום חפצנו, ומשם נסענו לילך אל הבורבריא של מלכות פ"ס בארץ ישמעאל, אנשי רעים וחטאים לה' מאד, מה שהותר הברד אכל הארבה, וגם שם לא שלותי ולא שקטתי, וישמעאל אחד שהיה מספרד דר במקמי, ונחמץ שם, כי גם להם נעשה גירוש, העיד עלי, כי בהיותי בספרד בזמן שקהלות הקדש עשו שמחות על כבישת העיר הגדולה גראנדה, צייתי ליהודים שבמקומי, אשר הייתי מרביץ תורה ביניהם, שיעשו צורת מחמד נביאיהם של הישמעאלים ויסיחבוהו השלך וסחוב בשוקים וברחובות, והאמינו בו כשלושה ימים, אז הכוני פצעוני, נשאו את רידי מעלי, והשליכוני בבור תחתיות במקום נחשים ועקרבנים היו בו, ותיכף דוני לסקילה, והיו מבסיתים אותי, שאם אמיר דתי ישימוני עליהם לשר ולקצין, מלבד מורה ומתן, ויצאנה עוד רד עם אל ועם קדושים נאמן, והאל אשר שמתי בו מבטחי בלבב וצתם עם דעות שועמדותי שם קרוב למ' יום בחושיך ואפלה בלחם צר ומים במשורה, ודבקה לארץ בטני ברעב ובצמא ובעירור ובחוסר כל, והעיר ה' רוח היהודים אשר בשושן, ובאו שם לפדותני, ונתתי להם בשכר הפדיון קרוב למאתים ספרים שהיו לי, ואחר שיצאתי משם הלכתי לפיס עיר גדולה, והרעב בעיר עד שהיינו אוכלים עשב השדה, ובכל יום ויום הייתי טוחן בבית הישמעאלים בשתי זרועותי בעבד פרוסת לחם קטנה, דקה וכן הדקה, שאפילו כלבים לא היתה ראויה, וכלילות דבקה לארץ בטני, כריסי כרי, ומפני הקיר הגדול שבסתי, כי אין כסות בקרה, וגם כי לא היו לנו בתים ללון בהם, היינו עושים חפירות באשפות שבתוך העיר, והיינו נכנסים לשם, ואז נתקיים, האמונים עלי תולע תבקו אשפות, ואחר כך זכיתי לבוא למלכות נאפוליש, אחר כמה גלגולים וצרות רבות מלספר, וגם שם לא שלותי ולא שקטתי ולא נחת, ויבוא חוגו של מלך צרפת ובשביה ששבו את כל היהודים אשר במלכות, גם שם הכוני פצעוני, נשאו רידי מעלי, וכל מה שהיה לי, ואח"כ באתי אל העיר הגדולה ויניציאה דרך הים לבוש שק, והנכבדים הספרדים שהיו שם ובראיתם אותי ולנו ועיניהם דמעות והלבשוני, ושלם ה' פעלם ביום רעה ומלטם ה', ואם כח אבנים כח, אם בשירי נחוש לסבול כל התלאות האלה, בודאי בזכות מה שהשתולתי וטרחתי בחכמה הזאת (חכמת הקבלה), היא שועמדה לי; והחזקתני בד בבד כמו שהחזקתי בה כשאין מחזיק בידה; ומעיר ויניציאה באתי למונטובה, עיר גדולה, ומצאתי שם חכם אחד ספרדי מהגירוש, צדיק בכל דרכיו וחסידי בכל מעשיו, שמו רבי יוסף יעקב, נזה דורש ונאה מקיים, והוא עם נבונים ונכבדים אחרים עמו ובקשו ממנו שאעשה פירוש לספר מערכת האלהות, כי נפשם חשקה לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו, ולעשות רצונם חפצתי, ולא מנעתי

היה ידירו וחברו של אבא היה סוכן של כל דפוסי ווילנה-ווארשה, וגם היה לו „בית-מסחר-ספרים“ גדול בעיר סדילקוב וכל ספר חדש שיצא לאור, היה שולח

מהם בר, והם מפני שראיתי הספר הזה כולו מחמודים, קב ונקי, יש לו עשר ידות על הספרים האחרים אשר בקבלה, כי כולם מדברים בספירות הקדושות, אחד המרבה ואחד הממעיט, ואת הדלת סגרו והוא קם לפתוח את המנעול, ואמר : „זה השער לה' צדיקים יבואו בו, ובקצת מקומות ממנו חפצתי להוכיח בעיקרים גדולים, אשר הם שרשים גדולים מיוחדים והשומים בקבלה הקדושה, ורוב המקובלים דולכים בהם נעים ונדים, ואורתי כגבר חלצי פעמים להלחם עם הרב, בעל הספר הזה, ופעמים להלחם עם לוחמיו, באופן שיצא לאור תעלומה, וקראתי את שמו מנחת יהודה, ואף על פי שאני כדאי לירד לסוף דעתם, כל שכן להקשות עליהם, אני כנעם על גבי ענק, ואף על פי שקדמני אחר בו מבני בלי שם, ונשתתח בגליל הזה, לא ישרו בעיני רוב דבריו, כי במקומות הבלתי צריכים כיאור, הפטיר שפה לבלי חוק בדברים שאינם נוגעים אל הענין, ובדברים החמורים ועיקריים החריש, וגם חשב לבארו עם הקדמות הפסולות, ולא זו הדרך, ולא זו העיר, ואף על פי שלפעמים אביא רעות, בטלים הם במעוטם, ובאותם מקומות שאביאנו אומר בהם : פירש זולתי, כדי שידעו ניכר ונבדל העתה מדעתי : ומפני שראיתי בגליל הזה נשתתחו ספרי קבלה המבלבלים הדעת הנקי, ראיתי להזהיר על הספרים, אשר מהם תשמור רגלך ולהעמידך על אשר תשלח ידך : תחכם והלאה רבי יצחק לטיפ ז"ל, אשר חיבר ספר השמים והעולם, וצרור המור וספר גנוי המלך, דבריו בהם יקרים מפנינים, אבל בדברים הנוגעים להכמת הקבלה, רגלו אחד מבחוץ ורגלו אחד מבפנים, ולכן קצהו תראה וכולו לא תראה, ואם ישמעני אלהי, אברר דעותיו, הסולת מתוך הפסולת. גם ראיתי ספרים רבים שחיבר החכם בעיני, נקרא ר' אברהם אבולעפאי, שהיה במלכות שיויליאה, ולסכלותו ולגאותו כנה עצמו אברהם המורה, ומשנתחב בית המקדש נתנה נבואה לשוטים, כי פי המורה בזה המקום חשופה, כי כן קורין כלשון יון למורה שטיא, כמו שכתב רש"י ז"ל בפסוק, שמעו נא המורים, השמר מפניו אל תשמע בקולו, כי ספריו מלאים דמיונות כחובים ושוטיות בדויים מלכו, הוא עשה ספר אור השכל, ובחושך הולך, וגם עשה ספר מורה המורה, והוא פי' לספר המורה ע"ד הקבלה, ראה עד היכן הגיע סכלותו לפרש דברי המורה ועם קבלה בדויה מלבו, אשר לא עלה במחשבתו של החכם האלהי הרמב"ם ז"ל, ולא עלתה על לבו ועוד עשה ספר השם, והוא פי' לשם בן ע"ב עשן כולו כתוב בעגולים, כדי להבהיל המעינים, כי חשב בזה ישלים חסרונו, וכולו מלא צירופים כחובים ממדות המשנה בדויים : והחכם השלם הרשב"א כתב עליו, ונה לשוני בתשובותיו, ואחד מהם היה אותו הנבל שם רשעים ירקב, אותו אברהם ששם עצמו נביא ומשיח בשיציליאה ופתה בכוביו כמה מבני ישראל, ולולא שסגרת הפתח בפניו בחמלת ה' עם רוב כתבי אל קהלות הקודש, כנעט שהתחיל והיה מכלה ברוב דבריו הדמיוניים והכוזבים שהיו כחכמות רמות לאויל, ושנתן דעתו עליהם כמה ימים.

העתקתי כל דבריו של רבי יהודה חייט, שמתוכם אנו רואים מצד אחד את גדול קדושתו ומסירותו נפשו על קדושת השם, ומצד השני — שהכיר את דרכו המשוגעת של אברהם אבולעפאי, ובה נהלה התמיהה אצלי ועל שהרב חז"א לא זכר את רבי יהודה חייט, שהיה מפורסם לאחד המקובלים הגדולים והקדושים, והזכיר לעומת זה ב„שם הגדולים“, מערכת ספרים, את ספר „חיי עולם הבא“ של אברהם אבולעפאי, ולמרות מה שמביא שם מהרשב"א בתשובותיו, סימן תקמח והרב ישר' בספרו „מצרף לחכמה“, שמולולים באבולעפאי „כאחד הריקים ויותר“, בכל זאת מסיים הרב חז"א : „ברם קשטא קאמינא דחזיתיה לרב גדול ממארי רזין ובישראל גדול שמו ואחר דברו לא ישנו שהוא מקרב לס' הנז' ותושע לו ימינו“. מה שמפליא ביותר, כי את דרשב"א והרב ישר', המגנים את אבולעפאי, הוא מזכיר בשמם ; ואילו שמו של אותו

אכזמפלר אחד בתור מתנה לאבא, ושמו היה 'יעקוב דרזקמן. ובימים ההם התליט מר דרזקמן לנסוע לאמריקה ולייסד שם בית-מסחר-ספרים, וקודם נסיעתו בא להיפרד מאבא. עברו שלושים שנה ומצאתי בני-יורק אותו בית-מסחר הספרים עדיין קיים (על שמו). כשהתחלתי ללמוד גמרא, קנה לי אבא ספרים שונים על דרכי הגמרא, כגון ספר "כריתות", ספר "הליכות עולם", "יד מלאכי", "יעיר ארון", וכדומה, והיה ואמר לי כפעם-בפעם: "גמרא תלמד אצל המלמדים שלך, שהם באמת חריפים ובקיאים ויודעים לפלפל בסוגיא זו או אחרת, אבל "דרכי הגמרא" אינם יודעים, ומשום כך אני מיעץ לך, שתלמד בספרים אלה המדברים על דרכי התלמוד; כמורכן קנה לי אבא בימים ההם ספר "יוחסין" וספר "סדר הדורות", ומתוכם נודע לי מה שלא ידעו רבותי, שכבר לפני רש"י חיברו פירושים על התלמוד, וכן הגאונים ושקדמו לרש"י כתבו תשובות רבות לבאר את דברי התלמוד (ומוכרני, כי אבא הראה לי אז בספר "אוהב ישראל" לתאדמו"ר מאפטא בפירושו ל"מגילת אסתר", סיפור אחד שקרה בימי רב שרירא גאון, ועד היום לא ידוע לי מאיזה מקור שאב הרב מאפטא סיפור זה, אשר אני מעתיק אותו כאן ככתבו וכלשוננו: "ששמע בשם הר"ר שרירא גאון וז"ל, ע"פ מעשה שהי' אז בימינו, עשיר מופלג היה לו ס"ת ושהיה כתב ידו של עזרא הסופר, ולהעושר הזה היו לו שני בנים, ולאחר פטירתו היה מחלוקת גדול בין הבנים היורשים, מתחת שכל אחד מהם חפץ לקחת את הס"ת הוזה מלקחת כל כסף וזהב שבעולם, והציעו טענותיהם לפני יודעי דת ויצא הפס"ד שהחלוקה תהיה ביניהם ע"פ הגדול ומי שיוכה ע"פ הגדול בהס"ת שייך לו הס"ת הזה, והטילו גורל ביניהם וזכה האחד בהס"ת הנ"ל ושמח מאוד ושמחה גדולה, והיה בעיניו כמוצא שלל רב, ולהשני היה לו יסורים גדולים כי אף שלקח כגסו הרבה כסף וזהב כ"ז אינו שוה לו מנהל תשוקתו להס"ת הזה, והיה ושם בהעיר הנ"ל מומר אחר וברחאותו כל זאת מאד חרה אפו על היורש הזה, ושאבד הון רב ובעד ס"ת אחד, ועשה ברשע להחליף את מלבושיו כדי שלא יכירוהו, והלך להבית הכנסת אשר היה ושם הס"ת הזה, והתחבא שמה באיזה חית עד הערב וכאשר הלכו כל האנשים לביתם לקח המומר הזה את הס"ת מגרתיקו ומצא כתוב: 'העבדתם את ה' אלהיכם חבירך את לחמך' וגו' והעשה הרשע הזה ברשעתו ומחק את הע' מן 'העבדתם' וכתב א' במקומו ופיסל את הס"ת בחירוף וגירוף גדול ר"ל, ודבר זה לא נתודע לשום אדם, ולאחר כמה ימים נחזע והדבר שיש טעות כזה בהס"ת הזה, והנה היורש הזה שהס"ת נפל ובגדלו היה לו צער גדול בשמעו מזה, ומגדל היסורים והאנה נחלה מאד, כי אמר אף שיכולין לחקן הטעות הזה, אבל לא יהיה נקרא ס"ת של עזרא הסופר, ובא אליו אביו ובחלום הלילה וסיפר לו את כל המאורע וצוה לחפש תחת השולחן והשם נמצא עין של המומר אשר יקום בו, עין תחת עין' והעיד אמר לו אביו, ואשר הס"ת לא יתקן שום אדם, כי כן יצא הפסק מהב"ד של מעלה, ואשר עזרא הסופר בעצמו יתקן את הס"ת שלו, וכן היה כאשר אמר אביו"; וכן היה קונה ושנה אחרי שנה ספרי הראשונים, שלא היו מצויים כל-כך גם בערים ועיירות של מדינת ליטא, אבל בהיותי בן ושמונה שנים התחלתי אני בעצמי לקנות ספרים, ומוכרני, בי פעם אחת, בין כסה

„מארז ריון“, שהיה מקרב את אבולאפיה, אינו מוכר כלל ואנו יודעים מתוך מה שנכתב ונתקן בספרי התלמוד, כי אמנם אבולאפיה זה היה אחד מ„משיחי השקר“, ואולי רבי יהודה חייט היה אחד מקדושי האומה.

לעשר, נתנה לי הסבתא מתנה „עשר קופיקות“, ועל-פי מקרה בא לעיירת מולדתי „מוכר ספרים“ אחד מברדיצ'ב. רצתי אליו ובקשתי למכור לי ספר בעד „עשר הקופיקות“, והוא נענה לבקשתי, ומכר לי את הספר הקטן „שכחת לקט“ (שהוא תוספת לספר „ילקוט הראובני“); וגמאן התחלתי להוציא כל פרוטה ופרוטה ושקבלתי בתור מתנה מאת הורי או מאת קרובי — על ספרים. ביחוד נתגברה תשוקתי לתורה ולספרות כשנכנסתי לשיבות ליטה, בהיותי כבן שש-עשרה. כפי שסיפרתי בספרי „למען ציון לא אחשה“, היתה ראשית-לימודי ובישיבה — בעיר ווילנה ושם הייתי מבקר בפעם-בפעם ובספרייתו של הרב מתתיהו שטראשון, ספריה של יותר מחמשת אלפים ספר בכל מקצועות התורה, והשאותם הימים, הייתי מוציא בשביל קניית ספרים כמעט מחצית התמיכה שהייתי מקבל מאת קרובי בשביל צרכי התומריים, ותשוקה זו הלכה ונתחזקה בתוך לבי ונפשי מיום ליום, עד שזכיתי לספריה גדולה, שהיא מונה עכשיו קרוב לארבעים אלף ספר; וגם עכשיו, לעת זקנתי, עדיין לא רפתה תשוקה זו ולא פסקה ממני; ואם כי לדאבתי ולצערי כהו עיני מראות ולקרוא בספרים, בכל זאת אני מחפש יום יום אחרי מספר ספרים שאני זקוק להם, מחפש למה שאני צריך, ואחר כך אני מחזיר את הספרים האלה לארונות הספרים, מתוך אהבה ונשיקה וחיבה יתירה...

הספריה שלי מתחלקת לכמה וכמה מחלקות:

מחלקה מיוחדת הכוללת „סדרי תפלה“ שונים, החל מ„סידוריהם“ של רב סעדיה גאון ורב עמרם גאון, ומהם ל„סדרי תפלות“ שונים במהדורות שונות, כמו סידור „שער השמים“ לבעל השליה, „סידור הגר“ א, „סידור הרב בעל התניא“, „סידור התימנים“ (תכלאל) ושאר סידורים עם מפרשים שונים עד „סידורו של מרן הגאון הרב קוק“, וצ"ל מקום מיוחד תופס אצלי ה„סידור של הרב יעב"ץ“ בכל מהדורותיו; הסידור הראשון, שהדפיס בעצמו בשנת תק"ח, יחד עם ספרו „מגדל עוז“, והמהדורה שבה הפרידו הדפיסים בין הסידור לבין ה„ספר“, וגם המהדורה של אותו סידור עם תוספות של רבי משה שור"ב, וגם זו שעם פירושו של רבי שלמה קלוגר; וכאן עלי להעיר על הבר מיוחד:

— עוד בימי נעורי קראתי את ספרו „מגדל עוז“ ונתקשיתי בדבריו ב„נחל הראשון“ בנוגע לטעם מצוות מילה, שהעתיק שם דברי הרמב"ם ב„מורה נבוכים“, וחולק על דבריו, ובכל הדפוסים ניכר, שיש כאן „חסרון דברים“, ורבות יגעתי למצוא את הדפוס הראשון, אבל גם בדפוס הראשון, כמעט בכל האכזמפלרים שהיו לנגד עיני, נתגלה שחסר שם דף אחד, ורק אחרי חיפוש רב השגתי אכזמפלר אחד של „מגדל עוז“, שהיה בידי הרב יעב"ץ והוסיף שם בכתב-ידו הערות שונות, ומצאתי, כי ב„נחל הראשון“ נוסף בכתב-ידו דף מיוחד, בו הוא מתווכח עם הרמב"ם, ומוכיר שם דברים שגוח היה לו לא לכתבם; ואמנם, אחרי חקירה ודרישה נודע לי, כי עוד בהיותו בחיים-חיותו העירו לו מכריז ומוקיריו, כי יש להוציא דף זה מתוך הספר, וכך עשה הרב יעב"ץ בעצמו, או על-ידי שליחו וקרע דף זה מכל האכזמפלרים של „מגדל עוז“ שנמצאו בידו, אבל, כנראה, שלא יכול היה להתאפק והכניס לתוך האכזמפלר שלו את הדף הזה בכתב-ידו הוא. ברם, האמנתי, כי אי-אפשר שלא ימצא בכל העולם איזה אכזמפלר שיצא מתחת ידו, טרם שקרעו מתוכו דף זה, ואמנתי זאת נתקיימה, כי אחרי יגיעה רבה וזמן רב השגתי את הספר „מגדל עוז“, דפוס ראשון, שהיה בספרייתו של ר' יהושע לעהרין מאמשטרדם, ושם גרס דף זה ככתבו וכלשונו.

לתוך מחלקה זו נכנסים גם „מחזורים“, „יצירות“, „קינות“ ו„סליחות“, ובתוכם מחזור „הדרת קודש“ (וויניציאה), מחזור מנהג רומא, עם פירוש קמחא דאבישונא וגם המחזורים שנדפסו על ידי ר' מאיר גאנא, גם הסידור „יד כלבו“, שבו י"ד ספרים, החל מ„תורת משה“ ועד „תיקון ליל שבעות“, וכן גם „מחזור רומא“ לשד"ל, וכדומה, וכששים ספרי תנ"ך עם יותר מאלף וחמש מאות פירושים (בתור ספרים מיוחדים לתנ"ך).

מחלקה מיוחדת במינה כוללת יותר מעשרים ש"סים, ובתוכם גם ש"ס כתב-יד „מינוכן“, ומסביב להם כ„אלפיים מפרשים“, מהם על הש"ס כולו, ומהם על מסכתות בודדות (הש"ס הראשון קנתה לי אשתי המנוחה, בתיה בת ר' שלמה (זכרונה לברכה), שנפטרה לפני מספר חדשים, ביום ט"ו כסלו, שנה זו, ועליה אני יכול לקרות את הפסוקים: „אשת חיל מי ימצא ורחוק מפנינים מכרה, בטח בה לב בעלה ושלל לא יחסר“, — „של ל“ בגימטריא ש"ס, והיא שבנתה בית בשביל ספרייתי, וגם שמרה על כל ספרי — מכל משמר, זכרה לה נאלה לטובה).

חשיבות מיוחדת קובעת לעצמה המחלקה של „ספרי הרמב"ם“ עם כל המפרשים וכל שאר הספרים על הרמב"ם ודברי ימי-חייו ודרכי-לימודו, וגם ספרי הפילוסופיה הדתית של אלה שקדמו להרמב"ם ולאחריו, עד הדור האחרון.

אחרי המחלקות האלה תופסת מקום מיוחד המחלקה של ספרי ה„שולחן ערוך“ (בתוכם גם ספר „שולחן ערוך“ הראשון, שמרן ר' יוסף קארו (נר"ו) הדפיסו בהיותו בחיים-חיותו), וכמה מאות מפרשים וספרי ההלכה מסביב ל„שולחן ערוך“, אם על כל ארבעת חלקיו, או על חלק ממנו. אחריהן באה המחלקה המיוחדת של שאלות-ותשובות, המונה כאלפיים וחמש מאות כרך.

מקום חשוב מיוחד תופסת המחלקה של הספרות המדרשית והאגדית לדפוסייה השונים, ועליה המחלקה ל„הגדות של פסח“, המונה קרוב לשלוש מאות וחמישים, עם פירושים שונים, גם ספרות „הקבלה“ והפרד"ס, החל מן הדפוס הראשון של „הזהר“ ועד ספרי הקבלה האחרונים מדפוסים שונים, ועליהם כל ספרי החסידות, המונים קרוב לאלפיים ספר.

חטיבה מיוחדת, שאינה כמדומני, בשום ספריה אחרת, היא — המחלקה של הספרים המסודרים עפ"י „סדר א"ב“ בכל מקצועות התורה והיהדות. מחלקות מיוחדות לשירה וגם לתולדות דברי ימי ישראל וגדוליו וחכמיו, שמספרם עולה ליותר מאלפיים ספר, ומחלקה מיוחדת של ספרי דרוש, שמספרם מגיע עד לארבעת אלפים כרך. כדאי להזכיר גם את המחלקה המיוחדת של קובצים ומאספים לתורה ולחכמת ישראל, ספרי יובל, ספרי-זכרון, החל מ„פרי עץ חיים“ שיצא לאור במשך כמה שנים באיטליה, עד קובץ היובל של „סיני“.

בתוך ספריה זו יש ספרים למאות עם הגהות ופירושים בכתב-יד, מלבד יותר ממאתים ספרים שבכתב-יד מאת ראשונים ואחרונים, ובהם ספרים כאלה, שהם יחידים בעולם (כגון „פירוש המאירי“ למסכת עירובין, שנמצא רק אצומוסלר אחד ממנו, והוא בספרייתי; כמו-כן כדאי להזכיר את ה„לבושים“ של שנת ר"פ.

שמסביב להם כל פירושיו של רבי אברהם אזולאי, בעל „חסד לאברהם“, והם נזכרים בספרו „שם הגדולים“ לנכדו הרב חיד"א, בערכו, ועל כתב-יד זה על „לבושים“ שנמצא בספרייתי, חתם הרב חיד"א „זוה חלק ה' ירושה" שלו ושקיבל מאת זקנו).

מחלקה חשובה ומיוחדת, היא הספרות על „ארץ ישראל והציונות“. מחלקה זו התחלתי עוד לסדר בימי נעורי מכוח השפעתו של אבא בדבר :

אהבת ארץ ישראל

אהבה זו לארצנו הקדושה התחילה לחדור לתוך מוחי ולבי משועה שהתחילו השו"רים של הישוב הישן לבקר בעיירת מולדתי ולהתאכסן בבית הורי (ו"ל). הספר הראשון במחלקה זו הוא הספר „שערי ירושלים“ שקבלתי במתנה מאת המחבר ר' משה רישר, כשבאו מארץ ישראל אל הגולה למכור ולהפיץ את ספרו ובהיותו בעיירת מולדתי, בשנת תרמ"ג (בערך), התאכסן בבית אבא ונתן לי את ספרו זה בתור מתנה, ויחד עם זה סיפר לי אגדות נפלאות שונות על ארצנו, שהגדילו והגבירו בי ובנפשי את האהבה החיבה והנעמנים לארץ ישראל. אגדות אלו הן-הנה שהאסימוני והועילו הרבה להכניסני ואחר-כך לתנועת „חיבת ציון“, ואחריה לתנועת ה„ציונות המדינית“...

*

על עבודתי בתור „חובב ציון“ כתבתי בארוכה בשני חלקי ספרי „למען ציון לא אחשה“ ; ברם, כמעט עם גמר עבודתי בתור „חובב ציון“ נחנע לי בהיותי בעיר ווילנה על ספר „מדינת היהודים“, שחיבר איזה דוקטור, סופר גרמני, בשם הרצל, שבו הוא כותב על הצורך והנחיצות לחדש את מדינת ישראל בארץ ישראל, ואמנם, אחיה ולא אבוש, שבתוך היתדות החרדית, וביחוד החסידיית, הייתי כמעט הראשון שנמשכתי בכל ימי לבי ונפשי אחרי התנועה של הציונות המדינית. ואת האמת אני לא אכחש, כי הרעיון על התחדשותה של מדינת ישראל (שזכינו עכשיו כבר לעשר שנות קיומה) נקבע בלבי מתוך מה שהשקעתי את עצמי עוד בימי שחרותי לברר תקופה אחת בתולדות ישראל, שעדיין היא סתומה והיא תקופת מלחמת „בר כוכבא“ למען ארץ ישראל.

תקופה זו היא אחת הפרשיות ההיסטוריות הסתומות ביותר, בתקפה, בהיקפה ובאורך זמנה דמותה תנועה לאומית גדולה זו למלחמת הקנאים בימי גירון ואספסינוס, אבל לא מצאה את יוסיפוס-פלביוס שלה, לפיכך ידיעותינו עליה הן מקוטעות ואינן מצטרפות לתמונה שלמה. אנו מתקשים להבין את פרשת המלחמה, אין אנו יודעים בודאות גמורה את זמנה, כי המספרים שנמסרו לנו, הם על הרוב יבשים, ואפשר שעלו בהם שיבושים. כמו כן, אין אנו יודעים כמעט דבר על שטחי הארץ אשר גפלו בידי היהודים לוחמי החרות ועל מבצרי עוזם, מלבד המבצר היוצאי ביתר, אשר גם מקומו אינו ידוע לנו ברור ובדיוק.

במה רשימות היסטוריות, השייכות לתקופה זו, מפוזרות בספרות התלמודית והמדרושה, באגדות או בשיחות חכמים ולפעמים גם בדינים ובהלכות, אבל הרבה מהן נלקו בחסר ויתיר וגם בשיבושים, אם על-ידי סופרים ומעתיקים, שלא עשו מלאכתם באמונה ואם מפני גזירת הבקורת, שהיתה פרושה על ספרות ישראל מצד הרשות, וכל זה גרם, שבתוך הרשימות ההיסטוריות שבספרותנו על תקופה

זו עולה הכל ובערבוביה: המלחמות בימי נבוכדנאצר, אנטיוכוס-אפיפניוס, פומפיוס, טיטוס ואדרינוס, ודרושה זהירות יתירה, כדי לברר את האמת ההיסטורית מתוך רשימות אלו. בנוגע לידיעות והמאורעות שבתקופה זו מאת הסופרים הרומאים — קשה לסמוך על עדותם של נכרים, אשר מבלי העת, או בכוונה מיוחדת שיבשו וסירסו את העובדות תחת העיניים, וכך נשארה לפנינו התקופה הזאת מעורפלת ומטושטשת.

ברם, גם מתוך הרשימות ההיסטוריות שלנו, וגם מתוך ידיעות שלהם, ברור הדבר, כי מלחמה זו מלחמת בריכוכבא עם הרומאים, היתה נוראת עלילה, כדברי ימי מלחמת גבורי יהודה וברומא לעת מצור ירושלים. גם הסופרים הרומאים מזהים על אבדות הרומאים הגדולות ועל הגבורות והנפלאות, שהראו היהודים במלחמת-מרד זאת; אבל נחלקו חכמי-ישראל עם סופרי אומות-העולם: מתי היתה מלחמה זו ובשל מה? מתוך דברי הסופרים הרומאים נראה, שהמרד התלקח בשנת שש-עשרה למלכות ואדרינוס, וזה בערך שנת השישים ושתיים לחורבן, אבל במקורות שלנו נשארה רשימה כרונולוגית אחת ב"סדר עולם", האומרת: "מפולמוס של אספסינוס ועד פולמוס של קיטוס חמשים ושתים שנה, ומפולמוס של קיטוס עד מלחמת בן-כוזיבא שש-עשרה שנה"¹, ולפי רשימה זו צריכים לאחר זמן התחלת המרד לשנת השישים ושמונה לאחר החורבן; ואולם, ספר "סדר עולם" אינו המקור הכרונולוגי היחידי למלחמה איומה זו, שהרי בספרות התלמודית והמדרשית יש נאמר של רבי יוסי (שאליו מיוחס "סדר עולם"), שהוא מקדים את זמן המרד, באמרו: "חמשים ושתים שנה עשתה ביתר אחר חורבן הבית"².

קשה גם לדעת ולברר בדיוק: כמה זמן נמשכה המלחמה וכמה ארכה ממשלת בריכוכבא? לפי המקורות שלנו, הנוכרים למעלה, נמשכה מלכות כוזיבא שתי שנים, או שלוש שנים ומחצה³ ולחצה זו מתאימים גם דברי הסופרים הרומאים, אבל נגר ידיעות אלו יש מקורות אחרים, שחוקרי ההיסטוריה עברו עליהם בשתיקה והם באמת ראויים לתשומת לב. לפי מקורות אלה נמשכה מלכות בריכוכבא, או בן-כוזיבא, עשרות בשנים, וחלושה מלכים התייחסו למלכות זו, הלא כה דברי הראשון לכותבי ההיסטוריה בימי הביניים, הרב ר' אברהם בן דוד (הראב"ד) ב"ספר הקבלה" שלו: "ובימים אלו עמד אדם אחד, שהיה שמו כוזיבא וטען שהוא משיח בן דוד... ומלך כוזיבא זה בביתר שנת נ"ב לחורבן הבית, ומת במלכותו, ומלך בנו רופוס — ומת גם הוא, ומלך בנו ושמר רומולוס ונקבצו אל כוזיבא ואל בניו עם רב מישראל... ובימי רומלוס בן רופוס בן כוזיבא התחוק אדרינוס קיסר ועלה לארץ ישראל ולכד ביתר... וחרג את רומלוס והכה בישראל מכה גדולה". ונאמרו ונשנו דברים אלה גם מאת סופרי ההיסטוריה אחרים⁴, וחוקרי ההיסטוריה האחרונים לא שמו כלל לב אליהם. אולם, כדי לצאת מעט מתוך המבוכה בדבר זמן המלחמה וממשלתו של בריכוכבא יש לברר: בשל מה ובשביל איזו סיבה פרצה מלחמה זו, אשר

1 "סדר עולם" רבה פרק ל, ועי' שם בהערות ותקנים של רטנר.

2 ירושלמי תענית ה, ו. 3 "סדר עולם" וירושלמי, שם.

4 ראה ב"ספר הנצחון" למילהיוון, ועי' מאמרו של קרויס "בית כוזיבא" ב"השלח".

כרך עשירי, עמ' לה"א.

תוצאותיה היו יותר איזמות מתוצאות המלחמה בימי אספטינוס וטיטוס? אמנם, הכל מודים, שמעולם לא יצאנו למלחמה לכבוש ארצות לא לנו ולהדביר עמים תחתנו. מלחמותינו היו כולן מלחמות-הגנה, הגנה על ארצנו אנו. על חירותנו המדינית והרוחנית. כמו מלחמת החשמונאים, כן גם מרד ברכובא לא היה מכוון לכבוש ארצות זרים ולשעבד עמים אחרים, אלא לטאול את ארצם ולשחרר את עצמם. ברכובא יצא למלחמה, כדי לפרוק מעל צווארנו עול מלכות רומא הרשעה, שבגדה בהבטחתה שנתנה לנו על ידי אדרינוס קיסר. בתחילה הסביר אדרינוס פנים ליהודים, עד שירשה להם גם לבנות את בית המקדש⁵; קיסר רומא זה גם התהלך בדידות עם חכמי ישראל ואהב להרבות שיחה ולהתווכח עמם, ומדוע פתאום, לאחר שמלך אדרינוס יותר מחמש-עשרה שנה, קם והתעורר הישוב העברי בארץ ישראל לפרוק את עול שלטונו? מאורע זה נפלא הוא בסיבתו וחוקרי ההיסטוריה, החושבים כי מרידה זו באה באופן פתאומי, נבוכים בדבר, ומנסים להסבירו על-ידי השערות שונות, שאינן עומדות בפני הבקורת הנאמנה.

ההשערה האמיתית היא, כי תנועת-מרד זו לא נוצרה ולא התחילה פתאום, אלא ושממות התורבן ואילך היתה מתרקמת בסתר, על-ידי קנאים לאומיים מקרב בני הנעורים, וביחוד מתלמידי בית שמאי, אשר שנאתם לרומי היתה עזה כמות, רוח הגבורה והקנאות, אשר אותותיה נראו ונגלו בתקופת החשמונאים, חיתה ועוד בקרב רבים מאנשי הרוח שבאומה, ואם תלמידי הלל, אשר שמו להם את רכם למופת והיו אותבי שלום ומנוחה, העריכו ביחוד את הצד הדתי שבנצחון החשמונאים, ומתוך כך פסקו להלכה בנוגע ל"מצות גר חנוכה": "יום ראשון מדליק אחת מכאן ואילך מוסיף והולך", כיון שגם הדת הישראלית הוסיפה כוח והשפעתה נתגברה בתוך האומה, — הרי תלמידי שמאי הקנאים, זכרו את נצחונם המדיני הגדול של המכבים; והלל, בראותם, כי הכוח המדיני של העם העברי פוחת והולך, הביעו את דעתם בנוגע להדלקת נרות חנוכה: "יום ראשון מדליק שמונה, מכאן ואילך פוחת והולך", אות הדגם למצבנו המדיני הרופף, ואלה התלמידים השמאים, יחד עם שאר הקנאים, לא יכלו לשכוח את אשר עשתה מלכות רומא הרשעה לארצם ולמקדשם. בסתר לבם חכו לשעת-כושר להתפרץ ולמרוד במלכות זו "אשר אכלה את יעקב ואת נחשו השמה".

ושעת-כושר זו באה כחמישים ושתים שנה לאחר חורבן הבית, כאשר ישב טיטוס על כסא הקיסרים ברומא. יהודי בבל היו הראשונים להתפרץ מפני חיל הרומאים, ואחריהם הרימו את דגל המרד גם יהודי מצרים, אשר תחת פקודת שרצבא לוגיאס התגודדו לגדודים ויתגברו על לגיונות רומי ועל שאר עמי הנכר ויהרגו בהם מאות אלפי איש.

תנועת-מרד זו חדרה גם לארץ יהודה, ובעמק יזרעאל, תחת פקודת שני האחים: פפוס ולולינוס, הסתהרו לגיונות מורדים להלחם נגד מחריבי ארצם, זאת הארץ שהובטחה לבני ישראל מאת אלהי ישראל. בין קנאים לאומיים אלה היו רבים, אשר רוח גבורה ועזו פעמה בקרבם

בכל תעצומותיה, והם לא הבשילו בחשבון ולא נמלכו בנפשם אם יוכלו לעמוד בפני רומי ואם יש להם אחרית ותקוה בהתקוממותם. נפשם גחלים להטה ונכונים היו לתרוף את נפשם למות בעד כבוד עמם וכבוש ארצם. הם, ככל הגבורים, לא יכלו לשאת עלבון; הם, ככל הגבורים, לא יכלו לכבוש את רוחם לבקש רחמים מאת מחריבי ארצם וגם לא לשאול מראש ואם יצליח המעשה, אשר ינסו לעשות למען הציל את כבוד האומה ולהחזיר לה את חרותה המדינית; אולם, בעזרת שני שרי צבא אכזרים ואבירי-לב: מרטוס טורבה וליזיה קיטוס הצליח טרינוס להשקיט את המרד במצרים ולבצר לפי שעה את רוח המורדים בארץ יהודה. נוראה ואיומה היתה תבוסת היהודים במצרים, אשר לפי עדות אחד מתלמידי בית שמאי, רבי אליעזר הגדול (בן הורקנוס), שהתחקר, כנראה, לדעת את תוצאות המרד, הגיע מספר היהודים במצרים בימים ההם „למאה ועשרים רבוא“, ומושל רומי „פתה אותם בדברים ואמר להם: צאו ועמדו בבקעת ידים — והעמיד עליהם חמישים אלף איש אדוני-חרב מאחריהם והרגום, עד שלא נשתייר מהם אחד“.⁸ ומחסיף רבי אליעזר הגדול ומספר: „שני נחלים יש בבקעת ידים — ושיערו חכמים שני חלקים מים ואחד דם“ והרוגים.⁹

גם בארץ ישראל הצליח קיטוס העריץ להכשיל את כוח בני יהודה ולדכא אותם תחת רגליו, אבל „פולמוס וול קיטוס“ זה המר עויד יותר את לבות קנאי-האומה והשריש בלבם שנאה עצומה למלכות נכריה זאת, אשר על-ידיה נגדעה קרן ישראל.¹⁰

כנראה, שמתוך כך החליט אדרינוס, שמלך אחרי טרינוס, להראות בראשונה פנים שותקות ליהודי ארץ ישראל ולתפוס אותם בלבותם על-ידי הבטחת שוא: להרשות להם לבנות מחדש את תרבות ירושלים ולהקים את היכל המקדש על מכוננו. אולם, כמעט התחזק אדרינוס והתבצר, על כסא מלכותו שינה את טעמו ואת רוחו לרעה.

השומרונים, אלה „צרי יהודה ובנימין“ מימי „יסוד המעלה“, הלשינו גם עכשיו, כמו לפנים (בימי יעורא ונחמיה), על היהודים וכתבו שטנה: „ידע לעזא למלכא דהדין קריאת מרדתא תתבנא ושווריא ישתכללון מנדא בלו והלך לא יתנון“ (ידע המלך, שאם העיר המורדת הזאת תבנה ותומותיה ישתכללו, לא ישלמו היהודים את מסי הממשלה).¹¹ אדרינוס נטה אונן קשבת לשטנה זו, ומתוך תחבולות-ערמה מצא לו דרך לחזור מדבריו ולבטל את הבטחתו בחבר בנין העיר והמקדש, ואז חזרה ונעזרה הקנאה הלאומית בלבבות קנאי האומה נגד רומי הרשעה.

ר' יהושע בן חנניה, איש אוהב שלום ורוחף שלום, ניסה להשקיט את התרחות בנשאו את המשל הידוע בדבר הארי, שנתחב לו עצם בגרונו והוציא, ועגור בחרטומו, וכשתבע הלה את שכרו, השיבו הארי: דייך, כי הכנסת ראשך לתוך פיו של הארי ויצאת בשלום.¹² אבל סערת הקנאים וחמת הדור הצעיר לא

8 סדר אליהו רבה (הוצאת מא"ש) כט, ומה שנאמר שם: אדרינוס קיסר, כודאי טעות

סיפר היא, וצ"ל: טרינוס קיסר, שהרי במרד מצרים, עדיין לא משל אדרינוס בתור קיסר.

9 גיטין נו, א, ועי' שם ברש"י, שהכחנה להרוג ביתר, אבל בקעת ידים היא הדלתא שבאלכסנדריה. רצ"ע.

10 עי' ירושלמי סוכה ה, א.

11 בראשית רבה סד, ח והשווה עזרא ד, יב. 12 בראשית רבה, שם.

שקטו. למראית עין נדמה היה, שהשלימו עם המצב וכן חשב גם אדריגוס, כי שובה המנוחה לארץ יהודה, אבל מנוחה זו היתה מעין דממה לפני הסער. תחת מסות המנוחה סער לבם של קנאי האומה בין בני-הנעורים, ואם למראה עין שמו מעצור לדיוחם, הנה במסתרים התכוננו "ליום נקם ושלם".

קרוב לשער, ושכלפי הדומיה של בני-הנעורים אלה, שתחת מסות של הכנעה ומנוחה שלוחה התרגלו להסתיר את סערת רוחם נגד ממשלת הזדון — היתה מכוונת הגזירה של רבן גמליאל: "כל תלמיד שאין תוכו כוברה, לא יכנס לבית המדרש"¹³, כי ביחוד היתה עין הממשלה פקוחה על רבן גמליאל, בתור נשיא, ונצר ממשפחת בן דוד, והוא היה יכול להיות האחראי העיקרי בעד כל נסיון של מרד שיעשה מצד תלמידי בית-מדרשו, ומשום כך מוכרח היה לנעוץ חרב בבית המדרש, בדמות גזירה, שתלמידים כאלה, "שאין תוכם כברים" ואשר בסתרי לבם מפעמת רוח של מרד ושל מהפכה, לא יכנסו לבית-מדרשו... אבל מי יכול לעצור בעד רוח בני-הנעורים מלאי רוח-קנאה ועוז-גבורה? הם הצליחו להוליך שולל את פקיד רומי ושוטריה, ובמסתרים התכוננו ברוב ענין ותכונה רבה להרים יד בממלכות רומי, והיתה קנאתם הלאומית כאש יוקדת בתוך לבם ותנועת המרד, שהתרגשה בלבות קנאי הלאום בימי טריגוס כחמישים ושתים שנה לאחר התורבן, התפרצה ביתר עוז בימי אדריגוס. כשישים ושמונה שנה אחר תורבן הבית.

בראש תנועת-מרד זו התייצב הפעם שמעון בר כוכבא, או בן-כוזיבא, איש אשר תולדות ימי חייו ומשפחתו מכוסות בערפל, אבל שמו וחזרו נשארו חרותים ועל המטבעות "מעות כוביות"¹⁴, שהוטבעו בימים ההם לזכר נצחונותיו הרבים נגד הרומאים, על ידו עזר, כנראה, עוד אחד מראשי האומה: אלעזר הכהן, ושגם שמו נשאר לזכרון על גבי המטבעות שהוטבעו אז "לחרות ירושלים"¹⁵, וכפי שמשערים, היה זה ר' אלעזר בן עזריה¹⁶, שהיה דור עשירי לעזרא הכהן¹⁷, הוא ר' אלעזר בן עזריה, אשר "באותו היום" שעלה לגשיאות במקום רבן גמליאל "סלקוהו לשומר הפתח וניתנה להם חשות לתלמידים ליכנס" — נגד ההכרזה הקודמת ש"כל תלמיד שאין תוכו כוברה לא יכנס לבית המדרש"¹⁸. וקרובה השערה זו להתקבל, מאחר שלפי הדעה המקובלת כמעט אצל כל חוקרי ההיסטוריה, היה גם רבי עקיבא, חבירו של רבי אלעזר בן עזריה מאלה שזעמדו בראש תנועת-מרד זו ועזרו לה להתפתח ולהתרחב. האחרון שזכורקי התולדה הזאת חריפים: ר' יצחק אייזיק הלוי, בספרו "דורות הראשונים", חולק על הדעה המקובלת הזאת¹⁹, אבל כל דבריו הארוכים, הערוכים בכוונה תחילה כדי לסתור דעה זו ולבטלה, לא זו בלבד שאינם יכולים לעמוד בפני הבקורת הנאמנה, אלא שגם המסורה התלמודית והמדרשית מתנגדת להם. המאמרים בספרותנו התלמודית, המספרים, שרבי עקיבא קרא על בר-כוכבא:

13 ברכות כח, א.

14 בבא קמא צג, ב.

15 על "מטבעות" אלה ראה בספר "מטבעות היהודים" לרפאלי, עמ' קנג-קנט.

16 עי' "מטבעות היהודים", שם.

17 ברכות, כח, ב. 18 שם כח, א.

19 עי' "דורות הראשונים", חלק א, כרך ה, פרקים לט-מא.

„דין הוא מלכא משיחא“²⁰ והמליץ ועליו את המקרא²¹: „דרך כוכב מיעקב“²² וכי הוא היה דורש על תקופה זו את המקראות^{22*}: „עוד אחת מעט היא ואני מרעיש את השמים ואת הארץ... והפכתי כסא ממלכות והשומדתי חוק ממלכות הגוים“²³, — מאמרים אלה ועוד כמה רשימות ורמזים שבתוך מאמרי רבי עקיבא, המפורים בשני התלמודים ובספרות המדרש, מאשרים את הדעה שנתקבלה בבית מדרשם של חוקרי התולדה, שאמנם היה רבי עקיבא כרוך אחרי בריכותא ומאמין בו. גם דבריו של רבי יוחנן בן תורתא אל רבי עקיבא: „עקיבא! עשבים יעלו בלחיק העדיין בן-דוד לא יבוא“²⁴, וכמו כן אותו מאמר, שנשאר לנו לזכרון בספרו של הרמב"ם, השנובע בודאי מ מקור קדמון עתיק, שרבי עקיבא „היה נושא כליו של בן-כוכבא המלך“²⁵, — מאמתים את הדעה על השתתפותו הממשית של רבי עקיבא בתנועה זו.

אמנם, לאחר שהקדיש בעל „דורות הראשונים“ כמה פרקים לבטל את החעה המקובלת ולבצר את דעתו, כי „דבר לא היה לרבי עקיבא עם המרידה הזאת“, מצא לו לנכון אחרי האריכות הנפרוה, להוסיף בשילחי הגליון הערה אחת קטנה וקצרה בנוסחא זו: „אין תפצנו לדבר על דברי הרמב"ם סוף הלכות מלכים, שהיה רבי עקיבא בביתר נושא כלי בן-כוכבא, שהחבר ידוע, כי בענינים כאלה לא עסקו רבותינו הראשונים ולא היה זה מעין מלאכתם“²⁶, אבל, כמדומני, שהכל יודו שתשובה כזאת מאת חוקר היסטורי מאמין במוהו, אשר לא פעם אחת דחה תליתלים של מחקרים היסטוריים מפני איזו רשימה אגדית, לא נאמרה אלא מתוך תפיץ קדום ומתוך תאוות-נצות, ואינה ראויה כלל לתשומת לב. רבי עקיבא ראה את נצחיותה של האומה והודה בירושלים ובבית המקדש, וכך היה דורש את הכתוב^{26*}: „לך ה' הגדולה והגבורה והתפארת והנצח וההוד“ — „לך ה' הגדולה“ זו קריעת ים סוף, והגבורה זו מכת בכורות, והתפארת זו מתן תורה, והנצח זו ירושלים, וההוד זה בית המקדש“²⁷, ובשעות דחקו וענייתו היתה והבטחה היחידה שהבטיח לאשתו, לכשירחיב ה' את גבולו יעשה לה „עיר של חלב“ — („ירושלים דדחבא“)²⁸. הוא היה הראשון שהכריז על בטול מלאכה ביום החורבן ואמר: „כל העושה מלאכה בתשועה באב אינו רואה סימן ברכה לעולם“²⁹, כי היה לו היום הזה, יום חורבן המדינה העברית, ליום אסון לאומי. לפיכך כשהתעוררה תנועת המרד והמלחמה נגד הרומאים על ידי בריכותא וגדודי צבאותיו, נכנס אף הוא בכל המרץ לתוך

20 ירושלמי, תענית ה, ה. 21 במדבר כד, יז.

22 ירושלמי, שם. 22* חגי ב, רכב.

23 עיי' סנהדרין צו, ב, והשווה שמות חבה, כט, ח: „שאל בלצא את רבי עקיבא: מהיכן הרעש נעשה? אמר לו: בשעה שהקב"ה מסתכל בבתי עבודה זרה ותעמידה האין נתון בשקט ובשלום בעולם, והואה ביתו חרב ונתון בידם של עכו"ם כביכול הוא מקנא ושואג, ומיד השמים והארץ רועשים“.

24 ירושלמי תענית, שם. 25 רמב"ם, הלכות מלכים יא, ג.

26 „דורות הראשונים“ שם, עמ' שטו, הערה פד.

26* דברי הימים א כט, יא.

27 ברכות נח, ע"א. 28 שבת נט, א"ב; נדרים ג, א.

29 תענית, ל, ב.

תנועה זו. הוא יצא לארצות קרובות ורחוקות, כדי לעשות תעמולה ולהכין גם את יחודי הגולה אל המרד וגם לסדר מגבית כספים ובשביל זהוצאות הרבות, שהיו חרושות לכלכלת כל ועיני המלחמה הגדולה הזאת. לשם מטרה זו הלך אל ארץ גליא, וערביא ואפריקי, ומתוך מה שמספר הוא עצמו: „כשהלכתי לאפריקי היו קורין למענה קשיטה“³⁰, יש לשער, שכדי לאפשר לכל יהודי להשתתף במגבית לאומית זו הטיל מס קבוע לגולגולת בדמות מטבע לא גדולה, שוקראו אותה בשם „קשיטה“ לזכר גאולת האדן, שנעשתה על ידי יעקב אבינו בקטנתו את „חלקת השדה — במאה קשיטה“³¹. קרובה להתקבל גם ההשערה, שחלק מכספים אלה הוציאו לקנות תבואה ולצבור בר ב „אוצרות של יבנה של פני המלחמה“³², לצרכי כלכלת חיל הצבא במלחמה זו; ואולי כלפי מלחמה זו כיוון רבי עקיבא במאמרו על הכתוב³³: „מי האיש הירא ורך הלבב ילך וישוב לביתו“ — „כמשמעו, שאינו יכול לעמוד בקשרי המלחמה ולראות חרב שלופה“, בנגוד לדעתו של ר' יוסי הגלילי: „הירא ורך הלבב“ וזה המתיירא מן העבירות שבידו“³⁴, כי אמנם הכנים ברכוכבא לתוך „איסרטיא“ שלו רק אנשים אמיצי-לב וחבורי-חיל, אם „מטיפי אצמע“ ואם גבורים סאלה שובדרך רכיבתם יכולים „לעקור ארז מן הלבנון“³⁵, ובהם היה בסתם, כי „יעמדו בקשרי המלחמה“...

אמנם, טעות גדולה היא לחשוב, שכל תנועת-מרד זו, שעשתה את כל ארץ ישראל יחד עם כל הגולה כמדורות אש ושמאות אלפי איש מבחורי האומה ובחיריה נתנו את ידם לה, — התנהלה והתפתחה בגד דעת כל חכמי ישראל בעת ההיא (כפי דעת חלוו). ודאי, שהיו בין החכמים גם כאלה שהתנגדו לכל התנועה הזאת שהיה לה אופי טבעי: לשחרר את האומה מעול זרים בחיל ובכח, אבל גם ברור הדבר, שבלי הסכמתם ועזרתם של רבים מגדולי חכמי האומה לא היתה תנועה כזו מתקיימת ונמשכת אף זמן קצר. איראפשר כלל לחשוב ולהאמין, שהתקוממות זו, שהתפשטה בארץ ישראל ובגולה ובמדינות נפלאה — היתה כולה „שלא ברצון חכמים“, חכמי ישראל, סבודם היה יקר מאוד בעיני העם בימים ההם, ואלמלי היו הם כולם מתנגדים לתנועה זו, ודאי שלא היה יכול ברכוכבא, עם כל עוזו-גבורתו, לעמוד בתוך קשרי המלחמה גם בראשית התפרצותה, אבל באמת היו רבים מחכמי ישראל ובראשם רבי עקיבא „ששמו הלך מסוף העולם ועד סופו“³⁶, תומכים בתנועה זו וברוכים אחריה.

וכל התכונה הזאת להרים יד במלכות רומי הרשועה, שהיתה מתרקמת בסתר ועלידי קנאיה-לאום, במשך עשרות בשנים, היא שהעירה בחדאי לא פעם אחת את לבות גדולי חכמי ישראל בימים ההם להתכנס בחשאי ולהתייעץ בינם לבין עצמם, איך להתייחס, מתוך ההשקפה הדתית-הלאומית, לתנועת-מרד כזו שהתרגשה לבוא. כאמור למעלה, לא התבררו עדיין המאורעות של תקופה זו כל צרכם.

30 ראש השנה כה, א.

31 בראשית לג, יט, וראה ראש השנה שם: „למאי נפקא מינה? לפרושי מאה קשיטה

דאורייתא“.

32 תוספתא דמאי א, י. 32* דברים כ, ח.

33 סוטה מד, א. 34 ירושלמי, תענית ד, ד.

35 יבמות טו, א.

מחסרון מקורות ברורים ומפורטים, אבל הרבה אמיתיות היסטוריות. על תקופה זו אפשר להזכיר להתברר מתוך רשימות מפורזות בספרות ההלכה והאגדה, אם רק נדע להשתמש בהן בזהירות הראויה. הנה, למשל, מוצאים אנו תוספתא אחת³⁶ המספרת לנו: „מעשה בארבעה זקנים שהיו יושבין אצל רבי אלעזר בן עזריה חרש ובצפורי, ר' חוצפית ור' ישוב ור' חלפתא ור' יוחנן בן נורי“, וכמו כן, שיכולים אנו לשער בברור, שאסיפת חרש זו בביתו של רבי אלעזר בן עזריה, שהשתתפו בה גם רבי חוצפית וגם רבי ישוב, אלה שהיו אחרי בן מהרגי מלכות הרשעה, ואחרי חורבן ביתה, היתה מעין מועצה מדינית שהתקיימה והחשפאיות יפות לה, ואולי היתה גם אספה חשאית זאת אחת האספות לתיעוצץ על תנועת המרד, שהחלה להתפשט באומה.

מתוך השקפה היסטורית ראוי לתשומת לב גם מה שמסופר בתוספתא במקום אחר³⁷: „מעשה בארבעה זקנים, שהיו יושבין בבית שער של ר' יהושע, אלעזר בן מתתיה, חנינא בן חכנאי, שמעון בן עזאי ושמעון התימני, והיו עוסקים במה ששנה להם רבי טרפון (נ"א: רבי עקיבא), אמר להם רבי עקיבא: מפני מה זכה יהודה למלכות? [אמרו לו]: מפני שהודה בתמר... אמר להם: וכי נותנין שכר על העבירה? אמרו לו: מפני שהציל את אחיו מן המיתה... אמר להם: דיה להצלה שתכפר ועל המכירה... אמרו לו: ילמדנו רבנו? אמר להם: מפני שקידש שמו של הקדוש-ברוך-הוא, שכשעלו שבטים ועמדות על הים, זה אומר: אין אני יורד תחלה, וזה אומר: אין אני יורד תחלה, קפץ ושבטו של יהודה וירד בתחלה... וכן הוא אומר (תהלים קיד, ב): היתה יהודה לקדשו, יהודה קידש שמו של הקדוש-ברוך-הוא על הים, לכך זכה ונעשה „ישראל ממשלותיו“. במקומות אחרים³⁸ מובאים הדברים לא על שם רבי עקיבא, אלא על שם רבי טרפון, שהיה גם הוא מתלמידי בית שמאי³⁹ הקנאי, ושהיה גם ר"ע-כאח לרבי עקיבא, עד שהיה אומר לו: „עקיבא, כל הפורש ממך כפורש מחיי“,⁴⁰ ובהדאי היה גם הוא מהכרוכים אחרי הקנאות הלאומית, בשגם לבו היה מלא געגועים לבית המקדש, אשר בימי ילדות זכה עוד לראותו בבנינו⁴¹. במקורות אלה והאחרונים נגמר הויכוח-המדרשי הנזכר, כי „הודו לו הזקנים לרבי טרפון“,⁴² והתראה זה שבאה בענין אגדי-מדרשי, אשר הרשות לכל אחד לדרוש כפי חבתו, ובה ללמד ושגם בשיבה זו נשארו-נחנו בהר התסיסה הלאומית ותנועת-המרד, שהלחיבה ביחוד את לבות הצועירים, אבל הזקנים ושבאותו הדור היו מפקפקים אם כדאי לתת יד לקנאים הלאומיים האלה, והיו עומדים מרחוק ומנגד לכל התנועה הזאת. עוד שיראו את תוצאותיה... וכלפיהם כיוון רבי עקיבא או רבי טרפון להעירם ולהחזירם, שרק מי שקופץ לתוך הים תחלה ויאנו חושב מראש: מה תהינה התוצאות — רק הוא מקדש את השם וזוכה למלכות...

אמנם, רבים מן הזקנים הודו אחרי-כן לדברי-אמת אלה ונתנו גם הם את ידם לתנועה הלאומית זאת, שהקיפה אז את מחנה ישראל לטובת השחרור והגאולה.

36 כלים, בבא בתרא, פ"ב.

37 ברכות, פ"ד. 38 מכילתא בשלה, מסכת ב, פ"ה.

39 ע"י רש"י יבמות טו, א, ד"ה ר' טרפון. 40 נבחים יג, א.

41 ע"י ירושלמי יומא ג, ז. 42 מכילתא בשלה, שם.

כהנה וכהנה נמצאות בספרותנו העתיקה הרבה רשימות היסטוריות החשובות לנו יותר מכמה הלכות היסטוריות ודאיות ופסוקות של סופרי אומות העולם, ומי יודע כמה רשימות וזכרונות ועל התקופה הגדולה והנכבדה הזאת נאבדו מאתנו, אם באשמת הרומאים, שחפצו לאבד כל זכר למדינה זו, אשר כל ממשלת רומא גבילה מפניה ורגזה תחתיה מחמתה, ואם באשמת-זרזון של הנוצרים, שודאי השתדלו גם הם לבער אחרי כל רשימת-זכרון של תקופה זו, הואיל וכל התנועה המשיחית של ברכוכבא, שמוחלי חכמי ישראל היו כרוכים אחריה ושהיתה מכוונת לגאול ואת ישראל ואת ארץ ישראל מידי הרומאים, היתה כולה מעין מחאה עזה נגד העתה של הנצרות, ש"משיח" כבר בא, בכוונה להביא "גאול רוחנית" לכל באי עולם... ועל ידי "איתנו האיש"... וכל זה גרם, שדוקא תנועה רבת-עלילה זאת נשארה סתומה וחתומה לפנינו בכמה פרטים, והעלינו לדון עליה רק מתוך קטעי-רשמים שנשארו לנו לפליטה, מפחרים פה ושם בספרותנו העתיקה.

*

אמנם, מתוך תקופה זו למדתי, שעלינו להתאמץ ולפעול פעולות שונות, שיעזרו, בעזרת השם, להתחדשותה של מדינת ישראל בארץ ישראל, דבר שזכינו לו עכשיו, בזורנו אנו, אבל כמובן, מה שהשגנו עד עכשיו הוא רק חלק של המדינה הגדולה והשלימה, כפי שהחבטתה לנו מפי הנבירה; ומחבטתני שאת הדבר הזה בידינו לחשיג, בעזרת הבוחר בציון, אם רק אלה, שלבם מלא אהבה לארץ ישראל יהיה לבם מלא אהבה גם לתורת ישראל, וכי גם אלה, שזעל תורת ישראל גאותם ידעו וירגישו את חובתם לאהוב את כל אחד ואחד מישראל ולקבל מתוך שמחה וחדוה כל פעולה שנעשתה לטובת בנין ארץ ישראל.

הרב נתן צבי פרידמן

מדינת ישראל לאור ההלכה

הקמת מדינת ישראל בארץ האבות, שזכינו לה בדורנו בחסדי ה' ונפלאותיו, ועלית גדחי ישראל ופוזריו מתפוצות הגולה, כהבטחת ה' בפי נביאו: "ובאו האובדים בארץ אשור והגדחים בארץ מצרים והשתחוו לה' בהר הקדש בירושלים", תופעה מופלאה זאת, שכינה חכמי התורה, "אתחלתא-דגאולה", עוררה את השאלה בבית המדרש: איזו השפעה יש להקמת המדינה בשטח ההלכה המקובלת מדור דור, ואשר היא הקובעת את התנהגותו היום-יומית של יהודי שומר תורה ומצוה, את הדרך ילך בה והמעשה אשר יעשה?

אחרי התעמקות במקורות ההלכה אנו באים לידי מסקנא, כי השפעת התופעה המופלאה של קוממיות ישראל בארץ קדשו רבה מאד בשטחי ההלכה השונים, של מצוות ודינים, חוק ומשפט וכו'. קצר המצע של מסגרת המאמר הזה להשתרע על כל הדינים הקשורים בזה, ברצוני להצטמצם בנושא אחד, והוא:

קדושת הארץ

א

קדושת ארץ ישראל ומהותה נקבעה במשנה (כלים פ"א, מ"ו): "עשר קדושות הן, ארץ ישראל מקודשת מכל הארצות, ומה היא קדושה? שמביאים

ממנה העומר והבכורים ושתי הלחם, מה שאין מביאין כן מכל הארצות". בהגהות הגר"א (בגליון הש"ס וילנא) מציין: "והבכורים" נמחק. וביאר דעתו בביאורו "אליהו רבא": "בכורים לאו משום קדושת ארץ ישראל, אלא שהיא חובת הארץ ואינה נוהגת אלא בארץ ישראל, אלא עומר ושתי הלחם מה שאין מביאין אותם אלא מארץ ישראל, היא משום קדושת ארץ ישראל".

הרמב"ם (בפירושו למשניות) גורס בהדיא "והבכורים", ומפרש: "ואמר בבכורים (דברים כו) ולקחת מראשית כל פרי האדמה אשר תביא מארצך". וכך היא גירסת הר"ש והרא"ש וכל מפרשי המשנה שם, וכן גם בכתב יד מינכן. וראיתי בפירוש "משנה אחרונה" (שם) שכתב: "והא דנוהג בה מצות התלויות בארץ לא חשיב קדושה לארץ, אף על גב דחשיב קדושה לאדם המקיימן, כדאמר בסוף הוריות, שהאיש מקדש במצות, אבל קדושת הארץ אינה אלא מה שמקריבין מתבואתה למקדש". נראה, שהוא נמשך אחרי הגר"א, שמצוות התלויות בארץ אינן משום קדושת הארץ, ולפיכך הוא בא לידי תיקון הגירסא.

אבל אחרי העיון בסוגיות התלמוד נראה דחייב מצוות התלויות בארץ קשור עם קדושת הארץ. שני מושגים אלה קשורים ותלויים זה בזה כאש בשלהבת. מתוך חבילות של ראיות הנני להביא שתיים מהן.

א. בחולין (ו, ב — א) : "העיד רבי יהושע בן זרוז בן חמיו של רבי מאיר לפני רבי על רבי מאיר שאכל עלה של ירק בבית שאן (ולא עישר. רש"י). והתיר רבי (על פי עדות זו. רש"י) את בית שאן כולה על ידו... מתקיף לה ר' יהודה בריה דרבי שמעון בן פוי: ומי איכא למ"ד דבית שאן לאו מארץ ישראל היא, והכתיב, ולא הוריש מנשה את בית שאן ואת בנותיה וגו' ? אשתמיטתיה הא דאמר רבי שמעון בן אליקים משום רבי אלעזר בן פדת, שאמר משום רבי אלעזר בן שמוע: הרבה כרכים כבשום עולי מצרים ולא כבשום עולי בבל, וקסבר קדושה ראשונה קדשה לשעתה ולא קדשה לעתיד לבא, והניחום כדי שיסמכו עליהן עניים בשביעית" (עין רש"י שם). הרי שמצוות התלויות בארץ, מעשר ושביעית, קשורות עם קדושת הארץ.

ב. ביבמות (פב, א"ב) יש פלוגתא של רבי יוחנן וריש לקיש בתרומה בזמן הזה, אם היא דאורייתא או דרבנן. ומקשים שם על רבי יוחנן שסובר תרומה בזמן הזה דאורייתא, מברייטא דשתי קופות דמשם מוכח דהוי רק דרבנן ? והשיב רבי יוחנן: "הא מני רבנן היא ואנא דאמר רבי יוסי, דתניא בסדר עולם: אשר ירשו אבותיך וירשתה" — ירושה ראשונה ושניה יש להן ושלישית אין להן". ופירש רש"י: "ירושה ראשונה, בימי יהושע הויה ירושה, וכן שניה דבימי עזרא, דכשגלו גלות ראשונה בטלה קדושת הארץ. שלישית אין להם. כלומר, לא בעי למיהדר ומירתא, דירושה עומדת היא, ואשמעינן האי קרא דלא בטלה קדושת הארץ בגלות טיטוס". הרי לפנינו שקדושת הארץ וחייב מצוות התלויות בארץ קשורים זו בזו.

וכך קושר גם הרמב"ם את חייב מצוות התלויות בארץ בקדושת הארץ. שהרי כך הוא כותב (בהלכות בית הבחירה ו, טז. ועי' גם הל' תרומות א, ה): "ולמה אני אומר במקדש וירושלים קדושה ראשונה קדשה לעתיד לבא, ובקדושת שאר ארץ ישראל לענין שביעית ומעשרות וכיוצא בהן לא קדשה לעתיד לבא ? לפי שקדושת המקדש וירושלים מפני השכינה ושכינה אינה בטלה... אבל חייב הארץ בשביעית ובמעשרות אינו אלא מפני שהוא כבוש רבים... וכיון שעלה

עזרא וקדושה לא קדשה וכיבוש, אלא בחזקה שהחזיקו בה, ולפיכך כל מקום שהחזיקו בה עולי בבל ונתקדש בקדושת עזרא השנייה הוא מקדש היום.

מכאן ראינו לגירסא שלנו במשנת כלים שהבאנו.

ומה שלא אמרו במשנה: ומה היא קדושתה שנהג בה דין מצוות התלויות בארץ? יש לומר דעדיפא מניה נקיט, מצוות שקשורות גם עם מקום המקדש וקדושתו, עומר ובכורים ושתי הלחם, שמביאים אותם למקדש; ובכורים, שהיא מצוה התלויה בארץ, נוסף לקדושה הזאת מביאים אותו למקדש, ולכן קדושתה ומעלתה עדיפא על שאר מצוות התלויות בארץ.

ב.

שטחי הארץ שנכבשו על ידי צבא ישראל ושלטון מדינת ישראל עליהם, מה דינם לענין קדושת הארץ?

הרמב"ם (הל' תרומות א, ב"ג) כותב: "ארץ ישראל האמורה בכל מקום היא בארצות שכיבושן מלך ישראל או נביא מדעת רוב ישראל וזהו הנקרא כבוש רבים. אבל יחיד מישראל או משפחה או שבט, שהלכו וכבשו לעצמן מקום ואפילו מן הארץ שניתנה לאברהם אינו נקרא ארץ ישראל כדי שיהגו בו כל המצוות. ומפני זה חלק יהושע ובית דינו כל ארץ ישראל לשבטים, אף על פי שלא נכבשה, כדי שלא יהיה כיבוש יחיד כשיעלה כל שבט ושבט ויכבוש חלקי הארצות שכיבש דוד חוץ לארץ כנען, כגון ארם נהריים וארם צובה ואחלב וכיוצא בהן, אף על פי שמלך ישראל הוא ועל פי בית דין הגדול הוא עושה, אינו כארץ ישראל לכל דבר ולא כחוצה לארץ לכל דבר, כגון בבל ומצרים, אלא יצאו מכלל חוצה לארץ ולהיותן כארץ ישראל לא הגיעו. ומפני מה ירדו ממעלת ארץ ישראל, מפני שכבש אותם קודם שיכבוש כל ארץ ישראל, אלא נשאר בה משבעה עממים, ואילו תפס כל ארץ כנען לגבולותיה ואחר כך כבש ארצות אחרות היה כיבושו כולו כארץ ישראל לכל דבר. והארצות שכבש דוד הן הנקראין סוריא".

כדי לבאר דברי הרמב"ם אלה עלינו להבהיר מקורות דבריו.

בשלושה אופנים אנו מוצאים חלות קדושה על הארץ: א. בכיבוש, כפי שהיה על ידי עולי מצרים בהנהגת יהושע בן נון; ב. בחזקה, שהחזיקו בה עולי בבל בהנהגת עזרא ונחמיה; ג. בקדושת פה, כפי הדינים המבוארים במשנה (שבועות ריש פרק ב).

בדבר הכיבוש נחלקו תנאים (עבודה זרה טא, א), רבי מאיר סובר גם כיבוש יחיד שמים כיבוש, ורבי יוסי סובר דבעי כיבוש רבים, אבל כיבוש יחיד לא שמים כיבוש. ופסק שם רב יהודה אמר שמואל הלכה כרבי יוסי. אבל מה היא תגדרת כיבוש רבים?

לדעת רש"י כיבוש סוריא נקרא כיבוש יחיד. שהרי הוא מפרש (שם כ, ב): "סוריא. ארם צובה וסמוכה לארץ ישראל וכיבשה דוד וחיברה לקדושת ארץ ישראל שלא על פי הדבור ובלא ששים רבוא וקרי ליה כיבוש יחיד".

ואם התנאים לכיבוש רבים, הם: על פי הדבור וששים רבוא, הרי הכיבוש שלנו היום היה על פי הדבור, שכן מצוים אנו על פי ה' לרשת את הארץ, וכבר היה הדבור על זה למשה רבינו, וכמו שביאר הרמב"ן בספר המצוות מצוה ד (שהוסיף למנין המצוות של הרמב"ם) שזאת היא מצוה לדורות, במה שאמרה התורה (במדבר לג), והורשתם את הארץ וישבתם בה כי לכם נתתי את הארץ

לרשת אותה' נצטוינו בזה לכבוש את הארץ „ולא נעזבה ביד זולתנו מן האומות או לשממה“. ובזמן הכיבוש היינו ששים רבוא. ולכן נשלמו התנאים הנדרשים לכיבוש רבים ולקדושת הארץ.

ואם כי התוספות (ע"ז שם כא, א) העתיקו בשם רש"י „שלא היה שם אורים ותומים וששים רבוא או יותר“, הרי שצריך אורים ותומים לכיבוש רבים, והיום הרי אין אורים ותומים? יש לומר, שאורים ותומים היו צריכים להדעת אם הדבור מסכים לצרף סוריה לארץ ישראל ולקדשה בקדושת הארץ, אבל כיבוש ארץ ישראל בגבולותיה ההיסטוריים, במצריה הקבועים בתורה, נצטוינו על כבושה במצוות התורה למשה רבינו, ע"ה, למצוה לדורות, כמו שכתוב (דברים א' ז), ובאז הר האמורי ואל כל שכניו בערבה בהר ובשפלה ובנגב ובחוף הים'. שלא להגות מקום מבלי כבוש ישראל, ופשיטא שלא צריכים לכך אורים ותומים להיחשב לכיבוש רבים.

והתנאי השני שכתב רש"י (שם) „ששים רבוא“, אינו מובן, מה טעם למספר הזה, ומה מקורו?

בתחילה חשבתי שהכוונה למה שכתב הרמב"ם (שם) „שכיבשן מלך ישראל אן נביא מדעת רוב ישראל“, וכיון שבזמן כיבוש הארץ על ידי עולי מצרים בימי יהושע בן נון היו ששים רבוא, זה הפירוש של רוב ישראל.

אבל אין זה מובן, שהרי אנו דנין בזה על כיבוש סוריה בימי דוד המלך, ואז וודאי כבר נתרבו למעלה מן המספר הזה, שהרי שלמה המלך אמר (מלכים"א ג, ח), ע"ס רב אשר לא ימנה ולא יספר מרוב, ואין זה מתקבל על הדעת, שבמשך מאות שנים מיהושע עד דוד לא נתרבו על יותר מששים רבוא, שהיו בזמן כניסתם לארץ, ובמשך דור אחד בימי שלמה נעשו לעם רב אשר לא ימנה ולא יספר. אם כן הדרא קושיין לדוכתה, מה המקור של ששים רבוא?

ויש לומר, שרש"י לשיטתו (עירובין ג, ב; נט, א), שגדר דין רשות הרבים הוא אם יש שם ששים רבוא בני אדם, ובפחות מזה לא נחשב רשות הרבים, ולכן סובר רש"י שהוא הדין לגבי גדרי כיבוש רבים, שלא נחשב לרבים אלא אם משתתפים בו ששים רבוא.

ולפי זה מובן מה שהרמב"ם אינו מביא תנאי זה לגבי כיבוש רבים, כיון שהוא סובר (בהל'ושבת יד, א) שדין רשות הרבים אינו קשור כלל עם ששים רבוא, וכל שיש לו ששה עשר אמה ואין לו תקרה, נחשב לרשות הרבים, ממילא אין הדין של כבוש רבים מותנה עם ששים רבוא.

ג

אכן לעצם דינו של הרמב"ם, שהוא מתנה את דין כבוש רבים „מדעת רוב ישראל“, נטפל הה"חזון איש" (הלכות שביעית סימן ג, אות טז), וכתב: „ומש"כ שם דבעינן מדעת רוב ישראל צ"ע מקורו, ובסימא כ' רבינו אבל יחיד כו' ולא הזכיר רשותא דאפילו מלך בלא דעת רוב ישראל או רוב ישראל בלא מלך, וכן בה"ג כ' אע"פ שמלך ישראל הוא וע"פ ב"ד הגדול הוא ועושה ולא הזכיר מדעת רוב ישראל. וצ"ע“.

הנה, מה שהעיר שצריך עיון מקורו של הרמב"ם על „מדעת רוב ישראל“, יש לומר שמקור הרמב"ם הוא במשנה (שבועות יד, א): „שאין מוסיפין על העיר ועל העזרות אלא במלך ונביא ואורים ותומים ובסנהדרין של שבעים ואחד ובשתי תודות ובשיר ובית דין מהלכין ושתי תודות אחריהם וכל ישראל אחריהם“, וברור,

שמה שכתוב במשנה „וכל ישראל אחריהם“ אין הכוונה רק לשם יופי המליצה ותיאור המהלך התגיגי של הטכס, וכל מלה הכתובה במשנה הוא דין מתנאי ההלכה של קידוש המקום. וכמו ששאב הרמב"ם מכאן את דינו לגבי תנאי כבוש רבים, שצריך להיות מלך, או נביא, כך הוא למד מ„וכל ישראל אחריהם“, שצריך להיות „מדעת רוב ישראל“.

ומה שנוגע לכיבוש של זמננו, בודאי שנתקיים היום התנאי של הרמב"ם „מדעת רוב ישראל“, שהרי מרבית עם ישראל הנמצא בכל תפוצות הגולה עקב כדריכות ובנשימה עצורה אחרי המאבק הגורלי של עם ישראל עם אויביו, וכל ישראל באו לעזרת ישראל במלחמתו לכבוש את הארץ, בבחינת, בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך. היו כאלה שעזרו בכסף ובחמרי מלחמה, בכל מאורם; היו כאלה שחרפו נפשם והתייצבו במחנות צבא ישראל לבוא לעזרת ה' בגבורים, בכל נפשם. מלבד אלה, אותם שלא נכללו, בכל נפשך ובכל מאדך, היו אתנו „בכל לבבך“. ולא זו בלבד שהדברים נעשו מדעתם ועל דעתם, אלא גם עזרו לצבא ישראל ולמנהיגיו במאבקם למען רכישת דעת הקהל העולמי, ובהסברה על צדקת מעשה כבוש הארץ של עם ישראל בארץ האבות. ואין לך „מדעת רוב ישראל“ גדול מזה.

ד

הגדרה אחרת בדין כיבוש רבים אנו מוצאים בדברי רש"י (גיטין ת, ב) : „כיבוש יחיד, דודו, שלא היו כל ישראל ביחד כדרך שהיו בכבוש יהושע, שהיו כולם וכבשוהו לצורך כל ישראל קודם חלוקה, אבל דוד לא כבש אלא לצרכו“. וברמב"ם (הל' תרימות, שהבאנו למעלה) נאמר : „ומפני זה חלק יהושע ובית דינו כל ארץ ישראל לשבטים אף על פי שלא נכבשה כדי שלא יהיה כבוש יחיד כשיעלה כל שבט ושבט ויכבוש חלקו“. ומתפלא על כך ה„חזון איש“ (הלכות שביעית שם, אות א) : „וצ"ע דמה ענין חלוקה לכאן, דכש"כ שאם לא היתה נחלקת קודם כבוש והיה הכבוש לצורך כל ישראל דחשיב כבוש רבים, והעיקר תלוי רק בהסכמת יהושע ובית דינו על הכבוש“.

הוא משיג על הרמב"ם מכוח סברא, והיה יכול להביא דברי רש"י בגיטין, שכבוש דוד נקרא כיבוש יחיד מאחר שלא היה „כדרך שהיו בכבוש יהושע שהיו כולם וכבשוהו לצורך כל ישראל קודם חלוקה“. הרי שלדעת רש"י נחשב כיבוש קודם חלוקה לכיבוש רבים, נגד דעת הרמב"ם, שיש לחלק לפני הכיבוש בכדי שזה יקרא כיבוש רבים?

אמנם, הסברא שחידש רש"י, שלכן נקרא כבוש סוריא כבוש יחיד לפי שכבוש דוד לצרכו ולא לצורך כל ישראל, גם הרמב"ם קובע אותה להלכה, שהרי הוא כותב „אבל יחיד מִיִּשְׂרָאֵל או משפחה או שבט שהלכו וזכשו לעצמן מקום...“. מכאן, ושניהם שווים בזה, שהתבדל העיקרי בין כיבוש יחיד וכיבוש רבים הוא, אם כיבוש זה נעשה לצורך כל ישראל או לצורך חלק מהם.

ואם כי מקור דברי הרמב"ם שאומר „מפני זה חלק יהושע ובית דינו כל א"י לשבטים אע"פ שלא נכבשה“, הוא ביהושע (יג, א"ו), מכל מקום נכונים גם דברי רש"י, שעיקר כיבוש הארץ בימי יהושע היה קודם חלוקה, ורק כאשר זקן יהושע אמר לו ה' : „אתה וקנתה באת בימים והארץ נשארה הרבה מאד לחשתה... אנכי אורישם מפני בני ישראל, רק הפיליה לישראל בנחלה כאשר צויתך“ : ואילו היה הולך כל שבט וכבוש לעצמו את שטחו קודם החלוקה, היה זה בגדר כיבוש

יחיד, שלא כבשה לצורך כל ישראל, אבל מאחר שניתנה זאת לו לנחלה מיהושע ובית דינו עוד קודם הכיבוש, אם כן זכותו לחבל זה מבטחת, ועצם הכיבוש בא לקנין של כלל ישראל. ויוצא לפי זה שדברי חכמים — הרש"י והרמב"ם — קיימים, ואין נגוד וביניהם.

גם לפי הגדרה זו הכיבוש שלנו הוא כיבוש רבים, כי כיבוש זה נעשה לצורך כלל ישראל, ואם כי רק עשרה אחוזים של עם ישראל נמצא בארץ ישראל, ותשעים אחוז בתפוצות הגולה, אבל עצם הכיבוש נעשה לצורך כולם, ונחקק חוק השבות, שלפיו זכותו של כל אחד מיהודים בכל מקום שהוא לעלות לארץ ולהיאחז בה, ומכיון שהכיבוש הזה הוא לצורך כולם ולא לצורך חלק מן העם, יחיד או משפחה או שבט, כפי הגדרת הרמב"ם, וכל ישראל זכאים בו, לכן נכלל זה בגדר כיבוש רבים.

ה

הרמב"ם (שם) מוסיף עוד תנאים לדין כיבוש רבים. באמרו (שם): „ארץ ישראל האמורה בכל מקום היא בארצות שכיבושן מלך ישראל או נביא מדעת רוב ישראל וזהו הנקרא כבוש רבים“. וכיון שאין לנו היום מלך או נביא, סגר עלינו הדרך של כיבוש רבים.

וראיתי בספר ארץ ישראל (ח"ב ס"ח) לרבי יחיאל מיכל טוקצינסקי ז"ל, שרוצה לחדש שכל התנאים שהרמב"ם מציג כאן לגבי כיבוש רבים הוא רק במקום שאנו יווקים לקידוש חדש, כגון כיבוש יהושע או כיבוש סוריא, שהוא חוץ לארץ, לא כן להתחזיר הקדושה מכיבוש עולי מצרים שבטלה בזמנה אפשר שיש גם בכוח כבוש כזה, בלי מלך ונביא, להתחזיר הקדושה.

ויש לי להביא ראיה אלימתא לסברא זו, שהרי שנינו (שבועות, שם): „שאין מוסיפין על העיר ועל העזרות אלא במלך ונביא ואורים ותומים ובסנהדרין של שבעים אחד חבשתי תודות ובשיר ובית דין מהלכין ושתי תודות אחריהן וכל ישראל אחריהם... וכל שלא נעשית בכל אלו הנכנס לשם אין חייב עליה“. ונחלקו בגמרא (שם טז, א): „רב הונא אמר, בכל אלו תנן, קסבר קדושה ראשונה קידשה לשעתה וקידשה לעתיד לבא (שלא תקשה מקידוש עזרא היתה בבית שני ולא היה שם לא מלך ולא אורים ותומים, דכיון דקדושה ראשונה לא בטלה לא היו צריכים לקדש מחדש. ע"י רש"י שם). ורב נחמן סבר, באחת ומכל אלו תנן, קסבר קדושה ראשונה קידשה לשעתה ולא קידשה לעתיד לבא, ועזרא קדושי קדיש אע"ג דלא היה אורים ותומים“.

והרמב"ם (הל' בית הבחירה ה' יד): „כל מקום שלא נעשה בכל אלו וכסדר הזה אין קדוש גמור...“ הרי שפסק כרב הונא, שבכל אלו תנן, ולהלן (שם, טז): „לפיכך מקריבין הקרבנות כולן אע"פ שאין שם בית בנוי, ואוכלים קדשי קדשים בכל העזרה אע"פ שהיא חריבה... שהקדושה ראשונה קדשה לשעתה וקדשה לעתיד לבא, ולמה אנני אומר...“ (כפי שהבאתי למעלה).

והרי זה קשה, לפי שיטת הרמב"ם, שקדושה הראשונה של יהושע בטלה, וחזרה הקדושה על ידי עזרא בחזקה שהחזיק בה, אם כן לפי דבריו שהוא פוסק כרב הונא שבכל אלו תנן, ובימי עזרא לא היה מלך ואורים ותומים, איך חזרה הקדושה לארץ? (וראיתי להחזון איש (בשבועית), שרמז לקרשאי זה, ורוצה לחלק בין קדושת הארץ לקדושת המקדש, לגבי הדין שבכל אלו תנן, אבל צריך עיון, ששם ובגמרא לא מוכח שיש הבדל ביניהם, עיין ברש"י שם).

אלא ודאי שיש צורך בתנאים אלה רק כדי שתחול קדושה חדשה, כמו כיבוש יהושע וכיבוש סוריא וקדושת המקדש ועל ידי שלמה, אבל להתחזיר הקדושה שבטלה למקומה הקודם, כמו בימי עזרא, אין צורך בכל אלה. זה מובן מסברא ומוכח גם מדברי הרמב"ם והפוסקים.

לפי זה, בכיבוש שלנו היום, גם בלא התנאים של מלך ונביא, חזרה קדושת הארץ למקומה, ועל ידי כיבוש צבא ישראל את ארץ ישראל.

1

דעת התוספות (גיטין ח, א; עבודה זרה כא, א), שהחסרון בכיבוש סוריא על ידי דוד, שהוגדר על ידי חכמי התלמוד ככיבוש יחיד דלא שמייה כיבוש, היה במה שכבש את סוריא, שטח חוץ לארץ, בו בזמן שלא היתה עדיין כל ארץ ישראל כבושה בידי ישראל, ומסתמכים על הספרי (הברים יא) על הפסוק: כל מקום אשר תדרוך כף רגלכם בו לכם יהיה, שאם ללמד על תחומי ארץ ישראל, הרי כבר נאמר: מן המדבר ועד הלבנון מן הנהר נהר פרת ועד הים האחרון יהיה גבולכם, ומה תלמוד לומר, אשר תדרוך כף רגלכם, ואמר להם: כל מקום שתכבשו חוץ מן המקומות האלו הרי הוא שלכם. או אינו אלא רשות בידם לכבוש חוץ לארץ עד שלא יכבשו את הארץ, תלמוד לומר, וירשחם גוים גדולים ועצומים מכם, ואחר כך, כל המקום אשר תדרוך כף רגלכם בו לכם יהיה, שלא תהיה ארץ ישראל מטמאה בגלוליהם ואתם חוזרים ומכבישים חוץ לארץ, אלא משתכבשו ארץ ישראל תהיו רשאים לכבוש חוץ... ואמרו: דוד עשה שלא כתורה, התורה אמרה משתכבשו לארץ תהיו רשאים לכבוש חוץ, הוא לא עשה כן, אלא חזר וכבש ארם נהרים וארם צובה, ואת היבוסים שהיה סמוך לירושלים לא הוריש, אמר לו הקב"ה: סמוך לפלטירים שלך לא הורשת, היאך אתה חוזר ומכבש ארם נהרים וארם צובה?.

לדעת התוספות, כל שטח שנכבש בארץ ישראל נקרא כיבוש רבים; וכיבוש יחיד — אם הוא כובש שטחי חוץ לארץ כל זמן ששטחי ארץ ישראל נמצאים בידי זרים. לפי דעתם, כיבוש סיני על ידי צבא ישראל בו בזמן שירושלים העתיקה נמצאת בשבי זר, הוא בגדר כיבוש יחיד, שאין לו תוקף של קדושה.

סברא זו של התוספות, שמקורה בספרי, נכללה גם בדברי הרמב"ם (תרומות, שם): „ומפני מה ירדו (ארם נהרים וארם צובה) ממעלת ארץ ישראל? מפני שכבש אותם קודם שיכבוש כל ארץ ישראל, אלא נשאר בה משבעה עממים, ואילו תפס כל ארץ כנען לגבולותיה ואחר כך כבש ארצות אחרות היה כבושו כולו כארץ ישראל לכל דבר“.

בסיכומו של דבר ייאמר: כי לכל הדיעות של הראשונים, רש"י, תוספות והרמב"ם, כיבוש ארץ ישראל על ידי צבא ישראל והשלטת שלטון ישראלי בשטחי ארץ ישראל ההיסטוריים, מחזירים את קדושת הארץ למקומות אלה.

עליות אליהו

אֵבֶק יָמִים רוֹבֵץ עַל מְגִילוֹת וְסֵפֶר.
עֲלִיּוֹת רַבּוֹת חוֹגְגוֹת יוֹבֵל וּמִתְקַלְלוֹת.
וְשָׂרָשֵׁי דוֹרוֹת זוֹעֲקִים מִמַּעַמְקֵי אָבֶן נִחַל
עַל עֲלִיּוֹת „חֲזוֹן צִיּוֹן“ הַמִּתְקַלְלוֹת בְּאֶסֶר.
עַל הָעֲלִיּוֹת בְּסַעֲרַת אֱלֹהֵי, רְצוּפוֹת הוֹד וּתְלָאוֹת.
וְהֵן הַמַּסָּד לְשִׁפְחוֹת, הֵן הַיְתָדוֹת לְשִׁבִּיל הָעֲלִיּוֹת.
אֶפְסוֹפּוֹת תְּשׁוּקַת צִיּוֹן לֹהֶטֶת נִחְשׁוּקוֹת בְּרָמּוֹי הַקֶּץ.
כְּזֹאת הַיְתָה עֲלִיַּת מַלְמִידֵי הַגִּי' אַ הַשְׂכוּחָה בִּקְבֶץ.
דֶּרֶךְ סִלְלָה לְגִלִּיל הַקֹּדֶשׁ וְלִירוּשָׁלַיִם הָעִיר.
בְּסִירוֹת מִפְּרָשִׁים וְעַל אֲפִטֵּי חֲמוּרִים בְּטָרָשִׁים.
בְּטָרֶם תְּנוּעָה וְדֶרֶךְ, בְּעוֹד הַכֹּל שְׂמֵמָה נִחְלוֹם טָמִיר.
בָּאָה הָעַת לַחֲזוֹת אֶת הַקּוֹרוֹת אַחֲרָת.
לַחֲרוֹת בַּחֲרֵט עֲלֶיהָ גְדוּלָּה זוֹ בְּעֲלִיּוֹת.

כּוֹכָב אֲדִיר נוֹגֵה בְּוִילָנָה הָעִיר.
אֶל סֵלֶם מִדְּרָגוֹתָיו אֵין אִישׁ מַגִּיעַ.
עֲלָלִים וּדְמָמָה בְּקִלְוִי הַגִּי' אַ, שְׂעַת צְהַרְבִּים.
הַגָּאוֹן ר' אֱלִיהוּ שְׂרׁוֹי בְּצַעַר, מִהֲדֶרֶךְ חֹזֵר.
מִן הַשָּׁמַיִם עֲבָבָהּ לַעֲלוֹת לִירוּשָׁלַיִם.
וּסְבִיבוּ נְצִבִּים מַלְמִידָיו מִשְׁקִלּוֹב חֲרָדִים לְרַבָּנָיו.
ר' בִּנְיָמִין שָׂאֵר בְּשָׂרוֹ וְר' מִנְחֵם מְגִדֵּל הָעִנִּי.
הַהוֹלֵךְ לְאוּרוֹ מִבֶּקֶר עַד עָרֵב וְשׂוֹאֵב תוֹרָתוֹ מִבָּאֵר.
עֲצָבָת עַל פְּנֵי הַגִּי' אַ, מִדּוּעַ הַגָּאֹלָה מִתְעַצְבָּת?
כֹּל רָמּוֹי הַקֶּץ הָעֵלּוּ מִמַּעַמְקִים וְשֵׁם אֱלֹהֵי בְּפִסּוּקִים.
עָמָה יֵשׁ לְהַתְחִיל בְּהַתְּצָרוּתָא דְלִתְמָא עוֹד הַשְׂמָא.
עֲלוּל הוּא הַקֶּץ הַמְּגוּלָה וְרָמּוֹי לְכָל חוֹדֵר מִשָּׁה
וְעוֹלָה בְּמַעֲלָה.

רוֹם הַטֶּמֶאָה יֵשׁ לְהַעֲבִיר בְּעֲלִיָּה וּבִישׁוּב מִהֵר.
אַתְחַלְתָּא דְּגֵאוּלָּה תִּקְרַב בְּהֵלֵל מַעֲשִׂים, בְּעִקְבֵּינָהּ.
בְּעֲלִיָּה, בְּנִיָּה וּבִרְכָּה, בְּהַתְּאַחֲדוֹת וְהַתְּפִלָּלוֹת.
עַד הַשֹּׁפֵעַ יֵרֵד לַמִּטָּה דֶּרֶךְ סְפִירַת הַמַּלְכוּת.
בְּטָרֶם יָבֹוא מְשִׁיחַ, יֵשׁ לְהִנִּים אֲרִיס עַל גְּבֵי אֲרִיס.
וּדְבָקוֹת שֹׁבֵב בְּאַדְמַת הַקֹּדֶשׁ, בְּשִׁים וּבִרְגֵב, כָּל יוֹם וְחוֹדֶשׁ.
יַעֲלֶה צָבָא אֲמוּנָה, אֲנָשֵׁי טוֹהַר, יוֹשֵׁר וְתִבְּוֹנָה.
וְיִקְיָמוּ מִרְבּוֹ אֲמָנָה, סֵדֵן עַד יִנְתֵּן רִשְׁיוֹן הָאֲמוֹת.

עורי צפון ובאי תימן לעלות בעוני ובקטן.
 בצדקה ובהצנע לכת, יד ליד, תומכת מול רצבון.
 עד תגאה תכמיקה ותזון ציון יעלה ברכיון הגאון.
 כי הזמן, הוא לשלוחי עליון נוצד בנזר קדמון.
 וכאשר תארץ תמן פריה, תפרח בכרמיה בצדקה ובתורה.
 יקרב הקץ ותבוא הגאולה. זאת תורת הגר"א.
 ויחזרו תלמידים לקראת החזיון.
 ויכתרו ברית הגאולה לפני רבם הגאון.
 ואנשי שקלוב תלמידי הגאונים כתפו המשא.
 ויצללו בנוטריקון וביגמטריות בשיטת הגר"א
 ויתקבצו פסוקי תנ"ך ומאמרי חז"ל גל אחר גל
 ובכלם נמצא מרומו שם אליהו ותזון ציון ממצל.
 נעשה, "בנה דבייסין" על גדות הדגייסר.
 הלא היא ציר שקלוב, ציר גנים וניר שדות ופרי.
 ציר חקמים וסופרים. יושביה סחרו על ארץ רבה:
 כתי עקד לספרים ביה ובית מדרש גדול והדור,
 וספרי תורה עתיקים כתובים על קלף צבי מתוגרמה.
 ביה פריצה הלכה, כי ביה מבצר תלמידי הגר"א ומוקד הסזון.
 ותקום ביה התנועה הגדולה לציון בהתעוררות רמה.
 לקיום רצון הגר"א אשר צנה לתלמידיו באהבה.
 ויתכנס ביה כינוס רבתי לעליה מפל המחוזות.
 ותכמיק יצאו בתסיסה אל העצירות, לאסוף כסף נדבות.
 לממון השירות המתכוננות לעליה בסערת אליהו.
 וישמרו שומרי תורת הגר"א על "חזון ציון" כי בו "ברכה".
 ולא שקחו ולא נטשו תורתו וחזונו בנהרות תמים.
 כי אמרו, "תורת עקבתא דמשיחא דרבנו אליה
 ארבה מארץ מדה ורחבה מרסביה".
 ויהי כעשר שנים לאחר פטירת הגר"א, שנת תקס"ח.
 ויעלה תלמידו בגוש הומיה, ר' מנחם מנדל משקלוב.
 שאת רבו לשרת טרח, ולא נח עד אשר שאיפתו הניב.
 והוא לוחט קלו בסערת אליהו ורוצד לאמרי פיו.
 ולקניו עלה הנחשון קראשון. הזמן ר' צוריאל משקלוב.
 ובשנת תקס"ט הפליגה מאדיסה השירה הגדולה, ממקדשת.
 ושמה אילת השטר, ובה שבצים גפוש, משתוקקי עפר לחוג.
 ושם הגר"א נשא ותורתו בלכות חרושה, בעורקי מורשת.
 ולא רק לקונן על חרבנה ולהקבר באדמתה שלו בחבורה.
 כי אם ישוב להקים, תנועה לעובר וראשית גאולה לרונן.
 ולא היטה עליה גדולה בעלית תלמידי הגר"א.
 מאז מלכות ישראל שקעה במלחמות בר-כוכבא.
 ימים שלש מאות ונחשול תלאות.
 ארבה הנסיצה מרוסיה לארץ ישראל.

בארבע סירות יוניות הפליגו בלבב ימים ובערשלים.
סערות געשו וגלים טלטלו. והם שאבו אורות מאפל.
טבלו בגלי תורת הגר"א ובקץ המגילה. ונמוג הערסל.
מה-להם ספנות ותלאות. עת הם שתילים על צרנות.
עת נוכטת תורת הגר"א בלכם נחזון ציון דולק באותות.
ובחופים יורדים אמיצי לב לקנות מזון ומים בזהב.
כי רעב וצמאון פקדם. ופני הגוים כפני זאב.
שירת הסירות הגיעה לקושטא בדרך צלילות.
והספנים מסרבים להפליג עד נתן להם פסח רב.
לחופי איזמיר הגיעו וקשו את הפסח בה בשיר.
ובהפליגם שם בסירות. ניששו שודדי ים.
ניחזרו אל החוף וכתרן בטחונם כי חזונם גבוה.
ואפיון תורת הגר"א ושאיתו תסוכך מכל רוע.
ויבאו עד לקנון ואמרו לעלות משם בקנל ברן.
ושודדים בדרכים ואנשי בליעל: נישלגו בגל עד חיסה.
ויהי בערפלי הפקר ומגיע השירה מארץ הצפון
לארץ הפרמל. בדרך צניפה.

ארקה היתה דרך צלילות אליהו.
וכפי מעלליהם ביבשת ציה פרושים כבשורה.
ויצלו לגליל ברכיבה על חמורים ופרדות.
עד בואם אל צפת. ושממה בבה בה עד רעד.
ויקמו בה את מרכז הפרושים וכתים רבים.
ואחרי שנה באה השירה השניה בשירות אליהו.
וראשה. ר' ישךאל בבה של שקלוב. אהלו תקיע בצפת.
ותהי עיר הגליל. ודבר לתורת הגר"א ולתחלת הגולה.
וישבו בצפת עד פרוץ המגפה והמפולת.
וימותו כל בני משפחת ר' ישךאל.
וינועו מצפת לירושלים. בית-א-ל.
ויבנים הנהם ירושלים שוממה ויהודי בה אכל.
ניתאזרו מלמידי הגר"א להים מצות רבם.
כי סערת אליהו שלחה גליה הטמירים לנתיב הקיצים.
וירושלים עוטה רזים באורות הגר"א ובגנצת העם.
בה קנה לשכון עת יצא במשוואה לדרך ופכ בקיע.
ויצלו לירושלים ובראשם ר' מנחם מנדל. אורג חזונו.
ויגאלו את חורבת ר' יהודה הקסיד משממות.
ויקבד שמעון הצדיק נטעו גן אילנות.
ומסד הניחו לירושלים העברית בשלהבתיה.
ויבנו כות רבנו אליה וקץ המגולה.
נצירה מן המצר למרסביה.
שרו עד פסגות בצקת וסודות לכתים חדשים.
ועליהם צמחו צמת צמרות בבוא שאר העליות.

מסע לארץ-ישראל לפני שמונים שנה

בין כתבי-היד הנמצאים בגנזי בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, נכלל כתב-יד הנקרא בשם „תהלכות י"ם"¹. „תהלכות“ — היינו מסעות; י"ם — ראשי-תיבות של שם הנוסע, החותם במפורש ובפרוטרוט בסוף תיאור המסע: „כה דברי יעקב משה בהמנוח מו"ה יוסף ב"ע פענסטער, המתגורר כעת בכפר סומאווה“. למדנו איפוא בבתי-אחת את שמו ושם אביו של הנוסע ואף את כינויו ומקומו.

בשער כתב-היד טבועה חותמת ברוסית: „ט. פענסטער, זולקובישק“. כפי שהתברר לי, ט. פענסטער זה הוא טוביה פענסטער, בנו של הנוסע. הוא שמסר בשנת תרפ"ז (1927) את כתב-היד לידי חברת דורשי האוניברסיטה בוווארשה, והם שהעבירו את כתב-היד לירושלים.

כתב-היד כולל 12 דף בגודל 8° (20: 13 סנטימטר), וכך הוא מחולק:
דף 1 — דף 10 עמוד א': תיאור המסע מיום צאתו מכפר-מגוריו עד בואו לירושלים, ימי שבתו בירושלים, והדרך חזרה עד שובו לכפר-מגוריו.
דף 10 עמוד ב': לכו שמעו ואספרה כל יראי אלקים אשר עשה לנפשי. תיאור מעשה נס שאירע לנוסע בדרך שובו, בגמל אומיר.
דף 11—12 עמוד א': אגרת שכתב הנוסע בירושלים ביום ה' פראשת בהעלותך (ו' סיון) תרל"ו (1876) אל בני-ביתו ברוסיה.
דף 12 עמוד ב': „שיר כתבתי בימי נעורי“, והוא שיר בשבח הלשון העברית, וסימנו: יעקב משה בן יוסף, הוא הנוסע.
כל כתב-היד כתוב בגוף כתב-ידו של הנוסע.

*

סדר המסע: הנוסע עזב את ביתו בכפר סומאווה, היא שומובה, הסמוך לעיירה זמברוב במחוז לומז'ה ביום כ' אייר תרל"ו. נסע דרך אוסטרובה, מאלקין וביאליסטוק, משם ברכבת לבריסק, ומשם לאודיסה. ביום כ"ב באייר תרל"ו, היינו שנים וחצי ימים לאחר צאתו מביתו, הגיע לאודיסה. באודיסה שהה ארבעה ימים והפליג משם באנית-קיטור לקושטא, ולאחר מסע בים במשך שלשים ושמונה שעות הגיע לקושטא. בקושטא נשתהה חמשה ימים, והפליג משם ובאנית-קיטור ליפו. ביום השלישי להפלגתו מקושטא הגיע לאומיר. לאחר שהייה של שעות אחדות הפליגו מאומיר. ביום הרביעי להפלגתו מאומיר הגיע לאי קפריסין, ולאחר שהייה של 11 שעות הפליגו משם לביירות. שם נשתהו שוב 10 שעות והפליגו ליפו, ולאחר מסע יום אחד הגיעו ליפו. לאחר ששבת את השבת ביפו יצא למחרתו בבוקר בעגלה

¹ י. יואל, רשימת כתבי-היד העבריים הנמצאים בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ירושלים תרצ"ה, עמ' 51, מס' 508. סימן בכתב-היד: 8°.

לירושלים, ולאחר מסע של 15 שעות הגיע לירושלים ביום י"ג סיון. מסעו מכפר-מגוריו ובלטיא עד ירושלים ארך איפוא עשרים ושלשה יום. בירושלים שהה 11 יום ולא יצא משם אלא לקבר רחל ולחברון. מירושלים ירד ליפו והפליג באנית-קיסור דרך עכו-צידון-ביירוט-טריפולי-אלכסנדריה-מרסינ-רודוס-אזמיר-מטלין לקושטא. הדרך מיפו עד קושטא ארכה חמשה ימים. משם הפליג באניה אחרת לאודיסה. המסע מקושטא לאודיסה ארך 20 שעה. מאודיסה נסע ברכבת לבריסק, משם לביאליסטאק, ומשם לציוצונו. משם נסע בעגלה לכפר-מגוריו. ובסך-הכל נעדר מביתו שני חדשים פחות חמשה ימים.

*

מי היה הנוסע ? בתיאור המסע אין כלום על הנוסע עצמו. אולם ניתן להכיר מתוכן תיאור-מסע ואגרתו מירושלים, שהיה אדם עשיר ומכובד, שהיו לו קשרים עם ירושלים, שהיה אדם ירא-שמים ורבה היתה אהבתו לארץ-ישראל. כשהוא מגיע ליפו הוא מודה „לאל אשר גמלני חסד והביאני אל המקום הקדוש, היא ארצינו הקדושה, כי אף שחרבה קדושתה במקומה עומדת". ביפו קצרה רוחו לישב ואפילו שעות מעטות, ומיד אחרי צאת השבת „אמרתי מי יתן לי אבר כיונה, אעופה ואשכונה, ורציתי לנסוע תיכף לירושלים עיה"ק". במועד ניכרת אהבתו הגדולה לארץ-ישראל מתוך כתלי אגרתו שכתב מירושלים לבני-ביתו: „שוש אשויש בד', תגיל נפשי באלקי, בהעלותי על לבי תמיד, באשר ראיתי מכתבי ירושלים עה"ק, קנא קנאתי ואמרתי: מי יתן אשר אוכה ליכתוב תיבת פה ירושלים'. ואת אשר קייתי מצאתי וראיתי, וזיכני ד' ובאתי חזרתי פה ירושלים עה"ק..."

בבואו לירושלים קידם את פניו הרב המגיד ר' אליהו שרהזאק, מי שדרש בשעתו דרוש לכבוד משה מונוטיפורי בביקורו האחרון בירושלים. מיד בהגיע הנוסע לירושלים הלך לבקר את הרב הראשי של עדת האשכנזים ר' מאיר אורבאך, והלה קיבל אותו בכבוד גדול. כמתבן שאת כל ימי שהותו בירושלים ובחברון בילה הנוסע בביקורים במקומות קדושים ובהשתטחות על קברי צדיקים.

והנה נתפרסמו בזמן האחרון דברים נוספים על הנוסע ועל מסעו לארץ-ישראל. ב"ספר זכרון לקהילת לומז'ה" שנדפס בתל-אביב על-ידי יוצאי לומז'ה בישראל, מתאר טחביה פנסטר, בנו של הנוסע (היושב כיום בריאור-הג'ג'יירו בכראזיליה) את מסע אביו לארץ-ישראל, את צאתו ובואו, את הרושם הרב שעשה מסע זה על היהודים בכל הסביבה, שבאו אל אביו לשמוע ממנו סיפורים על הארץ הקדושה. מדבריו מתברר שהנוסע היה „סוחר משכיל ובר-אוריון", בעל אהדה ואיש-חסד, ובלומז'ה כינוהו „הפריץ היהודי". הוא יצא אז למסעו הגדול למרות הסכנה שבדבר (כפי שיסופר עוד להלן), והרב של זמברוב, העיר הסמוכה לכפר-מגוריו של הנוסע, הודיע מראש לרבני ירושלים על בוא הנוסע וביקשם שיקבלוהו בכבוד הראוי לו. וכן הוא מספר שם, שבסוף ימיו, בשנת 1881, עבר הנוסע מכפר-מגוריו לעיר לומז'ה, ושם נפטר. במוותו כתבו עליו ב"הצפירה" את הדברים האלה:

„מת בלומז'ה הגביר הישוי יעקב משה פנסטר. בשבתו מרבית ימיו בכפר שומובה ובהיותו איש אמיד, האג תמיד לשכנו בני הכפרים. הוא יסד לו בית מדרש ולימד את העולם [הציבור] בכל שבת סדרת השבוע. בשנת 1876 נסע לבקר את ארץ ישראל והיה הדבר לפלא בכל הסביבה, כי יעזוב איש סוחר את משפחתו ועסקיו וילך לארץ ישראל בתור טוריסט. דבר כזה לא נשמע עוד, ובשובו מדרכו

נהרגו אליו רבים לשמוע ספוריו מארץ הקדושה. אזרחית ימיו בילה בלומז'ה. כל ימי חייו תמיד היה שלשלת ארוכה של צדקה וחסד ואהבה טהורה לכל הנברא בצלם. כבוד גדול חלקה עדת לומז'ה לזמן זה שקנה חכמה, ורבים הספידו אותו בבית המדרש דחברה ש"ס ובבית מועד לכל חי".²

*

זמן המסע. לאחר שלמדנו על גודל אהבת ארץ-ישראל שבלב הנוסע, עשויה לעורר בנו תמיהה רבה העובדה שלא היה הנוסע בארץ-ישראל אלא אחד-עשר יום, ולא ראה אלא את יפו, ירושלים וחברון, ואף לא ניסה כלל לילך לצפון הארץ ולבקר את טבריה וצפת והמקומות הקדושים וקברי הצדיקים שבסביבתם, ובמיוחד אחר שטרח טרחה מרובה כל-כך בטלטולי-דרכים ובהוצאות מרובות. מקצת תשובה על כך משיב הנוסע עצמו באגרת שכתב מירושלים לבני-ביתו, שבה יאמר: "בדעתי היה להשתעשע בפה עוד חודש ימים, אך עבור גודל המהומה אשר בפה לא יתנוני להתמהמה". מה היתה אותה "מהומה" שבגלל גדלה לא נתנוהו ידידיו מירושלים לצאת אל הגליל או להשתהות יותר בירושלים עצמה? הימים היו ימי תהפוכות ומרידות בתורכיה. בחודש מאי של שנת 1876 מרדו התורכים הצעירים, הורידו את השולטאן עבדול עזיז מעל כסא מלכותו והושיבו את בנו מוראד במקומו. בהרצוגובינה ובבולגריה התמרדו העמים הסלאביים יושבי הארץ בשלטון התורכי, והרי המאורעות הגיעו עד ארץ-ישראל ויושבי הארץ פחדו מפני אימת הבאות.³ עוד לפני שיצא הנוסע מליטא הוזכרו לו לכל יסע בימים כאלה, אבל הוא לא שעה לדברי המזהירים. ואולם משבא לירושלים חש מיד במתיחות העצומה. באותו שבוע שבו ישב הנוסע בירושלים פשטו בעיר שמועות, שביום הששי יתנפלו הערבים על היהודים יושבי העיר, ושמעות דומות פשטו בין הנוצרים שהערבים עומדים להתנפל עליהם, ואילו הערבים חששו מפני התנפלות הנוצרים, והיתה אימת הכל על הכל, הרי היה בקטטה קטנה ורגילה כדי שהדברים יבואו לידי התפוצצות. בעתון הירושלמי "החבצלת" מתוארת מתיחות זו בפרוטרוט. הפחה של ירושלים ירד ובאותו שבוע לעזה, ובעיר פשטו שמועות-שוא "כי ביום הזה יתנפלו עושי רשע למרד מרד לבו בו ולהפריע שלום העיר. חרדה אחזה את כל יושביה... ואחינו היהודים איש אל ביתו מהר ללכת ויסגרו עליהם דלתות חצריהם".⁴ וכן מסופר שם: "הפחד היה פחד כללי על כל תושבי העיר בלי הבדל דת. בני בליעל אחדים הגידו כי חפץ הישמעאלים להתנפל על הנוצרים ביום הששי... ולהרגם, ואחדים הגידו כי הנוצרים יחפצו לעשות כלה את הישמעאלים".⁵ ואולם אותו יום ששי עבר בשלום, וביום הראשון שלאחריו חזר פחת ירושלים מעזה ועד מזרח הרגיע את תושבי ירושלים. ועל כך מסופר בשבועון הירושלמי:

2 ספר זכרון לקהילת לומז'ה, תל-אביב תשי"ג, עמ' 294, 322-321 (רשם, עמ' 23, תמונת הנוסע ביחד עם רעייתו, וסיפור ששמע בנו, טוביה פנסטר, מפיו על ביקורו של מונטיפיורי בלומז'ה בשנת תר"ו (1846).

3 עיין במאמר "ירח מאי וקורותיו בתוגרמא" בשבועון הירושלמי "החבצלת" שנה ששית, גליון 32, מיום ל' בסיון תרל"ו.

4 עיין במאמר "מהומת-שוא" ב"החבצלת", שנה ששית, גליון 31, מיום י"ז סיון תרל"ו.

עמ' רלט.

5 עיין רשם, עמ' רמא.

„פחת עירנו אשר המדומם פאזיק פאשא שב ביום הראשון שבוע זה מנחה לעירנו, ובפקודתו הכריזו עוד הפעם בשוקים וברחובות, כי איש ואל יהיו להפריע בדברי הבל את שלום העיר ומנוחת תושביה, והאיש אשר יעבור על הפקודה הזאת ענש יענש, ומשפט חרוץ יוחרץ עליו. כן דבר שלח אל שרי הקונולעס וראשי הדתות השונות, ובקשם גם הוא להרגע ולהרגיע לב סרי למשמעתם ולגרש כלה את ענני הפחד אשר לדאבון לב הממשלה הרוממה פרשו כנפיהם על פני עירנו. ואף על-פי-כן עוד העיו אחד הפלחים לאיים על היהודים: „ביום השני שבוע זה קנה איש אחד מאחינו האשכנזים עצים נאת אחד האכרים, ובאמרו לו כי יחכה מעט עדי יבוא משרתו ויבא כסף אתו וישלם לו, ענה האכר עזות ויאמר לו: עוד יומים וכל האשכנזים ידורגו ודמם ישופך בקרב חוצות“⁶. אבל אותו פלח נענש בידי השלטונות על איזמיו.

בימי הארגעה השתמש הנוסע כדי לצאת מירושלים לבית-לחם ולחברון — ואף לכך דרוש היה אומץ-לב במידה מרובה. אולם משנתן לבו גם לסויר בארץ, מנעוהו ידידיו ושכירושלים מזה, והוא קיבל עליו את הדין. ומשום כך קיצר את מסעו וחזר לתוך-לארץ.

אין אנו לומדים מתיאורו של הנוסע הרבה דברים חדשים על הארץ — אף שחשובות ידיעותיו המפורטות על הוצאות ומחירים — אולם תיאור-המסע חשוב כעדות על אהבת ארץ-ישראל שהיתה מושגשת בלבו של יהודי בינוני אמיד בליטא. ואנו יכולים לדמות לנו מה רבה היתה השפעתם של הסיפורים שהביא אתו נוסע זה מארץ ישראל, על היהודים שבאותה סביבה בליטא. יהודים כאלה סללו את הדרך לתנועת חבת-ציון שעתידיה היתה לפרוץ כנחל איתן שש שנים לאחר מכן.

*

ועתה אעתיק מלה במלה את תיאור המסע ואת האגרת שכתב הנוסע מירושלים. ואעיר על כל הדברים הטעונים ביאור ובירור.

תהלכות י"ח⁷

חסדי ד' אוכיר תהלות, אשר כעל טוב גמלני, ולמקום ארצנו הקדושה נהלני, ולירושלים עה"ק הביאני, ובשלוש לביתי החזירני.

בע"ה⁸

נסעתי מביתי לאה"ק ביום א' עשרים אייר לסדר בהר בחוקתי, שנת תרל"ו לפ"ק⁹, ובאתי ב"ה בשלוש לירושלים עה"ק יום ב' בהעלותך י"ג סיון¹⁰, וחזרתי לביתי¹¹ יום ה' שלח כ"ג סיון¹², ובאתי ב"ה יום ו' קודם ערב לסדר בלק ט"ו תמוז¹³.

בע"ה

נסעתי מביתי להצלחה ביום א' עשרים אייר לסדר בהר בחוקתי שנת ה' תרל"ו לפ"ק, לאסטר א"ז ע, למאלקין, ומשמה לביאליסטאק.

6 שם, עמ' רמב.

7 רמו לשמו של הנוסע: יעקב משה. 8 בעזרת ה'.

9 הוא יום 14 בחודש מאי 1876. 10 הוא יום 5 בחודש ניסן 1876.

11 כלומר, יצאתי מירושלים. 12 הוא יום 15 בחודש ניסן 1876.

13 הוא יום 7 בחודש יולי 1876. ביום זה הגיע שוב לביתו.

שלמתי עבור ביללעט¹⁴ 1.6 [ר"כ]. ומשמה ל ב ר י ס ק, שלמתי עבור ביללעט 1.61 ר"כ. ובאתי לבריסק בערב. משמה נסעתי לאדעססע, שילמתי עבור ביללעט 11.75 [ר"כ]. ובאתי ב"ה בשלום לאדעססע ביום ג' שעה 11 קודם חצי היום. הלכתי לראות את מעשי ד' ונפלאותיו במצולה, את הים, ואת הדרך הרצוף באבני שיש, העשוי מעלות מעלות לירד אל הים, "דרך חאצאן". אח"ז הלכתי לבקר את בהכנ"ס החדש, אשר עלו הוצאותיו איו מאות אלפים ר"כ. נתארחתי שמה בבית אכסניא של ר' נחום שמש, ברחוב אנטעלייענישע, נגד חצר שפרינגער.

ביום ד' קבלתי הפראשפארט מהניאצעליק¹⁵, והלכתי אל הקוניול מטערקאיי לחתום את הפאס. ושלמתי לו לפי הנהגה 1.50 [ר"כ] וחתם עלי, והקבלתי. אח"ז הלכתי לראות העיר ואת תהלוכותיה מן הקצה אל הקצה, והלכתי להתפלל מנחה בבהכנ"ס הגדולה. ביום ה' הלכתי אל הקאנטארין מהפאראָבאדען¹⁶, דהיינו עסטרייך, רוסיא, איטאליענישע, פראנצויזע, לראות איו יסעו מקודם. אח"ז הלכתי אל הים, דרך העולה לסטאמבול, אשר שמה יעמדו האניות הנקראים זאגראניצניע¹⁷, לראות איו יוטב יותר בעיני.

יום ו' עש"ק

הלכתי לחלוף מעות שלנו על טערקישע, פראנצויזע¹⁸, ולקחתי צידה על הדרך, דהיינו דגים, לימאנעס, פאמערנאצין, יי"ש¹⁹, חלות, לעקאר, בשר, רעטאך, ציבעלעס²⁰.

אח"ז הלכתי וקבלתי בילעט על פאריכאד רוסיא²¹, ושלמתי 4 ר"כ עד לסטאמבול. והלכתי אל הטאוואן²², וישבתי להצלחה אל הספינה קודם ערב שעה 6. ותיכף התחיל לירד הגשם ורוח סערה גדולה אשר אין לשער. וישבתי כך כל הלילה והיום.

שעה 4 בש"ק²³ אחר חצות היום הפליגה הספינה בים, אך בע"ה לערך חצי שעה קם סערה לדממה, ויחשו גליו, אך סבלתי קוד גדול בלילה, וכמעט נקרחו²⁴ רגלי. הבדלה עשיתי במוש"ק²⁵ אך בקושי גדול, ושפכתי יין כמים. כי לא יכולתי לעמוד על רגלי, כי עבור אויר הים והקור הגדול יחגגו וינעו כשכור. וביום א' לערך, שעה 9 בבוקר, כאשר השמש התחילה לזרוח ופרשה כנפיה עלינו, היה החום גדול עלי, והיה בהכרחי לילך בצידי הספינה למען להקיר מעט את נפשי העייפה.

יום א' במדבר

בערב שעה 11 ¼ באנו ב"ה בשלום להקאנאלין²⁶ מסטאמבול, והיה לנו לינת הלילה על הספינה.

14	כרטיס־נסיעה ברכבת.	15	דרכון מהמושל.
16	משרדי סוכניות אניות־הקיסור.	17	המפלגות לארצות־חוץ.
18	ועל מעות תורכיות וצרפתיות.	19	לאמתנים, תפוחי־זהב, יין־שרף.
20	תהנה מתוקה, בשר, צון, כצלים.		
21	כרטיס־נסיעה לאנית־קיסור רוטית.	22	רציף הגמל.
23	בשבת־קודש.	24	נקטאו והיו לקרח.
25	בנוציא שבת קודש.	26	מיצורים.

הבוקר אור, שעה 3, התחילה הספינה ללכת, ובאנו לסטאמבול שעה 6. תיכף לקחתי קאיוק ²⁷ ובאתי אל העיר, היא העיר הגדולה המפורסמת לגודלה וליופיה. הנקראת קאנסטאנטינאפול. ראשית הלכתי אל הקונזיל מרוסיא. לקבל את הפאס ²⁸ שלי, אשר קיבלו אותו מאתנו עת ישבנו על הספינה ומסרו אותו אח"ז אל הקונזול. קבלתי את הפאס בלי שום תשלומין.
אח"ז הלכתי לבקר את העיר. ראיתי את החנויות הגדולות, אשר המה בנויים על תכלית היופי, ראיתי "השפילקע עם הנאדיל" ²⁹.
המעקלער ³⁰ אשר הביא אותי אל העיר היה ר' בערערש, גיסו של ר' אברהם דער ריטער. התארחתי שמה בבית ר' אהרן צאיניז, חתן הרב דפה סטאמבול.

יום ג' במדבר

כתבתי מכתב שלום לביתי, ואח"ז הלכתי לראות את העיר מצד השני. וראיתי את הזאממע עם זיגער הזהב ³¹, זאת הזאממע של התוגר ³². ואח"ז הלכתי לשמוע קול מנגני מוזיקע של התוגר ³³, המנגנים לפני הזאממע. אח"ז הלכתי לראות דירת התוגר, וראיתי חצר התוגר עם י"ב שערי הזהב. וראיתי בן התוגר הצעיר, ואת נסיעת נשי התוגר, ורב מאנשי חיל הגדולים.
אח"ז הלכתי לראות את הקאנאן ³⁴ החדש אשר עמד נוכח הים, ואת האניות הגדולות העומדים הכן למלחמה.

יום ד' ר"ח סיון

הלכתי להתפלל במנין. ואח"ז הלכתי לאגענציע ועסטראיך ³⁵, וקבלתי ביללעט לעיר יפו יע"א ³⁶ עבור 8 ¼ מוזידייעס ³⁷, דהיינו 10.25 רז"כ מעות שלנו. שלמתי עבור סטאנציע ³⁸ 9 טאללער ³⁹, ועבור אכילה ושתייה 12 טאללער עם 20 פאררעס. ולקחתי צידה לדרך, דהיינו לחם, סערעדינינען, ד"מ ⁴⁰, חלות על יו"ט הבע"ל ⁴¹, צוקער, יי"ש, פאמערנאנצין, ציגארין, ועוד דברים קטנים. הסטאנציע היה לי בגאלאטע, ברחוב לעבלעכעדושי, נומער 21.

יום ה' במדבר

עמדתי בבוקר שעה 4 והתפללתי תפילת שחרית, והלכתי אל הקאנאל ולקחתי קאיוק, ובאתי אל הספינה שלנו, וישבתי באניה שעה 8 בבוקר. להמעקלער נתתי עבור ש"ט 2.50 [ר"כ], לבד להרעוויזאר ⁴² הישמעאלי נתתי לו 25 קאפ. הפליגה הספינה בים להצלחה, שעה 5 ¼ קודם ערב על ים הלבן.

יום ו' עש"ק במדבר

בבוקר שעה 7 באנו לנגד עיר גאליפאלי, ושמה עמדנו לערך חצי שעה. ותיכף הלכה עד לנגד עיר דארדינעל. באנו שמה 9 ¼ ושמה עמדה 4 שעות.

27 סירה. 28 זרכון.

29 האובליסקים. 30 המתווך.

31 המסגד עם שער הזהב. 32 המסגד של השולטאן.

33 תומורת חצר השולטאן. 34 התומות.

35 לסוכנות האוסטרית של אניות הקיטור. 36 יכונגה עליון אמן.

37 מגידיות, שם מסבע תורכית. 38 אכסניא.

39 גרושים. ובכל גרוש 40 פארה. 40 סרדינים, דגים מלוחים.

41 יום טוב הבא עלינו לטובה, תג השבתות. 42 המספק.

ונסעה עד עיר טעאנא דע⁴³ שעה 4 קודם ערב, ושמה עמדה לערך חצי שעה. שמה ראיתי ריחיים של רוח באופן נאה בעשרה כנפיים. משמה הלכה ובאה למעטעלין⁴⁴ שעה א' אחר חצות הלילה, ושמה עמדה שעה אחת. ובאה להצלה לעיר איזמיר שעה 10 קודם חצי היום בש"ק ועמדה. וישבתי בהספינה כל יום ש"ק ובמוש"ק.

יום א' נשא, ערב שבועות

התפללתי בבוקר על הספינה, ואח"ז הלכתי לבקר את העיר, היא עיר גדולה עד למאוד. והייתי בבתי המדרשים ובבתי תלמוד תורה, הבנוים בהוד והדר, ולפניהם עצי ארזים גבוהים ורמים ליופי. והייתי בבהמ"ד אשר שמה הס"ת של שבט מוסר וזה"ה⁴⁵, ושמה באיזמיר מקום קברו הקדוש, ומנוחתו כבוד גם באה"ק⁴⁶. ורציתי לילך על מקום קברו הקדוש, אך לא עלתה בידי, כי שמעתי אומרים, אשר תיכף תלך הספינה, אך מרחוק ראיתי את ציון קברו נ"ע. לקחתי שמה על יו"ט יין ויי"ש, סמטאנע, קעז, אוגערקעס⁴⁷, לחם ופירות. הפליגה הספינה למזל שעה 2 אחר חצי היום.

שעה ג' התחיל רוח סערה גדולה עד למאוד, וב"ה שקט מעט אחר שעה אחת. דהיינו שעה 5. אחר שעה אחת, דהיינו שעה 6 קודם ערב, התעורר רוח סערה גדולה, ביתר שאת ויתר עז, עד כי נדמיתי כאיש נדהם, כגבר עברו יין. והיה כך כל הלילה. הבוקר אור ורוח הקדים לא שקט עד חצי היום. בערב שבועות, בערב שעה 12, עמדה הספינה לנגד עיר שייא⁴⁸ לערך חצי שעה. ומשמה הלכה ועמדה יום א' שבועות קודם ערב שעה 6 נגד עיר ראדעש⁴⁹. ושמה עמדה לערך שעה אחת.

אח"ז הפליגה הספינה על ים הגדול. ושמה לא ראינו רק שמיים ומים. והלכה כל הלילה, ויום שני של שבועות, וכל הלילה, דהיינו מוצאי י"ט, עד יום ד'.

יום ד' נשא

באנו בבוקר שעה 6 לעיר קיריין⁵⁰, אשר שמה היין המשובח. ושמעתי אשר שם העיר מלפנים בלשוננו "קפריסין". היא ג"כ עיר גדולה. ושלחתי לשמה איש אחד מאתנו לקנות עבורי מה לאכול, אך לא מצא שמה יתודים, וקנה רק לחם, ציבעלקס, סערעדיניען.

עמדנו שמה עד שעה 5 קודם ערב. ואח"ז התחילה ללכת למזל, אך תיכף התחיל רוח סערה גדולה עד למאוד, ונסיתי ללכת ביושר על קרש אחד, ולא עלתה בידי, עבור כי הייתי כמתעתע, בפרט כי עיני ראו כי כל האנשים השכנים היושבים אצלי כולם כאחד התגוללו בעפר קיאה, ובהכרחי היה לשכב, על משכבי בלילות. ובלילה, הגם לפי הנראה חול מלהיות לים רוח, עכ"ז סער הים עד למאוד, והאניה עלה שמים ירדה תהומות, וכאשר שכבתי, עומדות היו רגלי למעלה וראשי למטה.

43. Tenedos. האי 44. Mytilene.

45. ר' אליהו בן ר' אברהם שלמה הכהן, מחבר הספר "שבט מוסר", נפטר ביום ח'

אדר שני תפ"ט (אחרן פריימאן, עיני שבתי צבי, עמ' 143, סימן נ"ב).

46. דברים אלו אינם כדורים, שהרי אם נקבר באומיר, אין מנוחתו כבוד גם בארץ־

ישראל. אולם אחיו נפטר ונקבר בארץ־ישראל.

47. שמות, גבינה, מלפפנות. 48. Chios. האי

49. Rodos. האי 50. Kibriz, האי קיפרוס, קפריסין.

ולא נתתי שינה לעיני ולעפעפי תנומת כל הלילה. ורוח כזה לא היה כל עת נסיעתי.

יום ה' בבוקר

שעה 5: באנו אל עיר בארוט⁵¹, היא עיר גדולה עד למאד. והאניות שמה יעופו ככוכבים בלילה. שמה ג"כ בשר כשר לא השגתי, רק קנתי לחם. סערדיניען, רעטאך. והאניה שלנו עמדה שמה עד יום ו'.

יום ו' עש"ק נשא

בבוקר שעה 7 התחילה הספינה ללכת. היינו אצל ירכתי צידון שעה 10. אך לא עמדה שמה הספינה. שעה 3 היינו לפני עיר עכו. היא ג"כ עיר גדולה ובצורה, שמה מושב הקינולען⁵², אך לא עמדנו שמה. אח"כ עברנו לפני הר הכרמל, אשר שמה מערת אליהו ז"ל, והספינה עמדה נגד עיר חיפה. וראינו משמה היטב את הר הכרמל. וגם ראינו מרחוק קבורת אלישע ז"ל, ועל קבורתו בית תפלה של הנוצרים. ושמה עמדה הספינה עד שעה 10 בלילה. אח"כ התחילה ללכת, ובאה בהצלחה בשבת בבוקר שעה 5 לעיר יפו יע"א.

יום ש"ס נשא

בבוקר באנו נגד עיר יפו. ותיכף קבלתי קאיוק, ובאתי ב"ה בשלום אל העיר, בלי שום פחד מהים, אשר סוער שמה תמיד כדרכו. הלכתי לטבול במי מקוה, ואח"כ הלכתי להתפלל תפילת שחרית בבהמ"ד. ובירכתי ברכת הגומל לאל אשר גמלני חסד והביאני אל המקום הקדוש, היא ארצינו הקדושה, כי אף שחברה קדושתה במקומה עומדת.

ובמוש"ק אמרתי מי יתן לי אבר כיונה, אעופה ואשכונה, ורציתי לנסוע תיכף לירושלים ע"ה"ק, אך לא עלתה בידי, ועבור כי לא קבלתי בחזרה את הפאס שלי, אשר לקח הישמעאלי מידי עת בואי, והוכרתי לי שאר פה יפו גם ביום א'.

יום א' פ' בהעלותך

עמדתי בבוקר שעה 5 והלכתי לרחוק א"ע⁵³ במימי הים. והתפללתי תפילת שחרית, וקבלתי הפאס שלי. ולקחתי עגלה לירושלים ע"ה"ק, ושילמתי 2.50 [ר"כ] מעות זילבער⁵⁴. הסטאנציע היה לי שמה אצל ר' חיים בעקער⁵⁵, ושילמתי לו 1.75 ר"כ, ולהמעקלער ר' קלמן איינבענדער נתתי 1 ר"כ.

נסעתי ביום א' בהעלותך שעה 3 קודם ערב. שעה 5 באנו לעיר ראמלי⁵⁶, ושמה עמדנו שעה אחת עד שעה 6. שמה ראיתי הרבה חורבות מימי קדם, אשר לא נודע מה היה שמה.

שעה 6 נסעתי משמה, ובאתי אל מלון באב על באד⁵⁷ שעה 10. ושמה עמדנו עד שעה 12. שעה 12 נסעתי להצלחה. משמה יתחילו ההרים הגדולים, אשר אין לשער ולא נראה אצלינו, כמעט עד לב השמים. וכמה פעמים היה בהכרחנו לירד מעל העגלה ולהלוך ברגלינו עבור גודל ההרים.

באתי ב"ה בשלום ביום ב' בבוקר שעה 5 לחומת ירושלים ע"ה"ק תוב"ב אמן, הנשואתי עיני ואראה והנה אליהו לקראתי, הוא הרב המגיד המפורסם מו"ה

51 בירות. 52 קונסולים של ארצות-חוץ.

53 את עצמי. 54 מעות כסף.

55 בעל בית אכסניא וסרסור לעולים ולעולי-רגל ביפו. 56 רמלה.

57 באב אל-ואד, שער הגיא.

אליהו. שרהואהן⁵⁸, מנגיד דירושלים קרתא קדישא, אשר קדם פני וקבלני בסבוד גדול לביתו.

תיכף כאשר ניתוודע ביאתי לירושלים, באו אלי כמה וכמה מחשובי ירושלים לדרוש שלומי הטוב ולהודות לאל על ביאתי לשלום. ושמחנו כיך ד' הטובה עלינו.

יום ב' בהעלותך

מקודם הלכתי אל הרב המפורסם דקאליש, ר' מאיר אורבאך⁵⁹, אשר כעת הוא רב דפה ירושלים ועת'ק, וקבלני בכבוד גדול. ואח'ז הלכתי וטבלתי במקוה מים, והלכתי אל בהכנ"ס החדש הגדול, הנקרא בשם "תפארת ישראל", אשר נבנה ע"י ר' ניסן באק, והלכתי אל המעקה, ושמה ראיתי היטב כל רצפת הר הבית, וקרעתי על חורבן בהמ"ק כדון.

אח'ז הלכתי אל מקום המקדש, לפני כותל המערבי, והתפללתי שמה בדמעות שלישי, והזכרתי שמה את כל משפחתי ומיחתי, וכתבתי שמה על אבניו את שמי, ושם זוגתי תחי, ושם בניי יחיו, למזכרת נצח.

ואח'ז הלכתי דרך שער האשפה, הנקרא שער הזהב, להסטאנציע שלי להנפש מעט. אח'ז שלחתי דעפעששע⁶⁰ לביתי, להודיעתם מביאתי לשלום לפה. שילמתי עבור הדעפעששע 6 רוב"כ עם 25 פאררעס. אח'ז הלכתי לבקר את שלום האנשים אשר קדמוני ובאו אלי לדרוש שלומי הטוב.

יום ג' בהעלותך

התפללתי תפילת שחרית בבהכנ"ס של חורבת ר' יהודא החסיד זלה"ה, היא בהכנ"ס הגדולה, נחמד למראה, בה המנורות של כסף, אשר נדב הגביר מפעטערס-בורג⁶¹.

אח'ז הלכתי אל הר הזיתים, ושמה בית החיים הגדול. ובאתי לרגלי ההר אל מקוה ר' ישמעאל כהן גדול⁶², וירדתי במדרגות התחתונות וטבלתי שמה. מערת המקוה לפלא מאור, כי נחצבה מאבן אחד, והמים המה קרים, וטובים היו לי עד מאוד, כמים קרים על נפש העייפה.

אח'ז הלכתי על הר הזיתים, והייתי נגד מערת ברטנורה זלה"ה⁶³, אך קשה היה לי לירד ובתוך המערה, ועבור כי הפתח נתמלא עפר ואבנים. שמה ראיתי קבר ר' קלתימוס הזקן, ועלין גל אבנים⁶⁴.

58 מחבר הספרים : "משאת משה", דרוש בשבחי ציון וירושלים, לסבוד ר' משה מונטיפיורי, ירושלים תרל"ה ; "חבת ירושלים", על הפסוק "נכבדות מחובר בך", וורשה תרמ"א ; "אגדת אליהו", על הגדה של ספח, גיריוק תרס"ב.

59 רב עזת האשכנזים בירושלים : זלה לירושלים בשנת תר"ך, והנפטר שם ביום ח' אייר תרל"ח (עיי' : פרומקין-ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, חלק ג', עמ' 269) .

60 מברק, טלגרמה.

61 הוא הגביר פנחס בן חיים ראזענבערג, ששלח לבית-הכנסת הנ"ל בירושלים מנורת חנוכה של כסף גבוהה כקומת איש, בשנת תרכ"ז (1867) בידי שליח ועדת הפרושים בירושלים ר' חיים הלוי מקובנה (א. יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 803).

62 הוא מעין השלוח.

63 ר' עובדיה מברטנורא, מפרש המשנה, שעלה לירושלים בשנת רמ"ח (1488).

64 עיי' עליו : פרומקין-ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, חלק א', עמ' 100-97.

אח"ז הלכתי אל בית החפשי של עזריהו המלך. שמה ירדתי תחת בית החפשי, ושמה ראיתי מתחתי מערות עד למרבה.

אח"ז הלכתי אל קבר זכריהו הנביא. הציון אשר עליו נחצב מאבן אחד גדולה עד למאור, עם עמודים גדולים אשר נחצבו מאבן הזה, והוא בתוך אבן גדולה אשר נחצב מסביב שלש רוחות ונשאר הציון באמצע, והוא הפלא ופלא אשר לא תשבע עין לראותה. שמה כתבתי את שמי למוזכרת נצח.

אצלו סביב יחנו קבורות צדיקים וגאונים למרבה, אשר לאורך הקבר מונחים אבנים גדולות, והכתב היה קשה לקרות מרוב יושנם.

אח"ז הלכתי אל ציון יד אבשלום, והוא ג"כ פלא לראות, כי נחצב ג"כ מאבן אחד גדול, אך הכיפה אשר עליו מאבנים קטנים.

אח"ז הלכתי אל קבר פרי חדש נ"ע.⁶⁵

אח"ז הלכתי אל קבר אור החיים הקדוש.⁶⁶ שמה הנחתי על מצבתו אבן קטנה, כמנהג. ואצלו סביב יחנו, מצדו האחד זוגתו נ"ע, ולמול רגליו יבמתו נ"ע.

אח"ז הלכתי אל קבר הרב דקוטנע נ"ע.⁶⁷ אח"ז הלכתי אל מערת ר' יהודא הנסיד, אך שמה לא ירדתי. אח"ז הלכתי לראות טור מלכה, אשר שמה מערת חולדה הנביאה, אך לא ירדתי שמה להתפלל מפני אימת האדונית אשר תגור שמה. אח"ז הלכתי אל מערת חגי זכריהו ומלאכי. לקחתי נרות עם לאמטארניעס⁶⁸

וירדנו בתוך המערה, ושמה מערות הרבה, ארוכות וקצרות, עד למרבה, ומהמה יש ארוכות עד למאור. ויראתי לנפשי לירד עד הקצה, לבל ליתע ושמה, כי נצרך לזכור הדרך ולציין. וכולם נחצבו באבן אחד, היאומן כי יסופר? וראיתי שמה כמה שמות הנכתבים בצבע, ואיוו מחוקקים ונחצבים שמה, מאנשי ענגלאנד התרים את הארץ, אשר חתמו שמם שמה לזכרון.

אח"ז הלכתי על ראש ההר בקושי גדול, וראיתי הירדן, ואיך נופל שמה בים המלח.

אח"ז הלכתי וראיתי את העמק הנקרא גיא בן הינם. שמה קבורת אם הנוצרי.⁶⁹

אח"ז הלכתי וחזרתי אל העיר דרך שער האריות. ראיתי החנויות הגדולות אשר אצל הר הבית, אשר זאת שריד מקדם. והלכתי אח"ז וטבלתי במקות מים הסמוך להסטאנציע שלי להקיר א"ע מעט.

קודם ערב הלכתי דרך שער יפו, והלכתי חוץ לחומת ירושלים לבקר את המאה שערים, ואת בתי ירושלים החדשים, ואת בהכניס החדש של המאה שערים. ואת הבור החדש אשר כעת עושים שמה.⁷⁰

65 ר' חזקיה דא סילוה מחבר הספר "פרי חדש" (פרומקין-דבלין, תולדות חכמי ירושלים, חלק ב', עמ' 91-96).

66 ר' חיים נ' עטר, מחבר הספר "אור החיים" על התורה (שם, חלק ג', עמ' 12-9).

67 ר' משה יהודה ליב בן ר' בנימין בינוש. נפטר בירושלים ביום ג' שבט תרכ"ה (שם, חלק ג', עמ' 238-239).

68 פנסים. 69 קבר זה מראים בנחל קדרון.

70 שכינת מאה שערים, השכונת הגדולה הראשונה מחוץ לחומה, נוסדה ביום ט"ו בשבט תרל"ד, ובימי ביקורו של הנוסע עמדה בבנייתה (עיי' : יוסף יואל רבלין, מאה שערים, ירושלים תש"ז).

יום ד' בהעלותך

הלכתי למקוה קודם תפילת שחרית, ואחר התפילה הלכתי לבקר את העיר. והלכתי אח"ז דרך שער ציון על הר ציון, וראיתי שמה קברי מלכות בית דוד, אחר תשלומין להישמעאלי, והתפללתי שמה כנהוג.

יום ה' בהעלותך

התפללתי תפילת שחרית, ואח"ז הלכתי לאיזו אנשים מכובדים, אשר בקשו מאתי לברא אליהם. ואח"ז הלכתי לביתי לכתוב א"ש⁷¹ לזוגתי תחי' ולהודיע להם תהלכותי בפה. אח"ז הלכתי להתפלל מנחה לפני כותל המערבי. אמרתי תחינות ובקשות ואח"ז התפללתי שמה מנחה.

יום ו' עש"ק בהעלותך

עבור גודל המהומה אשר היה שמה⁷², קמתי בהשכמה שעה 4 והתפללתי תפילת שחרית בבהכ"ס של הפרינקען⁷³ הסמוך היה אצלי. שעה 4 אחר חצי היום הלכתי למקוה לטבול לכבוד שבת. והלכתי לכותל המערבי, והתפללתי שמה מנחה, ורצייתי להתעכב עד אחר קבלת שבת, כי מאוד שבעתי עונג מראות את הפרינקען אשר מצאתים שמה, כולם מלובשים לבנים, ומתפללים בסגנון יפה ועד למאוד, אך בא השמש דבהכ"ס הגדולה⁷⁴ וביקש ממני לבוא שמה, באמרו כי כל אנשי בהכ"ס ממתינים לקבל שבת בתפילתם ומצפים ביאתי וכיבדו את בהכ"ס באורים רבים למעני. והלכתי לבהכ"ס לקבל שבת, ובאמת כאשר באתי מצאתי וראיתי אשר בבהכ"ס ממעל יאירז מנורות הרבה, והאירו ככוכבים בלילה, ומאוד היה לחדוה בעיני המחזה הלזה. ובדרך הילוכי ראיתי את חצר הילנה המלכה.

ביום ש"ק אחר התפילה באו אלי לביתי רבים מנכבדי העיר וגדוליה לברכני בברכת שבת. ואח"ז נתכבדתי ושלחו אלי כמה וכמה בקבוקי יין טוב ישן נושן, וגם איזו מאכלים טובים מפירות ירושלים, ומאוד היו עריבים לחכי⁷⁵.

יום א' שלח

עבור חליי אשר בעו"ה נחליתי ביום ש"ק לא זנתי מביתי כל יום א' ויום ב', כפי פקודת הדאקטער⁷⁶ אשר פקד עלי.

יום ב' שלח

קודם ערב שעה 3½ לקחתי ארבעה חמורים, ורכבתי דרך אפרת, היא בית לחם. שמה ראיתי מרחוק את הר עזאול. ובאתי אל קבר רחל אמנו ושעה 5½, ושמה הדלקתי שמן זית והתפללתי עלי ועל כל ב"ב⁷⁷ ומשפחתי וקרוביי ומיודעי, וכתבתי שמה את שמי ושם זוגתי תחי' ושם בניי יחיזי לזכרון נצח. ועמדנו שמה עד שעה 7. משמה נסעתי ובאתי ל"בדק"⁷⁸. ושמה לקחתי מאבני המקום ושמתיו מראשותי

71 אגרת שלומים. עיין נוסח האגרת להלן.

72 על טיב המהומה עיין לעיל במבוא.

73 בית הכנסת של הספרדים, כי חשש להתרחק מבית האכסניא שלו.

74 הכוונה לבית הכנסת של חורבת ד' יהודה חסיד.

75 מנהג היה בירושלים לשלוח לעולים ולעולי-רגל בשבת הראשונה לבואם מנות

של יין-דארץ ופירות הארץ. 76 הרופא. 77 בני-בית.

78 הכוונה למבצר המכונה קלעת אל-ברק שעל-ידו נמצאות שלש הבריכות הקריות

„בריכות שלמה“.

ושכבתי במקום ההוא. אך לא חלמתי כלום, עבור כי שינה לעיני לא נתתי. ועמדנו שמה עד שעה 12. ומשמה רכבתי על הסלעים הגדולים, עולה ויורד, ובאנו עד לחברון שעה 7 בבוקר.

יום ג' שלח

בבוקר שעה 7 באתי בשלום לעיר חברון יע"א. הלכתי תיכף להתפלל תפילת שחרית בבהכנ"ס של חסידי חב"ד.

אח"ז הלכתי אל מערת המכפלה, ולבד השיירא אשר לי לקחתי ישמעאלי אחד ונתתי לו א' פראנק, למען לשמור אותי מן הפראים משלוח ידם בי. והתפללתי שמה בדמעות שלישי, והזכרתי את כל בני ביתי ומשפחתי ומיודעיי לטוב. אח"ז הלכתי אל מערת אבנר בן נר עם איש בושת, אשר מנוחתם כבוד יחד בתצר ישמעאלי אחד בתוך מערה אחת, אחר תשלומין דמי גולגולת כנהוג. ושמה צינתי את שמי לזכרון.

אח"ז הלכתי למערת עתניאל בן קנו עם תלמידיו תשעה, אשר סביב יחנו, אחר תשלומין לבצל המערה כנהוג.

אח"ז הלכתי אל בית החיים הגדול אשר על ראש ההר, אשר גבוה עד למאוד, ובקושי גדול הלכתי עליו. הייתי על קבר ראשית חכמה ו"ל י"ז, והאבן אחד גדול המונח שמה שקוע מצד אחד, ואבנים קטנים סביב. אצלו מתנוח כנהוג, עם אבן גדולה, ומעט אבנים קטנים סביב. כנגדם מנוחתם כבוד שמן למאור.

אח"ז הלכתי אל מערת חסד לאברהם⁸⁰, אך בתוך המערה לא ירדתי. אצלו ישכון ר' אליעזר בן ארחא⁸¹, הייתי על קבר רבינו מלכיאל בן אשכנזי, ועליו מונח אבן גדולה.

אח"ז הלכתי אל מערת ישי אבי דויד, וכנגדו מערת רות, ולפי הקבלה המערה הולכת עד מערת המכפלה. ראיתי שמה קבר עפרון, אשר מכר המערה, עם אבנים מסביב מרוצף לתפארת. ועליו נרות אשר הישמעאליים ידליקו עליו. אח"ז הלכתי וראיתי ארמון דויד המלך ע"ה. אח"ז הלכתי וראיתי את בריכת דויד המלך יפה עד למאוד ומלאה מים. אח"ז הלכתי אל בהכנ"ס של אברהם אבינו, אשר נקרא על שמו, על שם המעשה⁸². שמה הנחתי מעות על שמן זית, להדליק עבורי ביום ש"ק, ולעשות מ"ש⁸³ להזכיר את שמי.

חזרתי להצלחה בשלום מחברון יע"א שעה 4 קודם ערב. שעה 5½ הייתי לפני כפר חלחול, אשר שמה מערת הנביאים. ושמה לא ירדתי, עבור כי שמה יגורו הנוצרים, ולא יניחו ליהודי להלוך, רק שתיתי מים קרים הנחולים תמיד מאין הפיגות מתחת המערה. אח"ז באתי ל"ברק", ושמה עמדתי עד שעה 3 אחר חצות הלילה. ובאתי ב"ה לירושלים בשלום ביום ד' שעה

79 ר' אליהו די וידאש מתבר ספר "ראשית חכמה".

80 המקובל ר' אברהם ב"ר מרדכי אולאי, מתבר הספרים "חסד לאברהם", אור החמה, "זהרי חמה". עלה מהעיר פאס במארוקו והתישב בחברון ונפטר בה בשנת ת"ד.

81 ר' אליעזר בן ר' יצחק ו' ארחא, מגדולי חכמי חברון כמאה השבע-עשרה. קבור במערה אחת עם ר' אברהם אולאי.

82 ושנתגלה להם אברהם אבינו כערכ יוסף הכסופים כדי להשלים עשירי למנן.

83 מי שברך.

6 בבוקר. גודל השמחה אשר היה למאתביי ובאשר ראו חזרתי בשלום אין לשער י.⁸⁴ וישבתי בביתי כל היום להנפש מגודל יגיעת הדרך.

יום ה' שלח

התפללתי בבוקר בבהכנ"ס הגדולה, ואח"ז הלכתי להפרד אצל אחוזת אותביי. ושכרתי עגלה ליפה ושלמתי עבורי 3 ר"כ וזילבער. וליוו אותי כל אנשי ירושלים בכבוד גדול למקטן ועד גדול, חוץ לחומת ירושלים דרך רחוק. אח"ז נשאתי עיני על ירושלים ואמרתי: הנה! קשה עלי פרידתך קרתא דשופרייא, קרתא קדישא, אם אשכחך ירושלים. אתה ד' אשר עיניך תמיד בה מראשית השנה ועד אחרית השנה, כל תשכחנה ותחדש ימינה כקדם, כינור כל העמים כי היא משוש כל הארץ. ועיני אשר זכו לראות בתורבנה יזכו לראות בבנינה אמן סלה.

נסעתי להצלחה שעה 5 קודם ערב, ובאתי ב"ה ביום ו' בבוקר שעה 6 ל י פ ו. עבור בריאת הגוף, הנצרך היה לי לרחוץ במימי הים, כפי פקודת הדאקטער עלי, הוכרחתי לשבת בפה יפו ועד יום ג' קרח.

יום ג' קרח

ושלמתי בהסטאנציע שלי, א' ר' חיים בעקער, 7 ר"כ. ולקחתי ביללעט לאדעססע ועבור 15 ר"כ וזילבער. ודחינו 20 ר"כ אסטעגנאציעס שלנו, על פארעכאד רוסייא. שעה 9 לקחתי קאיוק, ובאתי ב"ה בשלום, וישבתי על הספינה. הספינה הפליגה להצלחה שעה 10 קודם חצי היום. באתי לעכו שעה 4. שמה עמדה עד שעה 6. משמה הלכה ובאה לצידון שעה 11. ומשמה הלכה ובאה לבארנט יום ד' בבוקר שעה 5. שמה עמדה עד שעה 12 בלילה. ויהי בחצי הלילה הלכה ובאה לטראבלוס⁸⁵ יום ה' בבוקר שעה 4. ועמדה שמה עד שעה 7. והלכה ובאה לאלעכסאנדריע שעה 9 בלילה. ועמדה כל הלילה וכל יום ו'. והלכה בלילה ש"ק שעה 8. ובאה למערסיני שעה 4 בבוקר ביום ש"ק. ועמדה כל היום, והלכה קודם ערב שעה 5.

ויהי הענן גדול, ואש מתלקחת בתוך הענן, ורוח סערה גדולה וחזקה, וקור גדול, וכך סבלנו כל הלילה, וכמעט פרחנו נשמתנו, עד אשר האיר הבוקר והשמש זרחה על הארץ. או היה לנו מנוח מעט. והלכה כל היום וכל הלילה.

שעה 3 בבוקר יום ב' חוקת באה לעיר ראדעש. שמה עמדה ג' שעות עד שעה 6. והלכה ובאה בערב ושעה 10 לעיר חיוראס⁸⁶ ועמדה עד שעה 3 והלכה. וביום ג' שעה 10 באה לאיזמיר.

אחר התפילה לקחתי קאיוק והלכתי אל העיר להשיב את נפשי במעט אוכל, וקניתי ג'כ צידה לדרך וגם משקה על ש"ק, וחזרתי אל הספינה וישבתי. ועמדה שמה הספינה עד יום ה'.

יום ה' הלכה להצלחה שעה 4 קודם ערב, ובאה לעיר מעטעלין⁸⁷ שעה 12 בלילה. ועמדה שמה עד שעה 4 בבוקר.

יום ו' עש"ק חוקת שעה 4 נסעה הספינה ובאה לעיר דארדינעל שעה 1 אחר חצי היום. ועמדה שמה שעה אחת. שעה 2 הלכה ובאה לעיר הבירה הנקראת

84 כי חששו לחיו כימי המתיחות והם (עיין במכוא).

85 היא טריפולי, עיר התוף בצפון סוריה.

86 הכוונה לאי Chios. האי Mytilene 87

קאנסטאנטינאפאל ביום ש"ק שעה 3. ועמדה שמה שלשה ימים עד יום ב' קודם ערב שעה 3.

עבור קדושת היום יושבתי בהספינה. ויום א' בלק לקחתי קאיוק והלכתי אל העיר לאכול מה מעט ולבקר עוד את העיר. וחזרתי קודם ערב אל הספינה על לינת הלילה.

יום ב' בלק

לקחתי קאיוק והלכתי עוד הפעם אל העיר לקנות צידה לדרך. ואח"ז הלכתי אל הקנוייל שלנו לכתוב הפראשפארט, ושלמתי לו כפי הטאקסע⁸⁸ עבור זה 4 f וחזרתי אל הספינה וישבתי בשלום.

שעה 3 קודם ערב הפליגה הספינה להצלחה על ים השחור. ובאתי ב"ה בשלום לאדעססע ביום ג' בערב שעה 11. והיה לנו לינת הלילה למשמר על האניה.

יום ד' בלק שעה 8 באו אנשי הפאליציע וכתבו לנו הפראשפארטין. ואח"ז עשו רעיוזיע⁸⁹ וחפשו באמתחותינו אם אין לנו איוו סתורה למכור. ובע"ה לא היה לנו שום מכשול והיכוב. אח"ז לקחתי דערוקע⁹⁰, ובאתי ב"ה בשלום לאדעססע אל העיר. אל מקום בית מלוני, וישבתי שמה כל היום עד קודם ערב. שעה 8 קודם ערב לקחתי דערוקע ונסעתי אל הבאן⁹¹ וקבלתי ביללעט לבריסק. שלמתי 11.75 [רו"כ]. והחפצים שלי מסרתי על הבאגאז ושלמתי איוו קאפ'.

נסעתי להצלחה מאדעססע שעה 9 בלילה. באנו לבריסק ב"ה בשלום יום ו' שעה 8 בבוקר. שעה 9 קבלתי ביללעט לביאליסטאק. שלמתי עבור הביללעט 1.65 [רו"כ]. ובאתי ב"ה לביאליסטאק שעה 3. תיכף הלכתי וקבלתי ביללעט לציוצווי. שלמתי עבור הביללעט 78 קאפ'. ובאתי ב"ה לציוצווי שעה 5. שעה 6 קבלתי עגלה מציוצווי. שלמתי 3 רו"כ. ובאתי לביתי בע"ה שעה אחת קודם ערב. אז נשאתי ידי לאל עליון וברכתי ברכת הגומל שזכני לראות את ירושלים עה"ק ולהשתעשע בחורבנה, כן אוכה לראות ובבניה. ומי שנמלני טוב. הוא יגמלני כל טוב סלה אמון.

כה דברי יעקב משה בהמנוח מו"ה יוסף נ"ע פענסטער, המתגורר כעת בכפר סומאוויע.
יום ו' בלק ט"ו תמוז שנת תרל"ו לפ"ק.

לכו שמעו ואספרה כל יראי אלקים אשר עשה לגפשי

יום ג' חוקת. כאשר באתי נגד עיר איזמיר, לקחתי קאיוק ובאתי לאיזמיר, להחיות את נפשי במעט ואוכל. ולקחתי צידה לדרך. ויהי כאשר נסעתי חזרה, כאשר הספינה פרשה כנפיה על הים, התחיל רוח סערה גדולה עד למאור, והאניה הקטנה עלה שמים ירדה תהומות. ובאנו במעמקי מים ושיבולת ושטפנו. חשכו עיני מראות ולבי נמס בקרבי. צעקתי אל המלח לחזור אל העיר, אך לא היה בכתו לילך נגד הרוח, ולא נמצא אצלנו מי לעזור אותנו. אז אמרתי שוא תשועת אדם, מה לך נרדם, קום קרא אל ד' אלקיך אולי יתעשת לך. וצעקתי: הצילני נא ד' מיד המות הזה. אל תשטפני שיבולת מים ואל תבלעני מצולה. ענני ד' כטוב חסדיך, כרוב

רחמיך פנה אלי, אל תסתר פניך מעבדיך כי צר לי, מהר ענני, פי יספר צדקתך, כל היום תשועתך, חושה לי עזרי ומפלטי, ואתה ד' אל תאחר.
והנה ד' שמע צעקתי, ובאנו בשלום אל אנתי הקיטור אשר לי, ותיכף אחזתי בשלשלאות הברזל אשר תלזים עליו ונאחזתי באייר, כי הספינה הקטנה עלה מאתי, וכפתע⁹² היה ביני ובין המות, רק האנשים אשר היו על הספינה המה ראו את המראה מרתוק, תיכף ירדו לעזרתי ועזרו לי לעלות.
או אמרתי : חסדי ד' לנגדי תמיד, ופי יספר תהלתך, פודה ד' את נפש עבדיו, קרוב לקוראיו לכל אשר יקראו באמת, ואת שועתם ישמע ויושיעם, ד' צבאות עמנו משגב לנו אלהי יעקב משה סלה.

זה תורף מכתבי אשר כתבתי

מירושלים עה"ק לביתי, יום ה' בהעלותך

בע"ה פת ירושלים עה"ק, יום ה' לסדר ובנוחה יאמר, שבת תרל"ו לפ"ק.
שלום לך וזוגתי היקרה תי, שלום לך גיסי היקר ב"ה, שלום לבניי הנעמים יחיו, שלום לכל ב"ב הנלווים אלי, יאמר לכם שלום מאל השלום.
שוש אשיש בד', תגיל גפשי באלקי, בהעלות על לבי תמיד, באשר ראיתי מכתבי ירושלים עה"ק, קנא קנאתי ואמרתי : מי יתן אשר אנכה ליכתוב תיבת "פה ירושלים". ואת אשר קויתי מצאתי וראיתי, ויכני ד' ובאתי וחדרתי פה ירושלים עה"ק ביום ב' העבר, ומידי באתי לחומת ירושלים מצאתי לנגדי חבורת אנשים נכבדים, ובתוכם הרב המגיד מר"ה אליהו שרהזאחן דפה, אשר יצאו לקראתי וקבלוני בחזרה רבה לביתם, תיכף באשר באתי אמרתי, בל אפיל דברי ארצה, אשר הבטחתי לכם טרם פרידתי, ושלחתי לכם דעפעששוע להודיעכם משלום ביאתי, ובוודאי באה לידכם, אבקש ג"כ אשר תקיימו הבטחתכם לי, ולשמח את ביתי זו אשתי תי, ולדבר על לבה, כי בוודאי קשה עליה מאד פרידתי ממנה.
טלטול הדרך קשה היה עלי למאוד, נלאיתי גשוא, והוצאה עד למרבה, וכמה פעמים לא היה לנו מה לאכול, עניתי בצום גפשי, אכלני חורב ביום וקרח בלילה, נדדה שיני מעיני, וזאת אשר נאמר "כל ההולך בא"י ד"א"⁹³ מובטח לו שהוא בן עזה"ב"⁹⁴, כי לבוא עד א"י יסורים עד למרבה, אשר קשה להכיל, דמים תרתי משמע, אך זאת היא נחמתי, כי שמחתי באומרים לי ובית ד' בלך, ובאתי ב"ה בשלום אל ראש עפרות תבל, זה מקום בינה, לא יהע אנוש ערכה, לא יערכנו זהב חכוכית, הייתי זה פעמיים אצל כותל המערבי, התפללתי והזכרתי גם את שמכם לטוב, הייתי על הר היותים, הייתי על כמה וכמה קברות ומערות הצדיקים ג"ע, אשר אי אפשר לפורטם כי רבים הם, לא אשב אנוכי בפה בטל, רק תמיד מעבדי לפקוד ולבקד את מקומות אבותינו והקדושים, ואת שרידי קדם, ואת הבתי הישיבות אשר בפה, אקוה באשר אבוא אי"ה בשלום לביתי, תתענגו באשר אספר לכם נפלאות ד' מקצה תבל, בדעתי היה להשתעשע בפה עוד חודש ימים, אך עבור גודל המהומה אשר בפה לא יתנוני להתמהמה, ואי"ה אחר שבת הבע"ל אסע רק אל מקום קברת רחל אמנו ולחברון יע"א, להשתטח ועל קברת אבותינו הקדושים, ואח"כ אסע לביתי לשלום.

92 צ"ל : וכפשע. 93 ד' אמת.

94 כתובות, קיא, א. ושם הנוסח, כל המהלך וכו'.

העיקר אבקש מכם כל תדאמו מאומה, תנו תודה לך, על אשר יוכני לבוא לפה ולראות במקום קדוש הקדשים, חמדת כל הארץ. והעליון יודע מחשבותי, כי אך עבור חיבת ארץ הקדושה ואהבת ציון שמתי לדרך פעמי, ותמיד היה זאת ברעיוני, וכאשר השוכן מעל עזרני עד כה ובאתי ב"ה שלום בגופי, הוא יעזרני לחזור לביתי לשלום.

בני היקרים! מכם אבקש למעשה"ש⁵⁵ להתמיד בלמוד ולשמר בקול אמכם תי, ולבל לצערה, כי זה רב לה מנסיעתי, ולבל להוסיף לה יגון, ולהתפלל על ביאתי אליכם לשלום, כי כל הדרכים בחזקת וסכנה, ובפרט כי הים יקדמוני, והיה אם שמוע תשמעו בקולי, את אשר אנכי מצוה אתכם היום, אי"ה אביא לכם תשורה נכבדה מפה למזכרת נסיעתי. ד' יוכני לבוא אליכם לשלום, וישפוט לכם שלום, ולכל ב"ב ומאהבי יאמר שלום, מאדון השלום, ובזה אסיים מכתבי מפה ירושלים. יעקב משה פנעסטער

95 למען השם.

משה פראגר

בסימן של קפיצת-הדרך

(מסיכומי העשור למדינה)

"והשמותי אני הארץ, ושממו עליה אייביכם היושבים בה" (ויקרא כו, לב) "וכן מה שאמר בכאן, ושממו עליה אייביכם, היא בשורה טובה מבשרת בכל הגלויות, שאין ארצנו מקבלת את אייבינו; וגם זו ראייה גדולה והבטחה לנו, כי לא תמצא בכל הישוב ארץ אשר הוא טובה ורחבה ואשר היתה נושבת מעולם, והיא חרבה כמוה; כי מאז יצאנו ממנה לא קבלה אומה ולשון, וחולם משתדלים להושיבה ואין לאל ידם" (רמב"ז על התורה).

בת-עשור היא המדינה, בת-עשור לשנים ורבת-עשור בעלילות, והילה נסית איפפת אותה כביום היוולדה.

שעות הולדתה — שעה של חסד, עליון וזיתת זו, שעה נסית, נשמת האומה פתחה מתחת למפלות המלחמה והשוואת גוף האומה לוקה בריסוק-אברים ובפירוק אברים. מעבר מזה — והיהדות המושמדת של אירופה, זה מבצר ומצבד היהדות בחומר וברוח מדוריה-דורות, אשר סופת-הכליון הפכה אותו עיי-חרבות ותלי רמץ ואפר. אמנם מתוך רמץ הכבשנים ועדין ניתנו גיצים-אש, בדמותה של יתירה-פליטה, נמלטי פחי-המוות, אשר סירבו להיכנע לגוריה-מוות. ברם, אלה הנצים עצמם היו נתונים אותה שעה לדין: באין להם נקודת-אחיזה הלאה ועלולים הם להעוך כועקת-גסיסה אחרונה, אשר לאחריה בא היאוש המוחלט והאחרית הכניעה לגורל. המעבר מזה — יהדות העולם החפשי, זו היהדות הלוחמת שהעמידה חצי מיליון ממיטב

בניה בשדות המעורבה כנגד הצורך הנאצי, זו היהדות המנצחת וההכניסה חלק כחלק, ואף משנה-חלק, במאמץ הנצחון הכללי על הנאציות וקיוותה לחלק-מה בפרי-הנצחון. והנה דבקה ביהדות חפשית זו הכרת-אשמה כבודה ואף הכרת-בושה מדכאת — כי לא זו בלבד שלא השכילה תוך כדי מסעי-הנצחון להציל מבין צפירי החיה הטורפת את מיליוני האחים שהושלכו והופקרו לטרף, אלא אף זו שלמחרת הנצחון לא הזכר לה וחכות להוציא ולהציל מן האשמה הארורה ומן האוירה המורעלת את שארית ישראל, שרידי התבטרה.

אימה ודרוסה והרוסה, וחיזקי-היאוש תוקפים את פזורי אבריה מפני-נפש ותרון איך-אונים מזה, מבוכה ואכזבת-תמרורים מזה, אמנם-כן, לתוך לבו של היאוש נגעץ יתר התקומה והתקוה האחרונה — הלוא הוא הישוב הנאבק לשחרורו ולעצמאותו. הישוב הלוחם חרת על דגלו את התביעה הגדולה: "מולדת חפשית", "מדינה לאלתר!" — ותביעות אלו הועלו ועל פרק-יומה של האנחות אולם גם לב הישוב התכווץ והתפלץ מכאב וחרדה: כלום יצליח להתגבר על רשת-הסגירה של האומפריה הבריטית, רשת זו הפרושה על פני יבשות וימים, וכל כולה חימה ומרמה, משטמה ומימה? כלום ישכיל הפעם לעורר ולהזעיק, לקומם ולהפעיל את מצפון האנושיות, ומצפון זה אשר זעקת-האבדון של יהדות אירופה לא הרטיטה אותו במלוא גימה? בלבו של הישוב ברסם הספק, כי הרי אות-בשורה כזה של "מדינה יהודית" הושלך לתוך חלל העולם מבעוד מועד, בטרם בוא השואה — אלא שצלצל הראשון של פעמון-ההצלה לא נקלט כראוי, שער-ההצלה שהיה נפתח אלמלי נתקבלה תכנית-פיל נשאר אטום לעת דפיקת-האימה המכרעת, ושעת-רצון זו נתמצת ונתאחרת, ומי יחזע מה יולד עתה?!

והנה שעות-אימים זו הולידה את הרגע הנסי, חבלי-גסיסה היו לחבלי-לידה, מתוך המחנק ללא גשוא נפרצה הבשורה:

— מדינת ישראל תקום ותחי!

ברגע נסי זה נפתח שער הנסים, והחלה התקופה הנסית, כי הלוא כל אלה האירועים המפליאים בתוך העשור הראשון למדינת ישראל מהווים שלשלת ארוכה של נסים ונפלאות, נס האותו בנס, פלא הצומח מתוך פלא, נסים המשלימים זה את זה, ואשר כולם יחד מצטרפים למארג-פלאים אין דומה לו בדברי-הימים.

אכן נעלה ונעצום: הוא הפלא הזה, ממשיך ומתמיד במידה כזו, עד כי חדלנו להתפלא, עליו, משהפך לנו הפלא לחוס-חוק יומיומי, כאילו התרגלנו אליו, העינים כאילו הוכו בסנורים מועצמת האור, ושוב אין מי שיבחין בורם הפלאים, המתחדשים בכל יום ויום, ממש חדשים לבקרים.

כי המדינה בת-עשר, מהי? ומשל לתינוק שנולד, אשר המיילדת עצמה ניסתה להתייך תיכף-ומיד בצאתו לאור-העולם; אשר האיובים העוקפים אותו סביב סביב סגרו עליו טבעת של דם ואש, של מצור ומצוק, של קנאה חשואה; ואשר אף רבים מבין הירידים המוכרים השתדלו להזניקו בערש-ילדים ובמיטת-סדום צרה ודחוקה, מבלי יכולת של גידול והתעצמות. ועל אף הכל גדל ועצם התינוק, התגבר חיש-מהר על מחלות-הילדות, התגבר מתוך המבחנים וההתלבטיות וצעד קדימה במלוא התנופה כאילו בקפיצת-הדרך.

דוק ותמצא: כי אכן סגולה נפלאה זו של קפיצת-הדרך היא המציינת והיא המאפיינת את עלילות העשור. הדוק היטב: כי הנס של קפיצת-הדרך הנו בבחינת

הנס הכולל בתקומת ישראל, מכיון שהיתה זו קפיצת-הדרך במתן כפול ומשולש, בשלושת המימדים כאחד:

- (א) קפיצת הארץ,
- (ב) קפיצת הזמן,
- (ג) קפיצת הנפש הישראלית.

קפיצת הארץ, מהי? פשוטה כמשמעה. הארץ קפצה לקראת בניה השבים אל זיקה. ברית מחודשת זו שביין האומה והארץ וברית-נאמנים היא, קשר-אהבה ושנתחדש לעינינו מתוך מפגש בלהב ולוהט זה של האדם העורג והאדמה העורגת לו; של עם גולה שבע-גדודים וצמא-מנוחה עם אדמת-מולדתו העזובה והחרבה, השומרת את נאמנותה לבן-בריתה. לאורך אלפיים שנה נשתמרה ברית-אהבים זו, בדיוק כפי שזה הזכטת מפי משה רבנו בשבועת-האלה: „ושממו עליה אויביכם היושבים בה“; אלה הזרים שתישבו בארץ זו וישארו בה בחינת אויבים ושושמים.

וראה את הפלא: ועם נהד זה הגולה מגולה אלי גולה, ברגליו הוא מחד כל פינה גידחת בכל קצויר-תבל, תקע את אהליו בכל ארבע כנפות הארץ, ושלוש פעמים ביום היפנה את פניו מזרחה. לעבר ציון השוממה: „ותחזינה עינינו בשובך לציון“. והאדמה הזאת, על אם הדרך היא פרושה, במבוכו של העולם היא שוכנת, מקדשת לכל דת ודת, ארץ-חפץ לכל בני-חזון ובני-אמונה, קרש-קפיצה לכל כובשי-עולם, אבן-שוואבת לכל מבקש וחולם, חוקר והרפתקן; וכמה גזעים ולאומים עליה עברו, כמה לגיונות ומחנות-מלחמה בה חנו, כמה מסעי-צלב ומערכות-קרח עליה נערכו — והיא לא קבלה ולא קלטת שום אומה אחרת. משום מה? משום ששתיהם כאחת, אומה זו וארץ זו, ציפו וציפו לרגע זה של התחזשות הברית.

ולאור הפסוק הזה בחן את הפלא של מנוסת-הערים לעת קום המדינה. הלוא על אף כל הנימוקים המקובלים אין כל הסבר הגיוני ברישיונות לחזיון המור של בריתת הפלחים הערבים. הראיתם מימכם, כי יער עבות, מושרש באדמת גידולו מזה מאות בשנים, יקום לפתע מקרקע-מטעו, ישא את רגליו ויברח לעבר הרחוק? והעובדי אדמה, אכרים מיתשבים, משולים הם ליער עבות, עמוק-שרשים, הקשורים במותו לחיק האדמה. ואין לך רוח-סערה, שתוכל להם, לעובדי-האדמה, שתעקדם משרשם כליל ותרמםם כאבק-דרכים. כי נהפוך הוא. אף לנוכח זוועותיה של המלחמה המודרנית ושל פלישות-הכבוש הבאות כחתף, הוכיח מעמד-האכרים בכל מדינה ומדינה את כה-עמידתו ללא חת, וכאן קמו המוני-המגוי פלחים, נטשו בן-רגע הכל ונסו מנוסת-הפקר, ממש „כמוץ אשר תדפנו הרוח“. משמע, כי הם לא הכו כל שורש באדמה הזאת, לא התקשרו אליה כלל וכלל. הם ישבו בה מאות בשנים, ולא התישבו בתוכה. כורים היו לה, בעובדי-אורח הנחים בדרכם. המגע בינם לבין האדמה הזאת היה שטחי, מקרי וארעי. מגע ועקר היה זה, והארץ לא הופרת ממנו. הארץ שמרה על שוממה. והם לא נשתרשו בה.

והראיה — כי בו ברגע, כאשר הארץ השוממה התעוררה לקלי-הבשורה של בניה השבים אליה, היא התנערה מקפאונה, השליכה את קליפת-השוממה אשר עליה והופיעה במלוא בושמה וקסמה. היא הפיצה את כל מעינותיה החוצה, חישה את מיטב אוצרותיה הגנתיים במעמקה, הסירה את צעיף-האלמנות אשר על פניה. היא, הארץ, השוממה פתחה את רחמה להפרות ולהרבות את בניה-בניה, והיא הוכיחה את נאמנותה לאותו וטור-אירושין העתיק, הכולל בתורת-משה: „כי ה'

אלוקיך מביאך אל ארץ טובה... ארץ חית-שמן ודבש. ארץ אשר לא במסכנות תאכל בה לחם... ארץ אשר אבניה ברוחל ומהרריה תחצב בחושות" (דברים ח, יט).

ובכן, כאשר מישוהו נזכר כיום הנה באותה אימרה פסקנית ושנונה של הלורד פאספילד, שר-המושבות הבריטי מתקופת המאנדאט, כי "כח-הקליטה של ארץ-ישראל נגמר ואזל, ואין בה מקום-מקלט אפילו לחתול נוסף אחד"; או כאשר משווים לעינים אותו דו"ח בריטי רשמי מטעם ממשלת המאנדאט, שהוגש לוועדת-החלוקה של א"ס ובו נפסקה ההלכה למעשה, כי "אין כל ערך כלכלי למדבר הנגב ואף למכרות המינרלים הנמצאים בתוכו" — אין לנו להשתומם על זאת כלל וכלל. כי הרי אף בזאת יש לראות אותו הפלא ועצמו, שהארץ סגרה את עצמה לנוכח כל אויב וכל חר, והם לא הכירו ולא הבחינו בסגולות הנפלאות של ארצנו ובאוצרות הטבעיים הצפונים בה. כמה משלחות גיאולוגיות בריטיות חקרו ובדקו את הפגב ועל סודותיו, והם קבעו והחליטו: "לא בלום! אין כדאיות לשום השקעה!". ברם, כאשר קבוצת-המתקר החלוצית של "חמ"ד" התקדמה בעקבות צבא-הכבוש הישראלי במסעו לנגב ולים-סוף — היא גילתה מיד את שכבות-הפוספאטים העשירות, ומאותם הפוספאטים החלו אחרי-כן להפיק את "אורניום מספר 235", הנחוץ ליצור המרץ האטומי... זאת אומרת, כי הארץ קפצה לקראת החלוצים-הכובשים. וזה ההסבר הנכון לכל הישגי-הכבוש החלוציים: זהו כח-משיכה תרדי, זהו ברית-נאמנות החדית.

קפיצת-הזמן, מה? תלוא זאת היא העובדה כפשוטה, הלוא זהו משמעותו של עושר-המאורעות בשנות-העשור למדינה. השמע לאוניך מה שאתה מוציא מפיו: מדינה בת-עשר — למה הדבר דומה? לתינוק שרק זה עתה הגיע לחינוך. הנה מופיע לעינינו תינוק-פלא זה ועל שוכמו מטוען כזה של מאמצים ומאבקים, נסיונות וכשלונות, הישגים וכבושים. העשור הראשון למדינה — העשור זה כולל ומקפל בתוכו תקופות היסטוריות ושלמות ממושגות; ושרשרת של עליות והמוניות ושורת מבצעים לחיסול גלויות; תכנון-פתוח רבי-היקף ותכניות-בנין נחוות לביצור המדינה; ייצורו של המשק העצמאי וייצור הדפוסים הראשונים לייצורו של המשק; גלי גאות ושפל ובכלכלה, משוברים מתוך גידול וגידול מתוך משוברים; ושתי מערכות צבאיות מרוכחות בחזית וגלויה ושורה בלתי-נפסקת של מערכות מסוכנות אם כי מצומצמות; חישול המערך הבטחוני תוך-כדי מנהל המערכות ומתוכן; ושירות-מערכות מדיני מאומץ ומרץ לנוכח החליפות והתמורות במדיניות העולמית ובמאון המדיני-בטחוני העולמי; ונוסף על הבל — המערכה הנואשת והנוקשה בחזית הפנימית לכל צורותיה: ההשקפתית-דתית, המפלגתית-שלטונית, המעמדית והעדתית, בצירוף של שלוש סידרות, "בחירות לבנסת".

כלום יתכן כל זאת להכניס ולהסדיר בתוך מסגרת מוגבלת שכזו, אשר הלוח הרגיל מציין אותה: עשור למדינה? כלום אפשר להטעין ולהתאים יצור בן עשר רך כזה לאותו מאון ועצום של הסטאטיסטיקה המסחררת בכל שטחי הפעילות של המדינה? אכן, אין לך קפיצת-זמן גדולה מזו.

ואם תאמר: מה יש, מה הרעש? הלוא המדינה בת-עשר היא בכל זאת עדיין בבחינת "תינוק הצריך לאמו"; ואין נפקא מינה אם "אמא" זו היא יהדות העולם או מעצמה עולמית מסוימת (קרי: ארצות-הברית). ברם, תמיהה כזו היא בבחינת שטר, אשר שוברו וכדו. התמיהה עצמה טומנת בקרבה את ההסבר המשכנע ביותר. וכי מה הפלא בכך, שהמדינה זקוקה לסעד ולעזר, למשען

ולמשענת? הנעו בעצמיכם: תיגוק שגולד נחקק ונצרך לכל דבר, מכיון שאין ביכולתו ליצור לעצמו מאומה ולספק לעצמו מאומה. המדינה שגולדה בתוך ארץ עזובה ושוממה — ועל אחת כמה וכמה שהיא חקוקה לאחיסמך ולאחיתמך על כל צעד ושעל. והו' ומטבע החברים, זהו חוק הטבע. כי ועל כן מידת-הבחן למדינה שגולדה היא לא במידת העזרה הנדרשת לה, כי אם במידת-הנכונות שלה לעזרה עצמית, למאמץ עצמי ולהסתפקות עצמית. אמנם כן, בעשור זה החשקעה במדינה עזרה נדיבה ונרחבת, כרם ההשקעה העצמית של המדינה הצעירה עלתה על הכל. זו היתה התבגרות לפני זמנה, תהליך התבגרות של קפיצת-הזמן. יתירה מזו: אף העזרה מבחוץ ניתנה במידה שהמדינה הצליחה לאחזן ולגייס עזרה זו, ובמידה שהמדינה הוכיחה כחשר ורצון להתגייסות עצמית, ובן סמכות ויכולת לניצול יעיל של העזרה המתקבלת.

אדרבה, לשם הבלטת-יתר של אותה סגולה פלאית למיצוי של גורם-הזמן נשווה את מדינת-ישראל למדינה אחרת, אשר כמותה חוגגת לעת זו. ועשור לקיומה, — זוהי בורמה. ועל בורמה אין להגיד, כי היא היתה לפני ועשר שנים בבחינת "קטן שגולד": זה עם היושב על אדמתו, ללא בעיות של קיבוץ-גלויות ומיזוג-גלויות; זה עם הקם לבסס את עצמאותו המדינית ולבצרה; זה עם השואף להרחיב ולגוון את משקו הפרמיטיבי הקיים. אמנם זה עם, אשר יש לו דאגות תמורות משלו; גם לו אויבים היושבים על גבולותיו, גם לו "גייס תמישי" המקיז ממנו דם רב. ברם, העובדה המכרעת בהשוואה זו בין מדינת ישראל לבין בורמה היא, כי בורמה הגדולה היא תלמידה נבונה של ישראל הקטנה; בורמה נעזרת בכל השטחים של חיי המדינה: על-ידי תלוצי ישראל, המתנחלים לעזרת עמים נחשלים; וכי בורמה המרוחקת, היושבת בלב אסיה, לא מצאה לעצמה דוגמא יותר מאלפת ומדרכנת ומרדך-מתנך יותר כנה ומשרוני, מאשר מדינת ישראל זו, ואשר נולדה יחד אתה.

קפיצת הנפש הישראלית, מהי? הלוא זהו סוד-כוחה והוד-כוחה של המדינה, כי הרי בעשור זה המדינה עלתה על עצמה מבחינה מספרית גרידא, ועל כל שני יהודים שישבו בה, עם הכותרה — נתחספו שלושה יהודים חדשים. הנשמע בהיסטוריה גידול של עליה כזו? הנרשם באינו ארץ קולוניאטורית אף בתקופת-השיא של גידית-העמים, גידול אוכלוסין בדומה לו? המדינה זו, אשר הצליחה למשוך אליה נחשולי-עליות באלה, במה היה כוחה? לא "קדחת-הזהב" הנבילה אליה; לא תגירוי להצלחות-בזק, לעושר פתאומי או לאושר מזככת ובטוח; ואף לא הסיכוי המידי לחוף-מבטחים נוח ונרגע לאחר מסע-המדדים הארוך והממושך, כי מה יכלה המדינה להציע לבניה השבים אליה? סבל, יגע ודם, מה היא דרושה מבניה השבים אל חיקה? מאמץ, מאבק וקרבות. במה היא קבלה את שבי-ציון? בפחונים ובדונים שבמחנות ובמעבדות. מה היא תגיש להם? עבודת-פרך מיטעט במדבר ובערבה, ועקירת-השוממה מתוך המדבר, פריצת-דרכים נועזת ומסוכנת לתוך לב המדבר, ומה היה המחיר שנדרש? קרבנות-דמים, על מוטב המולדת, קרבנות כאילו קבועים ובלתי-נמנעים תמורת כל כבוש חדש וכל נקודת-חיים חדשה שנטעו בתוך שממת הדורות.

אף-על-פי-כן נמשכה הנפש הישראלית לקראת המדינה שנוצרה, נמשכה בעבודות האהבה וההתמסרות מכל פינות תדווי ומכל קצווי המצוקה, ואם כי מקובל לציין אחת עליות נלהבות בתור "עליות קאטאסטרופאליות", הרי באופן אישי-

אינדיבידואלי רוב-רובו של מיליון העולים החדשים, עלה ארצה מתוך חשק ורצון, מתוך ערגון וכלות-הנפש, מתוך משב-הקסם של בשורת התקומה. את מי הרטיט וביותר משב-הקסם של הבשורה? את אלה היהודים המרוחקים ביותר, מרחק-מקום ומרחק-נפש. את הבנים הנידחים והמעונים של האומה הפזורה והמוכה. אלה אסירי יוני ברזל שמועבר לחומת-החנק הבולשביסטית. אלה יושבי תושך וצלמוות שבאיזורי האיסלאם המתעורר והמתאכזר. לכל פינה נידחת, לכל צינוק אפל, לכל מקום-עינוי, לכל בור של עבדות — חדרה הבשורה. בכל יהודי נטול-תקוה, בכל נדון-מרדות, בכל כנוע-גורל — הבקה הבשורה. והנפש הישראלית הדחיה קפצה לקראתה, קפצה והתרוממה, התרוממה והמריאה. הבשורה הצמיחה להם כנפיים, והם עטו לקראתה — בלב ובנפש, בחלום ובהקיץ, בתקוה ובתפילה.

אמנם השטן התייצב באמצע הדרך ותרבו שלופה בידי — להפחיד ולהבהיל, להרתיע ולהפריע. „נשובענו להרוס ולעקור את המדינה הישראלית! נציץ אותה במבול ושל אש ודם! נשליך את הישראלים כולם הימה, וחסל!“ — כך מתרברב האויב הערבי ומחריש באיומו את העולם האיסלאמי כולו, ומחריד את היהודים שבתוכו. „המדינה היהודית מתפוררת מאליה! רעב ומחסור בה, ושליטיה אכזריים. כל מום בה, וכות-קיום אין לה ודינה נחרץ. זה חבר פושעים ובוגדים, מתרחרי-ריב ורודפי-מלחמה. אנו נחסל אותם במחייד אחד!“ — כה מתריעים השכם וערב שופרי התעמולה הבולשביסטית והסתה מחרישת-אזניים זו מרעידה כל נפש יהודית, המפרפרת בבבלי האימה והבדידות ומעבר לסוגר הלזה.

הנפש הישראלית מתגברת ועל תעלולי-השטן וקופצת לקראת המדינה, היא מקפצת מעל המבשולים ומדלגת מעל המחיצות. ומתוך להט הקפיצה הזאת נפרצות חומות ההסגר, ומדי פעם בפעם נפתחים באורח פלאי שערי-ציאה כאלה, שלא פיללו להם כלל.

זוהי סגולה נפלאה של הנפש הישראלית. מאז קמה המדינה לתחיה נתעורר בתוך גפשו של כל יהודי באשר הוא שם איזה מין ומיתר סמוי, המתנגן מאליה לנוכח גלי-הבשורה של המדינה, ומיתר סמוי זה דווקא רגיש הוא ביותר אצל כל יהודי נשוכח ונידח, ענוב ונעלם. ואם תרצו לדעת מה טיבו של מיתר-פלאים זה — שאלו את אלה מילדי האנוסים בפולין ושלצטרי-ככלות העורבן, אשר בת-הקפיצה של הנפש הישראלית השיא אותם לעבר המגוללת והתזיר אותם לחיק האומה.

כי זה פלא מעל כל פלאי העליות האחרונות. אלה ילדי-האנוסים, מי גילה להם את סוד יהדותם? ובני נשואי-תערובת הם, בני מוגרים. הלא חוריהם אף לא נחשבו כלל לסוג האנוסים, כי הם בחרו מרצונם להישאר על אדמת-הדמים בין הגויים הפולגים ולהתכחש כליל למוצאם היהודי. פרצופיהם של אלה, כפרצופי הגויים שמסבבם, כי אילו היה אחרת, אילו אפשר היה לחזות אותם ובתור יהודים — אזי הם היו מכבד נתפסים ועל-ידי צידי-האדם הנאציים, וגורלם היה כגורל יהדות פולין כולה. אם כן מה גדולה התמיהה: כיצד ואיך הוכרו חזרה ילדיהם של המתנכרים האלה בתור „ילדים יהודיים“? למה נחנעו ונמתחו ילדים אלה לנוכח קריאות-הבז והל תבריהם הגויים בבתי-הספר: „ושיטקו דא פאליסטיני“ (יהודון, לארץ-ישראל)? איך גרדקו ונדלקו ילדים אלה בן-רגע בלהט העליה למדינת ישראל, עד שסמה מהם משכו אתם את הוריהם לעליה? והעיקר: כיצד וכמה דבקה בהם, בילדים-עולים אלה, האהבה המופלאת למדינה זו, הזרה להם

בכל וכל, בשפתה ובאנשיה, בנפשה ובאקלימה, בדתה ובמנהגיה? פלאי-פלאים!
זהו, בסיכומו של הדבר, עיו-כחה של ברית-אהבים נצחית בין האומה
והארץ, וברית-אהבים שנתחדשה ונתקדשה בסערות-האימים של דורנו.
הארץ קופצת לקראת בניה הנידחים, לאספם ולקבצם; הבנים המעונים
והעורגים קופצים לתוך הנדירות הפתוחות של המולדת הנאמנה; והזמן, אשר מזה
ששים ודורות עמד בקפאונה, אכזרי ואדיש לנוכח ברית-האהבים שבין ציון השוממה
לבין ובניה השוממים, הזמן כאילו ומתכוון לתקן את המעוות במידת-מה, והוא מתקפץ
ומתקפל מתחת צעדיהם של נאמני הברית הזאת.

הרב יונה דוב בלומברג (ז"ל) *

אמוראי בבל בארץ ישראל

מסורת קבלה בירדנו מאת הגאונים, כי כל אמורא המתואר בתואר "רבי",
הוא בארץ ישראל, וכל מי מהם המתואר בשם "רב", הוא מבבל, וכך אנו מוצאים
בתלמוד, כי אמוראים שישבו בחוץ לארץ נקראו בתואר רב, וכשעלו אחר
כך לארץ ישראל — הוכתרו בתואר רבי. כמוהם, אנו מוצאים כמה וכמה
אמוראים, שעלו מבבל לארץ ישראל, אבל אנתנו נייחד הדיבור במאמר זה רק על
שני אמוראים, והם: ר' אבא ור' זירא.

והרי כך מספרת הגמרא במסכת ברכות (כ"ד, ב') "רבי אבא היה קא
משתמיט מיני' דרב יהודה והיה קא בעי למיסק לארעא דישראל, דאמר רב יהודה:
כל העולה מבבל לארץ ישראל עובר בעשה, שנאמר: (ירמיה כ"ו, כ"ב) בבלה
יחבאו ושמה יהיו ועד יום פקדי אותם, אמר איזיל ואשמע מיניה מלתא והדר אפיק.
אזל אשכחיה לתנא דקתני קמיה דרב יהודה היה עומד בתפלה וכו', אמר (ר' אבא)
אילו לא באתי אלא לשמוע דבר זה דיי'; וראה בחידושי מהר"ץ חיות למסכת שבת,
מ"א, א', וכמו כן בחידושי למסכת כתובות, ק"י, ב', ושם נזכר על ר' זירא,
שהיה משתמיט מיניה דרב יהודה כשרצה לעלות לארץ ישראל ומתוך זאת הוא
מגיה גם סאן במסכת ברכות ר' זירא במקום ר' אבא; ותמנה אני על תנהו זאת
של מהר"ץ חיות שאין לו כל הוכחה לזה, ואדרבא, יש ראייה מפורשת שהגירסא
לפנינו היא הנכונה, שהרי במסכת שבת שם, מאותו מקום שהביא מהר"ץ חיות
בתור ראיה לדבריו ישנה סתירה גמורה להגהתו, כי גם במסכת שבת מסופר שר'
זירא רצה לעלות לארץ ישראל אמר: "איזיל ואשמע מיניה מלתא", ושם מסופר
כי שמע מיניה ענין נאחר לגמרי, ומלבד זה הרי במסכת ברכות מסופר דאשכחיה
לתנא דתנא קמיה דרב יהודה, וביראי היה זה בבית המדרש, ואילו בשבת שם
נאמר (שר') זירא מצא את רב יהודה בבית המרחץ, ושם דיבר אתו, ואם כן אי
אפשר כלל להביא ראיה מהתם למה שמסופר במסכת ברכות, והשם למד ממנו לא
הלכות תפלה, אלא שמותר לדבר דברי חול בלשון הקודש, עיי' שם, ומתוך זה
בסתירה כל הגהתו של מהר"ץ חיות, מה שרצה להגיה ר' זירא במקום ר' אבא;
אבל מה שמפליא וכוונתו, כי רבנו חננאל בפירושו לשבת שם מביא, כי ר' אבא

הלך ומצא את רב יהודה במרחץ, ואם כן, תחת להגיה יבברכות ר' זירא במקום ר' אבא, הרי לדברי רבנו חננאל צריכים אנו להגיה בגמרא שלפנינו, ובמסכת שבת ר' אבא במקום ר' זירא.

ואמנם, כמו ר' זירא, גם ר' אבא עלה לארץ ישראל, וכמו שמסופר במסכת ביצה (ל"ה, א') "כי סליק רבי אבא אמר יהא רועא דאימא מלתא דתתקבל", וכן אמרו בכתובות (ק"ב, א'): "רבי זירא כי הוה סליק לא"י לא אשכח מברא למעבר גקט ובמצרא וקעבר... ר' אבא מנשק כיפי העכו; וכן במסכת חולין (ג"ז, סע"א) אמרו "כי סליק ר' אבא אשכחיה לר' זירא", ועיין שם ברש"י שכתב: רבי זירא ורבי אבא תרוייתו מבבל הוו וסלקו להתם ורבי זירא סליק ברישא, ומכל מה שהזכרנו נסתרה לגמרי הגהתו של מהרצ"ח.

וכדאי להביא כאן מה שאמר רבי אבא בסנהדרין (צ"ח, א'): אין לך קץ מגולה מזה ושנאמר ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל; ומתוך מאמרו זה אנו רואים, כי רבי אבא תלה את הקץ כשהארץ תתן את פריה בעין יפה, עיין שם, ומזה מוכח, כי ר' אבא באהבתו לארץ ישראל תלה תקוות ביאת המשיח בפרינתה של ארץ ישראל והפרכתה, הכל כמו שהבינו הראשונים להובבי ציון וכתבים אחריהם.

מכל מה שכתבנו מוכח, כי גם ר' זירא וגם ר' אבא, ושהיו תלמידי רב יהוד השתדלו להשתמש מרבם, ולעלות לארץ ישראל, והללו עשו מעשה, ועלו לארצם — ארץ חמדתם; ומכאן, תשובה ברורה וניצחת לכל אלה המשתמשים לעלות לארץ ישראל מתוך אמתלא, כי רבותיהם עדיין יושבים בארצות הגולה ומתנגדים לאיזו עליה שהיא — יבואו מעשיהם של רבי זירא ורבי אבא ויטפחו על פניהם...

הרב ראובן מרגליות

דרשו את שלום העיר

ודרשו את שלום העיר אשר הגלית אתכם שמה,
ותתפללו בעדה אל ה' כי בשלומה יהיה לכם
שלום. (ירמיהו כט, ז)

עוד טרם יהעתי קרוא פסוק כצורתו במקרא, הגילים היו בפני דברי הנביא אלה מאלפי "קול-קורא" בבחירות לפרלמנט האוסטרי, לועד המדינה בגליציה וכמוהם, אשר המחזיקים בהמשטר השולט בססו בהם השקפתם, וההשגרה והיא בתבנת דברי הנביא אלה היתה ליסוד גם להמעמיקים לחזור אל תוכן דעת הנביא, אשר מתבנה זו תשתקף פשרנות עם הגלות.

ברם מעניין הדבר כי לרבותינו חכמי התלמוד הבנה אחרת בדברי הנביא אלה, להעתיקם צוה הנביא בפקודתו זו כי גם בהיות ישראל בגולה ידרשו שלום ציון.

ראה מדרש תנחומא ויגש פס' ואת יהודה שלח לפניו, כל מה שאירע ליחסף אירע לציון כו', ביוסף כתיב לך נא ראה את שלום אחיך, ובציון כתיב

ודרשו את שלום העיר, ובמובן זה גם במס' דרך ארץ ס"פ השלום: אמר ריב"ל אמר להם הקב"ה לישראל אתם גרמתם להחריב את ביתי ולהגלות את בני היו שואלים בשלומה ואני מוחל לכם, מ"ט, שאלו שלום ירושלים, ואומר דרשו את שלום העיר, וכן היא בילקוט מלאכי רמז תקפ"ט, ומובא בראשית חכמה אור ועולם פרק ועשרים, ובמדרש אגור י' ע' 77: אנו חייבים לבקש שלום עירנו ומקדשנו שנאמר ודרשו את שלום העיר.

ומסגנונם ניכר כי בדבריהם אלו לא באו לדרוש מקרא זה על ציון, כי אם הבנתם זו היתה בעיניהם עצם פשוטו של מקרא, ואמנם כן יתאימו הדברים במובן זה לרות כל הפרשה שבה הובטחו ועל שיבת ציון, ובפס' ט"ז שם: והשיבותי אתכם אל המקום אשר הגליתי אתכם משם, וראה בבלי ראש השנה ל' ע"א ציון היא דורש אין לה מכלל דב"ע דריושה.

וגם עומק הפשט המלולי יונח ע"פ הסגולה שמצאו חוקרי השפה בזמן שהיתה מדוברת בפי העם, והיא עולה ויורד באותיות, כאשר מלה אחת מתחלת באות שסיימה בה המלה שנתבטאה מקודם, תשמש האות למעלה וגם למטה², וכאלו נכתב ודרשו את שלום העיר אשר הגליתי אתכם משם³, לא יסובו דברי הנביא על בבל לומר כי בשלומה יהיה לכם שלום על הארץ העקובה מדם עם הגולה, הארץ שעליה נאמר: אשרי שיאתו בך ונפץ את עוללך אל הסלע, אך על ציון בית חיינו כהכנת חכמינו.

1 הוצאת ענעלאו (גירסא תרצ"ד) בשם "משנת ר' אליעזר".

2 ראה בראשית רבה ס' ט' ב: חבר סתנים דרך יצאתו ושכמה, מדרך יצאתו, ובחורושי הגרש"ש שם אית ג בשם בנו הג"ד ומתתיהו שטרחון שכתב: נראה לי שדרשו המ"ם וסתיים שישמש ג"כ, ועל תיבת דרך, ע' לקמן ריש דברים רבה דדרוש ג"כ למ"ד ולעיניך מוסב למעלה ולמטה ע"ש במ"כ שכתב וז"ל בעין שפי' הראב"ע בפס' והנשארים הרה נסו ושהוא כמו מזהרה נסו ועכ"ל, וע' בכמ"ד פ"א, וע' ירושלמי תענית פ"ב ה"א ע"פ שכתבם כחוק ישר ממסוכה שגורא ושמפרש שהמ"ם הראשון של ממסוכה מוסב, ועל תיבת ישר, והב"ף של כחוק מושך ג"כ את מסוכה עמו, ושיעורו ישרם כמסוכה, וע' רש"י מ"א כ"א ל"ג ע"פ ויחלטו הממנו שכתב ה' של הממנו ויטה במסורת לשתי התיבות כאלו בתיב ויחלטו הממנו ע"כ, וע' בירושלמי כחברות פ"ד ה"ח שדרשו כבד את ה' מהנך כמראשית כל ותמאנך היינו הב"ף של מהנך למעלה ולמטה, וע' בהריות ד' וע"א אימא דבר וכולהו דבר משמע, ת"ל ונעלם חבר, באי משמע? אמר עולא קרי ביה ונעלם מדבר, ובדש"י דהאי מ"ם של ונעלם שורא אהבר, וע' בתוס' בשם ירושלמי וע' המשתדל ס"פ תולדות ובא"י ירמ' ג' נה ע"כ ובמחקר מיוחד הבאתי הרבה עשרות דוגמאות כאלה בכתבי הקודש.

3 ראה אחרש קהלת רבה פס' אל מקום שהנחלים והולכים ושם הם שבים ללכת, ר"א אימר מזמם הם שבים ב', וכמו כן בדברי הנביא אלה אשר הגליתי אתכם משם, והה"א הנוספת "שמה" במקום "שם" היא סגנונו של ירמיהו וראה שם כ"ז סב: בבלי יובא ויש מה יהיו, וישם כו טו: כלי בית ה' מושבים מ ב ב ל ה, וכסגנון אנשי ירושלים בסלל שדור סותבים ירושלימה ולא היו מקפידים, צפון צפונה, תימן תימנה ראה ירושלמי מגילה פ"א ה"ט.

יעקב אביעד (וולנסקי)

אגודה חשאית בירושלים

בין השנים התרס"ד עד התר"ע (בקירוב) התקיים בירושלים מיסדר סתרים של בני ישיבות וטובי העיר, שנקרא בשם „אגודת בני תורה“. בספרו של הרב מנחם מנדל פרוש וז"ל, „בתוך החומות“¹ מחבאים פרטוקולים ותקנות של אגודה חשאית זו.² שנוסדה על מנת „להרים מעלות התורה ברוחני בכלל האפשרי בכלל, ע"י הסרת מניעות המניאות בני תורה המוכשרים לעלות במעלות התורה להיות מורי הוראה וכיו"ב ולהחזיק בכל האפשרי בפעולה זו וששאיפתה להרמת קרן התורה הרוחני“.

על חברי האגודה הוטלה החובה „לעזור בענין גשמי איש לאחיו בכל האפשרי ולדאוג איש לטובת אחיו, והועד יהיה לו לפה ולמליץ בכל הדרוש לו לעזרתו בצד, והועד ימלא משאלתו בכל אשר תהיה באפשרו למלא משאלתו“.

באסיפה הכללית של האגודה, שנתיקמה אור לר"ח אדר התרס"ד הוחלט עוד כי „חוב קדוש מוטל על כל חבר וחבר להתאחד ולהתאגד יחד בכל מה דאפשר, להיות שומע בשמחתו, ובצרתו, ר"ל, יהיה גם לו צד ועל כל אחד ואחד להשתדל לטובת חברו ולהיות לו גם למשמרת מסיבות הזמן, שיקרו אותו, בכל אופן האפשר“. הארגון נוהל ע"י ועד ראשי ועד פועל, הועד הפועל נועד לעתים קרובות עפ"י קביעת הועד הראשי והחברים נתחייבו לציית לכל ההחלטות. כל חבר שילם מס חדשי (= „גדבה חדשית“) ומכספים אלה שולמו ההוצאות השוטפות של האגודה (= „הוצאות הנהגת התורה“).

הועד הפועל בישיבתו מיום ו' ועש"ק, יז אדר התרס"ד החליט, כי על כל חבר להביא לבית הועד ספר אחד חשוב „בתורת ושאלה ולא לחלוטין“. הספרן (= „המפקח על הספרים“) חויב לתת לכל חבר קבלה תנומה בחתימת ידו לאישור קבלת הספר.

חשאיותה של האגודה היתה בה חמורה ועד כי: „...היות סאשר נתודע מעט מענין חברתינו ע"י אשר החברים באים בכל ש"ק בערב לבית הועד, והשכנים מרגישים בזה, לכן הוחלט כי לע"ע ימצעו החברים מלבוא איזה שבועות והוועדים ימצאו תרופה לזה...“ (החלטת הועדים יחד — כ"ז סיון התרס"ד).

הארגון השתדל בכל כוחו ובכל מאודו להמציא משרות מתאימות בריבנות, בשו"בות או בדיניות לחברים אשר התאימו לכך. אורגנו שיעורי תורה לעם בהנהגת

1 בתוך החומות, מאת הרב מנחם מנדל פרוש, יצא לאור בסיקק מוסד הרב קוק של המזרחי העולמי, ירושלים ניסן התש"ח. ראה שם עמחים 2—64.

2 וראה גם מאמרי: הערות על הספר „ירושלים — מחקרי א"י“, „סיני“, כרך לה, עמדים תכו—תכו. אין לאגודה זו כל קשר עם המיסדר הסודי התחרי „אחזה“, שביירושלים קיימת לשכה א' שלו (א.א.ל.א.), אם כי כמה מחברי „אחזה“ החשובים היו גם חברים באגודת בני תורה“.

חברי הארגון מבלי שהעם ייחזע על קיום הארגון. אף דובר ועל יסוד גן ילדים בירושלים על טהרת הקודש, "שבוה יהיה בידינו הכח והעז ללחום כנגדם כיאות וגם יביא ברכה וישועה לעירנו". האגודה דנה גם בדבר הוצאת כתבי-עת משלה. אולם — במידה שידוע לי — לא יצא הדבר אל הפועל.

הארגון עשה רבות לקידום החמרי ולהתפתחותם הרוחנית-תורנית של תלמידי החכמים בירושלים והשתדל שנושאי חמשרות הרבניות יהיו מבני ירושלים דוקא. תודות לו תפסו חכמי ירושלים את מקומם הראוי להם בהרבה ממשורות הרבנות במושבות הארץ ובפרייה.

בכל האסיפות והפגישות של הוועדים גערכו פרוטוקולים מלאים, נוהלו חשבונות מפורטים של מסי החברים, התרומות שנתקבלו מהם, ההוצאות שהוצאו והקנסות שנגבו. הקנסות הוטלו — בדרך כלל — על אלה שנבחרו להשתתף בשמחת מצות של אחד החברים ולא מלאו את חובתם. לארגון היה מזכיר משלו ונתמנו גם סוכן וגובה-כספים, וכל אלה מבין החברים עצמם.

כל החברים, שנמנו בשעתו עם בני הארגון והושא (מאה חברים, בקירוב) היו לאחר מכן לרבנים גדולים וידועי שם ולאנשי צבור מפורסמים. הרב י. מ. חרל"פ ז"ל (שהיה אף הוא חבר בו) בהספידו את אחד החברים הותיקים (הרב אפרים זלמן מייל ז"ל) כותב בין השאר³: "אז נתחבר לארגון והושא אגודת בני תורה שנתייסד אז להרים כבוד ותרפארתה של ארץ ישראל ותלמידי החכמים שנתגדלו בה"⁴.

עם החברים של האגודה הסודית נמנו בין השאר, גם: (א) הרב יוסף גרשון הורביץ ז"ל; (ב) הרב יחיאל מיכל הורביץ ז"ל (מחבר הספר "גידולי ציון" ודיין צדק נודע בעיר הבירה); (ג) הרב יחיאל מיכל טוקצ'ינסקי ז"ל; (ד) הרב זאב שחור ז"ל (בעל בית המסחר "שחור ושות'"); (ה) הרב יונה ראם ז"ל (בשעתו חבר בית הדין בירושלים וחבר מועצת הרבנות הראשית לארץ ישראל); (ו) הרב משה עפשטיין ז"ל (רב בשכונת "קרית שמואל" בירושלים ור"מ ביישיבת "תורת חיים"); (ז) הרב ח. י. י. א. גישקובסקי ז"ל (חתנו של הגר"י בלאזר); (ח) הרב אליהו לנדא ז"ל (נסד הגר"א; באחרית ימיו — רב בבית הכנסת "ע"ש הגר"א בתל-אביב) ויבדלו לחיים ארוכים; (ט) הרב צ. פ. פרנק (רבה של ירושלים); (י) הרב י. י. ווכטפויגל; (יא) הרב א. ח. צוהנר (שאג).

השביעי שבין חותמי התקנות הוא הרב יצחק צבי בלומנפלד ז"ל (להלן גם: הריצ"ב) והוא מתפיע במנין החתימות בסדר הבא:

נאום אברהם בנימין בערגמאן⁵

נאום אלי' בהר"ש ז"ל מבית ראם⁶

נאום זרח אפרים עפשטיין⁷

3 "הצופה", ה' אדר תש"ו. 4 ההוצאות שלי (י. א.).

5 עסק כל ימיו בתורה. אחיו הרב נחום ברגמן ז"ל היה אף הוא חבר באגודת בני תורה" (ראה להלן הערה 11).

6 הוא הרב הנזכר ר' אליהו ראם, חבר בד"צ ורב בשכונת "כרם" וסביבותיה, אחיו של הרב יונה ראם ז"ל, הנ"ל.

7 גיסו של הרב יצחק וינוגרד ז"ל, שהיה מייסד ומנהל ישיבת "תורת חיים". אף הוא

נאום יעקב אשר הלוי גראיעווסקי⁸

נאום צבי פסח פראנק

נאום אברהם אהרן הלוי⁹

נאום יצחק צבי בלומענפעלד

הריצ"ב ז"ל נזכר גם בפרוטוקול של אסיפת הוועד הפועל מעש"ק אדר"ח אייר התרס"ד בסעיף ח: הותלט למנות אחד מהחברים להיות בוועד הראשי במקום הרב הלל רייכסמאן¹⁰ הי"ד, אחד מאלו החברים הינו: ר"נ בערגמאן¹¹, רי"צ בלומענפעלד, ר"א מבירז¹², ר"א הלוי פראג¹³.

ולהלן בפרוטוקול של אסיפת הוועדים יחד וט"ו אלול תרס"ד: "חברנו הרב מנחם מגדל פרוש הי"ו מציע הצעה נכבדה לטובת חברנו הרב יצחק צבי בלומענפעלד הי"ד, לאמר: כאשר ועדת החסידים מבקשים שר"ב וחברנו זה הוא שר"ב מומחה, עלינו תחיבה להשתדל עבורו שיכול להשיג משרה זו. ההצעה נתקבלה בתפץ לב ונבררו אלה האנשים מחברי אגודתנו הי"ו להשתדל בדבר זה אצל קרוביהם ומיודעיהם".

בפרוטוקול של אסיפת הוועד הפועל מיום ו' וד' בתשרי תרס"ו אנו קוראים בסעיף ב: "הובא[ה] ידיעה, כי חברנו הרי"צ בלומענפעלד נ"י חולה וגדול הוא... וכבר נשלחו מאתמול חברים שילינו אצלו לשרת כפי הצורך, וכבר הוקבעו חברים כאלה לימים יבואו".

מתוך הפרוטוקולים של אסיפות הוועדים באייר התרס"ז אנו למדים כי הרי"צ בלומענפלד נפטר והאגודה השיטה את עזרתה לאלמנה במתן הלואה בסך עשרים נפוליאון זהב לשלם לשיעורין במשך חמש שנים, כל שנה ארבעה נפוליאון. ברם, זה בשועה שיש בידינו ידיעות מספיקות (ולעיתים מקיפות) ועל מרבית חברי האגודה, הרי על קצתם ידיעותינו פגומות ובלתי מושלמות וביחוד על הרב יצחק צבי בלומענפלד ז"ל, אשר השנה מלאו חמשים שנה לפטירתו על אהמת נכר, ומתוך ועדויות שונות ניתן לי לאסוף כמה פרטים על הריצ"ב ז"ל, שנמנה עם גדולי התורה החשובים בירושלים בתקופה שלפני למעלה מיוכל שנים, וטוב יעשו אלה שיש בידיהם ידיעות נוספות אם יבואו וישלימו את דבריו¹⁴.

נתמנה לאחר מכן לר"מ ולמנהל הישיבה. והוא היחיד בין גחלי התורה שנבחר ל"וועד העיר ליהודי ירושלים".

8 מחבר הספר "בית הלוי". פירסם גם וחברת בחרוים. היה רכ בכתי וויטנברג בירושלים.

9 הוא הרב אברהם אהרן הלוי פראג ז"ל, ששימש לאחר מלחמת העולם הראשונה כר"מ בישיבת המשתלמים ושקדמה לבית המדרש למידים "מורח"י. נודע בפירושו על ההגדה ("תבלין למצה").

10 בשעתו אחד המשיחים המעולים בישיבת מאה שערים ("פרי עץ חיים"). נפטר בצעירותו במלחמת העולם הקודמת.

11 אחיו של הרב אברהם בנימין ברגמן (ראה הערה 5). נבאי כחברה קדישא בירושלים ושותף לבית הדפוס של הרי"ן לעזרי ושות'. אב: גם הרי"ן לעזרי ז"ל היה חבר באגודת בני תורה.¹² ראה הערה 6. ¹³ ראה הערה 9.

14 התאריכים שאני מציע להלן לגבי חייו האישיים של הריצ"ב, לעתים משוערים הם ובקירוב.

הריצ"ב נולד ברחמניה בשנת תרל"ב. בבחרותו עלה יחידי לירושלים מתוך זיקתו הפנימית ואהבתו העמוקה לארץ הקודש. כאן נכנס לשיבת „תורת חיים" ובמשך זמן קצר נודע כגדול בתורה ובקי בש"ס. נוסף ללמדנותו המופלגת היה שו"ב מהמחזה ומנסה ונסמך לרבנות ע"י גאוני ירושלים. הורה הנראה בשו"בות ואף זכה להעמיד תלמידים. בשנת תרנ"ד נשא לאשה את בתם של ר' יוסף הכהן מבריסק ואשתו שרה הבריסקאית¹⁵ ומנשואין אלה נולדו לו שני בנים. הבכור (רוקח מדופלם) נמצא בארצות הברית של אמריקה והצעיר מתגורר בירושלים (היה נער רך בשנים במות עליו אביו). בשנת תרס"ד נכנס ל„אגודת בני תורה" ונמנה עם חשובי חבריה ופעיליה. עד שהוצע למנותו בוועד הראשי של האגודה¹⁶. הריצ"ב היה בעל הופעה נאה והדורה וכתלמיד חכם השגיח שלא יימצא רבב על בגדו. נודע כאיש נימוסין ונעים הליכות. כתב כמה ספרי חידושי תורה בעלי ערך (בעיקר בהלכות שחיטה ובדיקה). שהלכו לאיבוד (בכתב יד) בימי מלחמת העולם הראשונה כתוצאה מן האנדרלמוסיה שנשתררה אז בירושלים. כשעלה הרב משה המאירי (אוסטרובסקי) לירושלים נתאכסן בביתו של הריצ"ב. הרב יצחק צבי בלומפלד היה ידוע בירושלים גם בשם משפחה נוסף: שוחט (ח' פתוחה). שנתלווה לשמו האמתי בגלל מחמיותו כשו"ב. בשנת תרס"ו חלה הריצ"ב במחלה קשה ובני משפחתו ועמלו הרבה על מנת להבריאו. לאחר מכן נסע לרומניה לבני משפחתו כדי להתרפא ולתווך לארץ ישראל ובהזדמנות הראשונה (בירושלים ראו לא היו מצויים רופאים מומחים ובתי החולים לא הגיעו לדרגה אירופית). המאמצים להבריאו לא הועילו ונפטר בשנת תרס"ו. בתחנת הרכבת של יאסי. והוא כבן ל"ה שנים, ושם מנוחתו עד היום. אשתו של הריצ"ב ו"ל נשארה באלמנותה כל ימי חייה ונפטרה בירושלים בשיבה טובה לפני כחמש שנים.

15 על שרה הבריסקאית ראה (בין השאר) ב„מאה שערים" לפרו"ם ריבלין ; ב„שלישה עולמות" לר"ח המבורגר ; במאמרו של חשעיהו פרס ב„הצופה" י"ז אלול תש"ו וב„בשעריך ירושלים" של ר"א ווייס, עמוד 49. אשת חיל זו בנתה ושכנה שלמה ליד מאה שערים, הקרואה עד היום בשם „בתי שרה הבריסקאית" („שרה די בריסקאיינס הייזער"). השער המערבי של מאה שערים קרוי הוא עד היום „שער שרה הבריסקאית" („שרה די בריסקאיינס טויער"). היא אמם של הרב אברהם יעקב הכהן ו"ל (חבר „אגודת בני תורה" ומנהל בית"ח „בקהר חולים" במשך עשרות שנים עד לפטירתו, דה"ש תרצ"ג) והר"ר אליהו הכהן ו"ל (קבלן נודע ואיש צביר רב פעלים עד לפטירתו, י"ז אלול תש"ה).

16 ראה לעיל בפירוט קול של הוועד"ם מר"ח אייר תרס"ד.

ידיעות על צפת מזמן חידוש יישובה

בשנות ת"ח – תל"ח

המלחמות על השלטון בגליל שלא פסקו משנת שפ"ח (1628), מעת השתלטותו של מולחם, בן אחיו של האמיר הדרוזי פכ"ר אלידין על סנג'ק צפת, הביאו לדילדולה של צפת. שתי הכיתות הלוחמות ושדדו וחמסו את היהודים ורבים ברחו למקומות אחרים. בשנת תט"ו (1655) נחרבה קהילת צפת והיתה בחורבנה עד שנת תי"ח (1658). משובא לצפת מושל חדש שלא "מזרע האימיר", שלא הכביד עולו על היהודים תורה והוקמה קהילת צפת.¹

א

ידיעותינו על קהילת צפת בראשית חידוש אירגונה הן מועטות ביותר. התעודות המתפרסמות להלן יש בהן ידיעות חשובות על חיי הקהילה בתקופה זו. אגרות א, ב, ה הן מיומן מכתביו של ר' שמואל אבוהב, כתב-יד מוזנטיפיורי סי' 258/257, שתצלומי במכון בן-צבי.² אגרות ג-ד הן מכ"י גינצבורג 579 השמור עתה במוסקבה.³

שתי האגרות הראשונות הן בענין חידושו של בית-המדרש בצפת שנוסד בשנת שצ"ב (1632), עלידי ר' אברהם אבוהב מויניציאה.⁴ בית-המדרש נסגר בימי החורבן, וכשביקש ר' יוסף אלקלעי מאיטליה להימנות על חברי בית-המדרש כתב לו ר' שמואל אבוהב בשנת תי"ח, שחברי בית-המדרש נתפזרו, ובהשגחתי אלינו משחבתם למקומם וקביעות למדס בגולה און האדון.⁵ אגרת א גשלחה לצפת בתחילת אב ת"כ (1660) לר' אברהם אדיג'יש ור' משה פארידיש וממנה אנו נמצאים למדים שכמה מתחרי בית-המדרש חזרו לצפת, הכנסותיו ניתדלדלו ומאד ור' שמואל אבוהב השתדל לחזור ולבסס את הישיבה. עשיר אחד, כנראה מן האנוסים, התנדב להתחזק בכספו בבית-המדרש בידי ששה רבנים ושנים-עשר תלמידים שיתנהגו לפי התקנות שנקבעו עלידי ר' אברהם אבוהב. תנאיו של המקדיש גשלחו עלידי

1 מ' בניהו, תעודות מאיטליה מזמן חורבנה של קהילת צפת (תט"ו–תי"ח), ארץ ישראל, ג, ירושלים תשי"ד, עמ' 244–248; ר' בן-צבי, ארץ-ישראל ויישובה, ירושלים תשס"ה, עמ' 212.

2 קטלוג היקשפול, להנחן 1904, סי' 112, עמ' 27. ותאחרו ראה מ' בניהו, אגרות ר' שמואל אבוהב והרמ"ז ובני חוגם ובעניני ארץ-ישראל, ירושלים, כרך ב/ה, תשט"ז, עמ' קלו.

3 הריני מודה לסרוף אברהם כ"ץ מזנירורק שלבקשת מכוון בן-צבי המציא לנו תצלום מכתב-יד זה.

4 תקנות בית-המדרש נפרסמו עלידי ש' אסף, מקורות לחולדות החנוך בישראל, כרך ג, עמ' ל–לג.

5 תעודות מאיטליה, עמ' 245.

ר' שמואל אבוהב באגרת מיוחדת הכתובה „בלשון לעז“, כנראה ספרדית, ודאי משום שהמקדיש לא ידע עברית.

אגרת ב נשלחה לר' שלמה אלגאזי באיזמיר בחודש ניסן, אין השנה נזכרת אבל מקומה של האגרת ותכנה מעידים שנכתבה בשנת תכ"ב. ר' שלמה אלגאזי חשב לעלות לארץ-ישראל וביקש מר' שמואל אבוהב לצרפו לבית-המדרש של אביו בצפת. ר' שמואל אבוהב הודיע לו „שנתפרדה החבילה והראשים יצאו דחופים ומגורשים גולים ממקום למקום למרחקים“. התקווה לחזוקו של בית-המדרש לא נתקיימה כי הנדיב שהתחייב להתחזק בבית-המדרש נפטר ולא הספיק לשלוח „הספקה“ אלא לחצי שנה ויורשיו ניסו להתכחש לצוואתו.

ר' שלמה אלגאזי עמד עם ר' שמואל אבוהב בקשרי ידידות עוד בהיותו בוורונה וטיפל ר' שמואל אבוהב, בשנות ת"ח-ת"י, בהדפסת ספרו „רצוף אהבה“ ובאגרתו לר' שלמה אלגאזי כתב לו: „חרושה על לוח לבי ונצורה על דל שפתי היתה לי אהבת מעכ"ת למן היום אשר הגסדה בהגלות נגלות אלינו תרומות מדותיו המעולות“⁶. תשובתו של ר' שלמה אבוהב, עיכבה כעשר שנים את עלייתו. ר' שלמה אלגאזי עלה לפני שנת תל"ג, ולא התיישב בצפת אלא בירושלים.⁷

בשנת ת"כ (1660) הגיעו לר' שמואל אבוהב ידיעות מצפת, מר' משה פארידיש, שהמושל החדש איננו עריץ כקדמיו ויהודי צפת נתעוררו „בהתמדת יושר הנהגת המושל“ והחלו לארגן מחדש את הקהילה. יש בידינו תאור מצבה של צפת מידי נוסע צרפתי, סוחר קתולי L. d' Arvieux, שביקר בצפת בשנת ת"כ ולפי עדותו לא היו בצפת אלא כמה משפחות ערביות ותרבה יהודים שיש להם „מעין עקשנות או שגעון, לעזוב את הכל כדי למות בעיר זו... התורכים יהודים לנצל עקשנות זו בדרך משונה, הם מוכרים להם את זכות השיבה בצפת ביוקר רב, מטילים הם עליהם בשרירות לבם מסים וקנסות והיהודים נאלצים לקנות אפילו את עצם האוויר שהם נושמים“. הוא מצא את צפת תל-חורבות „מן הבתים הישנים לא נשארו אלא הכתלים שאי-אפשר לדור בהם... והחדשים נוטים לנפול לגמרי, לפי שאין בידי היהודים אמצעים לתקן את בדם“⁸.

תאור זה סותר את הידיעות שיש בידינו מחכמי צפת עצמם. אפשר שהמושל התחש לא התחזק מעמד יותר משנתיים ולסוף הודח ובמקומו בא מושל עריץ שחידש את הגזירות על היהודים. על הרעת מצבה של קהילת צפת אנו למדים גם מאגרות ג"ד.

אגרת ג הוא כתב-שליחות מחכמי צפת ושניתן לזווג-שלוחים ר' יוסף מאטארון ור' יהודה ליב אשכנזי. מועצות ביותר הן אגרות השליחות מצפת עד ראשית המאה ה"ה, ומלבד אגרות אחדות שנשלחו לאלג'יר משנות שס"ד-שס"ה⁹, הרי זו אגרת השליחות הראשונה שידועה לנו שנשלחה לאירופה. חכמי צפת כותבים על המצוקה הגדולה שהם שרויים בה, המאורעות תוארו באגרת כוללת¹⁰. שלא הגיעה לידינו, אבל באגרתם של חכמי ויניציאה (ס"י) נד) נמסר תכנה.

6 מ' בניהו, ידיעות על הדפסת ספרים והפצתם באיסטיליה, „סיני“, כרך לז, תשי"ד.

עמ' קנח-קנט.

7 מ' בניהו, שלשה מחכמי ירושלים, „סיני“, כרך יז, עמ' שז.

8 א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 409.

9 נתפרסמו על-ידי ש' אסף, קבץ עלי-יד ג/ג, תשי"ז, עמ' קלד-קמב.

כמה מחכמי צפת נמצאו אז בויניציאה והודיעו על המצב. שתי השנים שקדמו לכתיבת האגרת היו שנות רעב ויוקר-שערים ובכל שנה פקד הארבה את צפת; המושלים הציקו להם מאד. מלבד תמשת אלפים ריאלים שקהילת צפת העלתה בכל שנה מס לשלטונות, נוספו על כך תשלומים וקנסות מיוחדים וכדי לגבותם היו מאיימים עליהם „לחטוטי שכבי“. משום כך הוכרחו חכמי צפת „לשלוח שליח אחר שליח“ בעוד נמצא שם, כנראה, שליח צפת ר' שבתי מולכו, שעליו ועל שליחותו לא ידענו דבר, או סמוך לשובו ושלחו זוג שלוחים אחר למדינות איטליה, צרפת והולנד. אולם בזמן שליחותו של ר' יוסף מאטארון ועד לצאתו של השליח שלאחריו, ר' חייא גבריאלי, עברו תשע שנים¹⁰. אפשר שהסיבה לכך היא מיעותם של חכמי צפת או שוכפי התרומות מאיטליה נקבצו בידי ר' שלמה חי סראואלי, גבאי ארץ-ישראל בויניציאה, וגשלתו בסדרם לצפת.

ר' שבתי מולכו נזכר פעם אחת עם חכמי צפת בשנת תמ"ה באגרתם לצידון¹¹. ר' יוסף מאטארון הוא בודאי גכוזו של ר' יוסף ב"ר אליעזר מאטארון, תלמידו של ר' משה אלשיך וצפת, שעבר כנראה אחר-כך לירושלים¹², ובנו של ר' אליעזר מאטארון שחתם ראשון בכתב-השליחות.

ר' יהודה ליב אשכנזי לא נזכר באגרת חכמי ויניציאה ומכאן שדרכיהם של השלוחים נפרדו. נראה לי שהוא ר' יהודה ליב אשכנזי שנמצא באיזמיר סמוך למותו של ר' אהרן לפאפא¹³ שנפטר בארבעה ועשרים באייר תכ"ז (1667)¹⁴. בסוף שנת תכ"ז גמר, אפוא, ר' יהודה ליב אשכנזי את שליחותו והיה בתורכיה בדרכו חזרה לצפת. בראש תשובה שהשיב בהיותו בתורכיה כתב שהוא מצפה לחזור למקומו: „מחמת קוצר הזמן ובלבול הדעת שלבי בל עמי ומחמת תוחלת ממושכה מיחל יום יום לצאת לדרכי מה' מצעדי גבר ואדם מה' יבין דרכו“.

ב

עניין רב יש בשמות חכמי צפת הנזכרים בכתב-השליחות, שהרי שנת תכ"ד היא תקופת בנינים בין דילדולה וחורבנה של הקהילה ובין חידושה, שנמשך בתדרגה זמן הרבה. חכמים שנמצאו בצפת בשנת תכ"ד מהם היו בה עוד בשנת שצ"ז ומהם בשנים מאוחרות יותר, כעשרים-כשלושים שנה לאחר הקמתה מחדש.

10 תעודות מאיטליה, עמ' 247.

11 ר' יהודה דיוואן, „חוט המשולש“, קושטא תצ"ט, סי' כג, דף כא, ר.

12 אגרות ממנו נשתמרו בכ"י בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים סי'

61 80. ר' גם חיד ילין, כתבים נבחרים, א, ירושלים תרצ"ו, עמ' 22. ועל ההסתכמה שלא „לעשות שום פירור בק"ק" שנעשתה בירושלים בשנת שפ"ג, התום גם ר' יוסף מטרין (ירושלים, לתנן, כרך ב, תרמ"ו, עמ' 148). פרומקין תיקן את השם מאטארון על-פי „פנקס הישן לרבני צפת“, הוא כותב שההסתכמה חודשה גם בשנת שפ"ה. תגלדות חכמי ירושלים, כ, עמ' 32, 37.

13 „ואחר פטירת מורנו הרב זלה"ה ועבר דרך מחנינו הרב כמה"ר יהודה ליב אשכנזי נר"ו והואה לו מקבל המתנה הענין והשיב ואלו דבריו“. תשובתו נדפסה שם. שו"ת „בני אהרן“, איזמיר תל"ד, סי' קיא, דף קיד, ד.

14 א' פריימאן, ענייני שוכתי צבי, ברלין תרע"ג, עמ' 142. התאריכים ברשימת מצבות איזמיר משובשים מאד ואין לסמוך עליהם. שנת פטירתו של ר' אהרן לפאפא יוצאת גם במקום אחר, מדברי ר' יעקב ו' געים תתנו של ר' אהרן לפאפא בהקמתו לשו"ת „בני אהרן“.

שמות חכמי צפת שחתמו במעמד אחד בזמנים שונים מלמדים על פרשת נדודיהם במשך יותר מחמישים שנה. גדולי צפת בשנת שצ"ז היו בסדר חתימתם בתעודה¹⁵ משנה זו: אפרים פינטו, אליה רבנא, יהוסף מליריאה, מאיר ברוילי, שלמה¹⁶, ברוך ברוילי, יהונתן גאלנטי, חייא שלום, יאודה מרדכי, ר' אפרים פינטו ור' יהוסף מליריאה לא היו בחיים בשנת תכ"ד. על ר' יהודה מרדכי לא ידוע דבר. שלושה חכמים שהיו בחיים: ר' אליה רבנא, ר' יהונתן גאלנטי ור' חייא שלום, רק הראשון חתום על כתב-השלחות והשאר נמצאו בודאי אותה שעה מחוץ לצפת. על ר' מאיר ברוילי ור' ברוך ברוילי אין אנוחנו יודעים דבר לאחר שנת ת"כ.

בשנת תמ"ה עמדו בראש חכמי צפת: יצחק שלום, שבתי מולכו, חייא גבריאל, יוסף וביבאש, שמעון גוייוו, אוריאל אלאגים¹⁷; שלוש שנים לאחר מכן, בשנת תמ"ח: יוסף ביבאש, יצחק נעמיאש, אברהם נ' צורי, אהרן בכ"ר יאודה נ' שושין[ו], יוסף הכהן¹⁸; בשנת תנ"ז: שמעון גוייוו, יוסף ביבאש, יצחק נעמיאש, יצחק עלמני, יאשיהו נ' נחמיאש, מנחם גוייוו, חייא גבריאל¹⁹; בשנת תנ"ח: שמעון גוייוו, יוסף ביבאש, יצחק נאעמיאש, יוסף שאלתיאל קאנפנטון, שלמה יצחקי²⁰.

ניתוח רשימות השמות של חכמי צפת בצירוף ידיעותינו ממקומות אחרים מאפשרים לנו להגיע לקביעה משוערת של סדר רבנותם של חכמי צפת. לאחר ר' אפרים פינטו, עמד כנראה בראש חכמי צפת ר' מאיר ברוילי. בשנת תכ"ד ישב על כסא הרבנות ר' אליעזר מאטארון, שמסתבר שהיה בנו של ר' יוסף מאטארון תלמידו של ר' משה אלשיך ונקרא על שם זקנו. שמו נזכר רק בתעודה משנת תכ"ד. בשנת תכ"ח היה ר' שמואל עדילה מקושטא, ושימש בכהונתו עד יום פטירתו לפני שנת תל"א²¹.

ר' יהונתן גאלנטי שלפי גדולתו וזקנתו היה צריך לשמש רבה של צפת יצא אולי בשליחות. ואין בידינו ידיעות עליו אלא שהיה בסוף ימיו בצפת ונפטר בסוף שנת תל"ז או ראשית שנת תל"ח. ר' מרדכי הלוי כתב לבנו ר' משה גאלנטי בירושלים, סמוך לפטירתו: „ומה לי למר קשישא ז"ל אשר ידיעתו והכרתי ענותנותו וחסידותו”²², והשלח לו דברי תחנונים על פטירתו: „ומלך עולם ישוב

15 ר' יהודה גיוואן, „חוט המשולש“, סי' כב, דף כא, ג.

16 נראה ששם זה אין מקומו כאן ואולי יש לצרפו לשמו של יהודה מרדכי.

17 „חוט המשולש“, סי' כג, דף כא, ד.

18 ר' יוסף הלוי, „מטה יוסף“, חלק ב, קושטא תפ"ה, יורה דעה סי' א, דף מה, א.

זמנה של התשובה ניתן לקביעה על-פי תשובה של חכמי ירושלים ועל שאלה זו, שו"ת „זרע אנשים“, הוסיאטין תרס"ב, סי' ג, דף כג, ב.

19 מ' בגיה, לתולדות בתי-המדרש בירושלים במאה ה'י"ז, HUCA, סרך כא, 1948.

עמ' ב.

20 ר' אברהם יצחקי, שו"ת „זרע אברהם“, חלק ב, קושטא תצ"ב, חושן משפט סי' יא,

דף קו, א.

21 ר' להלן, והע' 36.

22 ר' מרדכי הלוי, „דרכי נעם“, ויניציה תנ"ה, חושן משפט סי' ג, דף רלא, א.

ר' משה ירושלמי מציין את קברו בצפת. „מסעות ארץ-ישראל“ לא יערי, תל-אביב תש"ו, עמ' 432. בשנת תט"ו — תר"ט היה בשליחות בתורכיה יחד עם ר' ברוך ברוילי (א' יערי, שלוחי

ינתמחו ועל הלקח ממנו ארון הצלהים מר קשישא אביו זלתי. אשר זכיתי לידועו ולהכירו וראיתי חסידותו וחכמתו ונשותעשעתי כמה ימים באור תורתו אשר יחדיו נמתיק סוד בהיותו פת אצלנו²³.

לאחר פטירתו של ר' שמואל עדילה ישב, כנראה, ר' יהונתן גאלנטי על כסא הרבנות²⁴ ואחריו ר' גבריאל איספיראנסה. בשנת תמ"ה לא היה בחיים וראש הרבנים היה ר' יצחק שלום, קרוב לוודאי בנו של ר' אברהם שלום ואחיו של ר' חייא שלום. אחריו היה ר' שמעון גוייחו, שבשנת תמ"ח לא היה בצפת ועל כן בראש החכמים בא שמו של ר' יוסף ביואש שבשנת תנ"ו חתם ושני לו.

ר' שמעון גוייחו היה אולי בכדו של המקובל ר' יעקב גוייחו הנזיר²⁵ ואף הוא נקרא „חסיד“. בשנת תל"ו נמצא במצרים וחזר לצפת. משנתבקש ר' מרדכי הלוי לעשות פשרה בענין חוב של יעקב אישפיראל לשיבת צפת, „שלח בעד הר"א בבית הרב כמה"ר חייא [שלום] נר"ו ובמעמד החכם החסיד כמה"ר שמעון גוייחו נר"ו... אמרתי להחכם כמה"ר שמעון הנז' בלבכתך לצפת ת"ו לשלום תודיע לרבני צפת אם יתרצו"²⁶, ור' שמעון גוייחו חזר אז לצפת.

ר' אליה רבאנא היה בצפת עוד לפני חורבנה בשנת שצ"ז, וישב בה גם שלושים שנה לאחר מכן. בקבלת עדות שנתקבלה בבית דינו של ר' שמואל עדילה בשנת תכ"ה חתום הוא כחבר ושני²⁷, ואין הוא ר' אליהו רבא בשנת שפ"ה נאסר בירושלים על-ידי שלוחיו של אבן-פרוך²⁸. שאר החכמים התתומים על התעודה משנת תכ"ד — ר' אברהם הלוי ור' יוסף נגן[רין?] — לא מצאתי זכרם במקום אחר. אפשר שר' יוסף נגן[רין] היה מצאצאיו של ר' משה נגן[רין] מחכמי צפת בתקופת האר"י.

ארץ-ישראל, עמ' 412—413). בשנת חס"ו היה בתורכיה גם עם ר' משה פאריוש. ר' תעודות מאטליה, עמ' 244. לאמיתו של דבר שליחותו של ר' יהונתן גאלנטי החלה שנים אחדות לפני כן. יערי למד מדבריו של ר' מרדכי הלוי שהיה ר' יהונתן גאלנטי בשליחות צפת גם במצרים ולא ידע באיזו שנה. והנה שליחותו החלה במצרים בשנת ת"ב. נכדו ר' משה חאגיז כתב: „ואבינו הוקן הרב הכולל כבודו ר' יהונתן גאלנטי ז"ל... שמצאתי כתוב וחתום שמו בהיותי במצרים כגט אחד שניתן על ידו בשני בשבת בשמונה עשר יום לירח תמוז שנת חמשת אלפים וארבע מאות וחמשים עשרה ליציאת הכא בעיר אלקאהרה. שורית הק"ט, וינציאה תס"ד, קינטריס לגיטין, דף נה, ג. 23 „דרכי נעם“, שם, דף רלה, ג.

24 בתשובתו של ר' גבריאל איספיראנסה משנת תל"ז טפל על ר' מרדכי הלוי אשמה שכאגו פגע בר' יהונתן גאלנטי: „ואף אם היה הדין כמין לא היה לך להוציא כל רוחך בלי משקל... לתוכיח בשוט לשונך לרבני גלילי ישראל אשר בארץ הגמא ובפרט למר קשישא בוצינא קדישא משידי כנסת הגדולה הרב המהבוק כבודו ר' גאלנטי נר"ו אשר קטנו עבה ממתיק. „דרכי נעם“, ס"ל, דף רלא, א. יש אפיא חגלים לדבר מכאן וממה שתאגיו מכנהו בתואר „הרב הכולל“ שר' יהונתן גאלנטי שימש אז רבה של צפת.

25 ג"ע ר' בן-צבי, ר' יעקב גוייחו, ס"ג, כרך יד, תש"ד, עמ' קלו—קלו.

26 „דרכי נעם“, ס"ג, דף רלא, ב. 27 ר' להלן והע' 39.

28 „תריבות ירושלים“, וינציאה שפ"ו, דף ה, ב; מהדורת א' ריבלין, ירושלים תרפ"ח, עמ' 20. ר' אליה רבא וכן מנחם רבא מחכמי פאדובה נזכר בשנת ת"ג בברכת המיתים בהקדמתו של ר' יעקב צמח לספרו „קול ברמה“. ר' ג' שלום, לתולדות המקובל ר' יעקב צמח, קריית ספר, כרך כו, תש"י, עמ' 190. שלום לא ידע שכבר בשנת שפ"ה היה ר' אליה רבא בירושלים.

ר' אברהם אדיג'יש ור' משה פארידיש אין שומם בזכר לאחר שנת ת"כ. ר' משה פארידיש²⁹ יצא כאמור בשנת תט"ו בשליחות צפת והיה בתורכיה. מאגרת א אפשר להסיק שד"ה גם באיטליה ואת שליחותו סיים בסוף שנת תי"ט או בראשית שנת ת"כ. ר' שמואל אבוהב מזכיר אגרת שקיבל ממנו ובה "משמיע שלום הגעתו לעיר ההיא". הוא נמנה על חכמי בית-המדרש של אבוהב ולאחר שובו חזר לבית-המדרש.

ר' אברהם אדיג'יש לא ידוע ממקור אחר. מאגרת ה מוזכרת ושהיה מתבריו ותותיקים של בית-המדרש של אבוהב. בשנת תי"א ביקש את עזרתו של ר' שמואל אבוהב לנישואי בתו ור' שמואל אבוהב שלח לו באמצעות שלושה "מנהיגי בית מדרשנו" בצפת ועשרים וחמשה ריאלים.

שם של ר' בנימין הלוי חבנו ר' שלמה הלוי לא נמצא בתעודה זו. הידיעה הראשונה עליהם לאחר שובם לצפת היא מל"ג לעומר תכ"ז. האם אין מכאן ראייה ברורה שבשנת תכ"ד עוד לא נמצא ר' בנימין הלוי בצפת. שהלא רב גדול וחשוב כמוהו מן הנמנע הוא ושמו לא נמצא עם חכמי צפת³⁰. בשנת תכ"ח עברו מצפת לצידון. ר' בנימין הלוי ישב שם עד פטירתו בשנת תל"ב והבן עד שנת תל"ד. בשנה ההיא בא לצפת ויצא בשליחותה³¹. גם ר' משה גאלנטי, ר' אברהם ן חנניה,

29 משפחת פארידיש היתה כנראה ותיקה בצפת. ר' יעקב צמח מזכיר שטר שנכתב בצפת בשנת שמ"ח "והתומים בו שלמה פארידיש ושבתי שימון" (שלום, שם, עמ' 192). ואין ספק שטעות גפלה בקריאה.

30 א' יערי (שליח ארץ-ישראל, עמ' 285) כותב שבשנת ת"כ לערך היה במצרים בדרכו לארץ-ישראל. העין גם ספרו "תעלומת ספר", ירושלים תשי"ה, עמ' 57. ג' שלום, בדברי ביקורתו לספר זה (בחינוח, ט, תשט"ז, עמ' 88) מקשה על הכרי' יערי שכתב ושבמצרים נפגש ר' בנימין הלוי עם ר' שמואל ויטאל, שהרי רק בשנת תכ"ד יצא ר' שמואל ויטאל ממצרים למצרים. לפי האמור אין מכאן פירא ולא עמד אלא שצידון וסעון הרבה הוכחה אם אין לקבל את דבריו של קארדו שלפיהם ישב במצרים חמש שנים ופגש שם את ר' בנימין הלוי. השנים שבהן עשה קארדו במצרים הן, איפוא, שנות תי"ט—תכ"ד בערך.

31 "דרכי נעים", דף רל, ג; רלב, ג; "ונומן להרש"ל בנו ללכת לשליחותו אז טרם לכתו מצא כתוב יד ויה בקופסא של אביו ותחזירו לרבני צפת". א' יערי (שם, עמ' 285) כותב שר' בנימין הלוי יצא אז "שוב לחוק-לארץ כנראה בשליחות צפת ביתד עם בנו ר' שלמה הלוי" ונפטר בדרך שליחותו בשנת ה"ל"ב. הוא מונה שליחות בנו בשנת תל"ה בשליחות שניה. כ"תעלומת ספר" (עמ' 60—61) הוא כותב שר' בנימין הלוי ור' שלמה הלוי נמצאו בצפת בשנת תכ"ה וחסינו תכ"ח יצאו לצידון לימים אחדים "כדי לסדר עניני קהילת צפת". ושלום (בחינוח, ח, עמ' 88'87) דן בדבריו של יערי (שם, עמ' 76) אם היה ר' בנימין הלוי בירושלים בשנת תכ"ט. בתשובתו להשגותיו של יערי (בחינוח, ט, ותשט"ז, עמ' 80) כתב שלום ועל יסוד עדות שמצא בכ"ז אדלר 838 שר' בנימין הלוי "היה דר בצידון וגם שנפטר בה"ל", ומכאן הסיק שלום שר' בנימין הלוי במסעו האחרון לא יצא כלל מצפת ולא היה מתושבי צפת מאחר שעזב אותה בשנת תכ"ז או תכ"ח. אבל למה להביא עדות מרחוק, בשעה ושבאותו מקור עצמו שיערי מסתמך עליו, מדבריו של ר' מרדכי הלוי מתברר ללא כל ספק ששני החסמים היו כל תקופה זו תושבי צידון ולא היו בשליחות כלל וגם שר' בנימין הלוי לא נפטר במסעו האחרון. מה שכותב ר' דוד קופרסטי ("קראת החורחה", דף מט, ב) שנפטר בכפר סמוך לארם צובא, אפשר שאין זאת אלא צידון ולא דק. ובסלל דבריו של יערי על ר' בנימין הלוי ובנו (ר' גם, בחינוח, ט,

ר' יום טוב צהלון ור' דוד הלוי לא ישבו עוד בצפת. השנים הראשונים עברו לירושלים והשלישי למצרים³².

וג

נעבור ועתה לדון בתולדותיהם של ר' שמואל עדילה ור' גבריאל איספיראנסה שידועותינו עליהם הן מרובות יותר.

ר' שמואל עדילה היה מגדולי חכמי תורכיה. אביו ר' יונה עדילה היה אף הוא מחשובי החכמים בקושטא. ר' שמואל עדילה למד תורה מפיו ר' יוסף מטרנאי (מהרימ"ט) בקושטא. חברו מבית המדרש, ר' יהושע בנבנשת, כתב אליו בשנת שצ"ט: „אנכי הרואה שצדק מאמר החכם באמרו כי כת המוליד בדומה, דדמי האי צורבא מרבנן לצור ממנו חוצב... אשר יצק מים על יד התייר הגדול מורנו הרב זצוק"ל ומעשה ידי הן הן עדיו כי ושתה מים מבורו ונחלים מתוך בארו, ולו שם בין המובחרים שבאחינו המשמשים את הרב”³³.

ר' שמואל עדילה שימש חבר בבית-דינו של רבו. בקבלת ועדות שנגבתה בקושטא בשנת שפ"ה נמנו עם מהרימ"ט ובבית-הדין ר' יצחק בן אברהם אשכנזי ור' שמואל עדילה³⁴. בקושטא העמיד תלמידים ואחד מהם היה ר' דוד כהן שהיה אחר-כך אב"בית-דין בירושלים³⁵. בסוף ימיו, סמוך לאחר שנת תכ"ה, עלה לצפת ונפטר לפני שנת תל"א³⁶.

ר' דוד קונפורטי מעיד שהיה ר' שמואל עדילה „חכם מובהק ופסקן וכתב פסקים רבים”³⁷. תשובותיו לא נדפסו ולא הגיעו אלינו במקובץ. הוא החליף תשובות עם גדולי קושטא, תלמידיו של מהרימ"ט, עם ר' יהושע בנבנשת ור' משה בנבנשת. תשובה אחת ששלח אליו בשנת ת"ג השיב עליה ר' משה בנבנשת וכתב עליו „החכם השלם ועצום ורב”³⁸. בשנת תכ"ח שלח ר' שמואל עדילה

עמ' 71 ששם הוא כותב שבשנת תל"ב יצא ר' בנימין מצפת) בגויים על יסוד גופל וטעונים בדיקה.

32 תעודות מאיסליה, עמ' 246.

33 ר' יהושע בנבנשת, שו"ת „שער יהושע”, הוסיאטין תרס"ד, סי' א, דף א, א. השם נוקם בטעות עדינה.

34 שו"ת מהרימ"ט, חלק ב, ויניצאה ת"ה, אבן-העזר סי' לג, דף מ, א.

35 הוא מביא חדשות ששמע מפיו ר' שמואל עדילה וכותב עליו: „הנהיג דשמעתי מפיו מורי הר' הגדול כמהר"ר שמואל עדילה ע"ה... עוד שמעתי ממנו... „כן דא דא”, ליוחנן תקפ"א, דרושים נפרדים, דף ו, ה. ר' דוד הסון למד בקושטא. כן מוכח ממקום אחר בספרו שמוכיר את גדולי קושטא ששמע מהם בצעירותו: „שמעתי מפיו הרב כמהר"ר אברהם אליעזר ז"ל בקטנותי”; „שמעתי בקטנותי מפיו הרב כמהר"ר ברוך אגיל גר"י וחכם זה היה בשאלוניקי, שם, דף יא, א.

36 ר' משה בנבנשת מוכיר בספרו שגרסם בשנת תל"א בברכת המתים. ר' להלן נקצ"ע 38. ר' דוד קונפורטי („קורא החירות”, מהדורת קאסל, דף נא, א) כותב: „זהלך לצפת ונפטר שם”. ר' משה ירושלמי כותב שקברו נמצא בקירבת מקום לקברו של מרן. „מסעות ארץ ישראל”, עמ' 432.

37 „קורא החירות”, שם.

38 שו"ת „פני משה”, חלק ב, קושטא תל"א, דף רג, ג.

לידירו זה פסק בענין ספק קידושין שנתקבלה עליהם עדות בבית-דינו בצפת ואנו למדים שבשנה זו שימש כבר אב-בית-דין בצפת³⁹ ועמו שימשו ר' אליה רבאנא ור' גבריאל איספיראנסה⁴⁰ החתומים על כתב-השליחות של שנת תכ"ד. תשובתו של ר' שמואל עדילה במצאת בידיו בכתב-יד בספר תשובותיו של ר' משה יהודה עבאס ממצרים שבספרית הבודליאנה באוכספורד, סי' Mich 479⁴¹, ועל תשובתו כתב ר' משה יהודה עבאס שאין מקום לשאול את העתו „בפרט בראותי חתימת האחד המיוחד שבדור מורה הנראות על כל אות ואות, כאשר ידעתיהו מנעוריו ועד עתה, עוסק בפרקמטיא של תורה יומם ולילה, לא פסיק גרסא מפומייה, החכם השלם הדין המצויין ובשם ובתהלה כמזכר"ר שמואל עדילה גר"ו... בן הקדוש האלהי בר וגבר מרי ועטרת ראשי כמה"ר יונה עדילה זלה"ה. תמהני הפלא ופלא כי אין צורך לשאלה כלל בתר זהוהו הוא שקבל העדיות“.

חמש תשובות שלו מזמן היותו בקושטא נמצאות בקובץ תשובות של חכמי תורכיה וארץ-ישראל שבספרית הבודליאנה סי' Opp. Add. 4° 1. תשובה בהלכות הלואה (דף 100 א — 104 א) ועליה הסכימו ר' יהושע רפאל בבבנשט ור' ברוך ברזילי שליח צפת בקושטא; בדיני חזקה (דף 121 א — 131 ב); תשובה על שאלה מעניינת ביותר: איש אחד בקושטא שבהיותו כבן שמונה כבן עשר נאנס „ולקחוהו לבית המלך פנימה ואנסוהו שימיר דתו“. בסתר היה שומר את דיני ישראל ובשבת היה הולך ברגל ולא רכב על סוס והדבר עורר עליו חשדות. הוא פנה בשאלה לחכמי קושטא אם יוכל מחמת הסכנה לירמב על סוס או להפליג בסירה דרך ים גם בשבת (דף 144 א — 147 ב); תשובה בדיני אישות (דף 160 א — 167 ב). כן נמצאת הסכמתו על תשובה של ר' משה ב"ר אברהם ברודו בדיני שותפות (136 א). ר' גבריאל איספיראנסה שם משפחתו לא ידוע. איספיראנסה הוא שם אשה בספרדית⁴² ופירושו תקוה. הרב חיד"א גוסר בשם זקני ירושלים שהוא נקרא על שם אשה חשובה שטיפלה בו משנתיים בילדותו „ושכרה לו מלמדים למקרא ומשנה ותלמוד והיה גברא רבא“, וכינה עצמו על שמה „לעשות יקר וזכר למרביגייתה“⁴³. ר' גבריאל למד תורה בשאלוניקי מפי ר' דניאל אישטרושה והיה מחבריו של ר' דוד קונפורטי⁴⁴. בפעם הראשונה הוא נזכר בצפת בכתב-השליחות של שנת תכ"ד. הוא היה מפורסם אצל חכמי קושטא. בשנת תכ"ז ביקשו מר' אברהם אמיגו בירושלים שתצא לעזה משלחת של ארבעה חכמים גדולי ישראל הנאמנים עליהם לחקור את נתן העזתי ועלין כתבו „הנשר הגדול הרב כמה"ר גבריאל איספיראנסה“⁴⁵. בשנת תכ"ח היה חבר בית-דינו של ר' שמואל עדילה.

39 ושם, סי' ב, דף ה, ב.

40 קבלת העדות ותשובה על ענין זה נמצאת גם בכ"י בניהו המכיל תשובה של ר' נתן ב"ר יודחיה גיטה. ר' מאמרי הנ"ל בהע' 2, עמ' קמד.

41 דף 53 — 58. ושם עמ' 47 — 52 תשובתו של ר' משה יהודה עבאס. תשובתו של עבאס נעתיקה פעמים אחדות ונמצאת גם במקובץ ושגי של תשובותיו, אף הוא באוכספורד, סי' Opp. 326/1². דף 56; 107 — 110; 127 — 131; 133 — 164; 169.

42 ראה שו"ת הלק"ט, שמות הגיטין, דף סט, א, ושם על השם כפי שהיה רגיל ר' גבריאל לכותבו.

43 „שם הגדולים“, בערכו. 44 „קורא הדורות“, דף נב, ב.

45 ר' יעקב ששפורטש, ציצת נובל צבי, מהדורת תשכ"י, ירושלים תשי"ד, עמ' 124.

והעמד אתריו בראש חכמי צפת. הוא התזיק ישיבה בצפת והיה טרוד בתנהגות הקהילה.⁴⁶ נפטר לאחר שנת תל"ח ולפני שנת תמ"ה.⁴⁷

ר' גבריאל איספיראנסה השיב תשובות הרבה ולא הגיעו לידעו אלא תשובות מועטות בדפוס ובכתב-יד. תשובה בענין אם מותר להקים תנור ליד מקווה כדי לחמם את מימיו ושהשיב לר' שלמה הלוי נדפסה בספרו⁴⁸ וכן עוד תשובה אחרת.⁴⁹ בהסכמה לתשובה של ר' שלמה הלוי מזכיר ר' גבריאל איספיראנסה "קונטרס" שכתב בענין ביטול קידושין⁵⁰ וממקום אחר יוצא ושהיה זה בשנת תל"ד.⁵¹ תשובה אחת שלו בענין בן ארץ-ישראל הנמצא בחוץ-לארץ אם מותר לו לעלות למנין הקראים ביום טוב שני של גלויות ומצא ר' משה חאגין בכתב-יד והדפיסה בספרו של אביו⁵². פסק בדיני ירושה ושלפי גודלו והקיפו הריהו ספר שלם נמצא באוסף תשובות מתורכיה שבספריה הבודליאנה סי' Opp. Add. 1⁴⁰. ולהלן תוכן תשובתו בענין הסיכסוך שהיה לישיבת צפת עם אישפיראל.

שלשה האחרים היו ר' שלמה אלימאן, ר' חיים אבואלעפיה ור' אברהם אמיגו. בתואר "הנשר הגדול" הוא נזכר גם להלן במכתב, במקום שמסופר שהנביר יהודה בן מרדכי הכהן קיבל על עצמו והוצאות הדרך וכתב על כך לר' גבריאל איספיראנסה: ג' שלום (שבתי צבי, תשי"ז, חלק ב, עמ' 511) כותב ששלשה החכמים היו משלושה המרכזים: ר' גבריאל איספיראנסה מירושלים ור' שלמה אלימאן מצפת. ומחלפת השיטה הראשון היה מצפת והשני מירושלים. ר' בניהו, אברות ר' שמואל אברהם לחכמי ארץ-ישראל שגישבו במאלטה ובמסינה, ספר וחרון לשלמה מאיר, ירושלים תשס"ז, עמ' 32.

46 ר' מרדכי הלוי כתב עליו בשנת תל"ז "חכם גדול במהו היושב ועל כסא הראות עיר ואם בישראל". "דרכי נעם", סי' ל, דף רלב, ד. בתשובה ששלח לר' שלמה הלוי כתב ר' גבריאל איספיראנסה: "לאפס פנאי מטרדות העיר לא ינחתי השיב רוחי ע"כ לא אוכל להאריך". ר' הע' 48. בתשובה אחרת ששלח לו בשנת תל"ד התנצל "לא פניתי לראות דבריו כדי להשתעשע בהם מפני שהייתי עשוק במשפט הבנות וגם טרדות הזמן והיסורין שיש בהם בטול תורה עוסקין והדעת". ר' להלן הע' 50. רוצאנים (קורות היהודים בתורכיה, חלק ד, סופיה תרצ"ה, עמ' 361—364) כותב שאיספיראנסה נמלט בשנת תכ"ו לירושלים, בשנת תכ"ח עבר לצידון, לצפת חזר בשנת תל"ב ושימש "רב הכולל" עד פטירתו בשנת ת"מ. כל דבריו מיוסדים על הודעות וטעויות בהבנת המקורות. רוצאנים מביא גם תשובה של ר' חיים בבגנשת ששלחה בשנת תכ"ח לאי כיאוס ובה נזכר ר' גבריאל שהיה נמונה על כספי הקדוש בצפת ומיחס את הדברים לאיספיראנסה. ולא חש לסתירה שבדבריו, ושהלא הוא נזכר בברכת המתים, ולא הרגיש שר' חיים בבגנשת מביא את שמו של אותו ר' גבריאל ומובאה של ספר אחר.

47 ר' משה ירושלמי, במקום הנזכר בהע' 36. ובשנת תמ"ה אין שמו נזכר עם חכמי צפת.

48 "לב שלמה", שאלותיך תקסי"ח, אורח-חיים סי' כ, דף יח, ב.

49 שם, סי' פה, דף קה, ב. התשובה סובבת על תשובתו של ר' שלמה הלוי כסי' טו.

50 ר' אהרן אלפאנדארי, "יד אהרן", חלק ב, איזמיר ותקס"ה, סי' כט, דף לו, ד.

51 "לב שלמה", סי' סג, דף כ, ב.

52 שר"ת הלק"ט, חלק א, ויניציאה תס"ד, סי' ד, דף ב, ב: "פה ליוורנו... בש' התג'... נמצאתי עם הרב הכרל בחסמית ובדעות כמה"ר חנניה קוים מסיורניציאה... והראה לי תשובה א' אשר הובאה לו מועקת מצפת מכ"י של הרב המובהק מארי התלמוד כמה"ר גבריאל איספיראנסה ז"ל". בדף ב, ג הוא קורא לו "המלאך גבריאל".

53 קונטרס מיוחד שמתחיל בדף ב ומסתיים בדף מב, בדפי כתב-יד 168א — 208א.

ר' גבריאל איספיראנסה חיבר ספר פירושים למקרא בדרך דרוש. ליקוטים מהעטים ממנו הדפיס ר' חיים אבואלעפיה בסוף ספרו "עץ החיים"⁵⁴. ספר דרושות שלו היה בידי ר' יהודה ב"ר עמרם דיוואן שהעתיק ממנו בספרו "חוט המשולש" דרושים וגדולים, בלשונות אלו: "מצאתי ראיתי מכ"י של הרב הגדול המלאך גבריאל איספיראנסה ז"ל"; "עוד מצאתי להרב הגדול התסיד הכו"ל ענין א' ותמחומה לי שהוא דרוש א' ואמרתי להעתיקו"⁵⁵. וכנראה חיבור זה היה בידי ר' חיים אבואלעפיה.

ד.

צפת היתה, איפוא, משך כל תקופה זו ירודה מגדולתה, חכמיה החשובים נתפזרו או שסובבו בשליחויות והדשים לא באו. מפליא הדבר שדווקא באותם הימים חשב ר' שלמה אלגאזי לעלות מאיזמיר לצפת ור' שמואל עדילה מגחולי דורו ור' גבריאל איספיראנסה משאלתיקי התיישבו בה. אולם מרבית החכמים היו מן המשפחות הוותיקות שהיו בצפת ועוד בתקופת האר"י.

לישיבות צפת בתקופה זו לא יצאו מוניטין, בית-מדרשו של אבוהב היה ספק קיים וספק לא קיים ורק שרידיו המשיכו ללמוד בו. ישיבה אחרת היתה בצפת מכספי הקדש, כנראה מאיטליה, ושכספיו נשלחו באמצעות שמואל ושלם לצידון או למצרים⁵⁶. בראש ישיבה זו ועד ר' גבריאל איספיראנסה, סיכסוך גדול פרץ בענין כספי ההקדש שנמשך עשר שנים ומשנת תכ"ח ועד שנת תל"ה, וכמה תשובות נכתבו ועל כך על-ידי חכמי צפת ומצרים⁵⁷. הוויכוח על שאלה זו הוא מענין ביותר, לפי שיש בו כדי ללמד על מצב לימוד התורה בצפת ובעיית ההגמוניה של ארץ-ישראל. תחילה נציע את פרטי הענין שפורר את המחלוקת:

ר' שמואל ושלם⁵⁸ היה ממנה על הקדש שפירותיו נועדו לישיבת צפת. הוא היה חייב לר' יעקב אישפיראל בראשיד (Rosetta) 50 גרוש סיביליאנוש ונתן

הסיכסוך הוא בין הר"ד תר"י תושבי ירושלים שהיו מחזיקים ואשתו של הר"י נפטרה בלא להשאיר אחריה וזרע. בוד' 207 הסכמת ר' אליא פאלכו מחכמי צפת הכותב בהסכמתו: "ואני בעיני זה חדש ימים אשר אני ועל צרש דודי ולא יכולתי למשוך יד בעט סופר".

54 איזמיר תפ"ט, דף קלו, א — קמ, ב: "ליקוטים הרב התסיד מהר"ר גבריאל אישפיראנסה ז"ל".

55 "חוט המשולש", דף כ, ד. השוחה עוד דף לו, ב: "ומצאתי כתוב ענין נאה להרב הגדול החסיד במהר"ר גבריאל איספיראנסה זלה"ה ואמרתי להעתיקו פה". ראה עוד בדפים הל', ג: לו, ד; נג, ב וכו'.

56 תקנות ההקדש שהיו בידי שמואל שלם היו כתובות "בכתב אדומי". ר' שם, דף ריג, א. הכספים לארץ-ישראל היו משלמים מאיטליה דרך צידון או מצרים. ר' המאמר הנז' בהע' 2, עמ' קלב, קעז. בשתי ערים אלו היו סוכנים לקבלת מעות ארץ-ישראל. בתשובה של ר' גבריאל איספיראנסה בענין ישיבת צפת נזכר ר' משה טומאן בצידון, ושמואל שלם מען שעשה עמו השבון ואיספיראנסה כתב "שאין לו שייכות בישיב" הבנן ותלמידיהו דלא שייך איהו אלא בעסקי העיר [כוללות צפת] ולא ידע מחשבון הספקת הישיבה". "הרבי נעם", סי' ל, דף רלא, ג. 57 רובן נדפסו בספרו של ר' מרדכי הלוי, "הרבי נעם", וינציאה תנ"א, חושן-משפט סי' כג, תס"ז ל"ב.

58 שם, דף רלה, ג נאמר: "מקום דירתו בראשיד".

לו ספרים בתורת ומשכון. שלם השתתף עם שמואל חסדאי ונתן לו את הספרים כדי למכרם ובצידון ומן המכר ביקשו לסלק את חובו לאישפריאל. חסדאי נסע לצידון ולאחר מכן לצפת. חכמי צפת תבעו אותו לדין וביקשו ממנו ליתן להם הספרים. חסדאי סירב וחכמי צפת לקחו ממנו 20 גרושים, ומקצת ספרים שהיו בידו. לאחר שעשה בצפת חודש ימים ברח לצידון ובית-הדין בצפת הודיע על כך לר' בנימין הלוי ולר' שלמה הלוי⁵⁹.

בשובו לרשיד תבעו אישפריאל ושלם את חסדאי לדין בפני בית-הדין במצרים. בעת הדיון נוכח גם ר' חייא שלם נציגם של חכמי צפת. חסדאי טען שיש לו יפוי-כוח מחכמי צפת לגבות את חובם משלם והוציא מיסמך חתום בידי שלם ובו חשבון חובותיו שנעשה בשנת תכ"ח בפני ר' שמואל עדילה ור' משה זאגאני⁶⁰. "מכל הנכנס בידו מקדושי ישיבת צפת תוב"ב. חובו הסתכם ב-220 גרוש. במיסמך הזה היו מחיקות ותיקונים. תחילה היה כתוב בו 60 גרוש ושנעשה בצידון ואחר-כך תוקן ל-220 גרוש ונחתם בצפת.

שמואל שלם הודיע שאינו חייב אלא 60 גרוש. כפי שנמצא בכתב ששלחו חכמי צפת בידי ר' חייא שלום כדי לגבות ממנו, ויש בידו וטור, על צפת שהייתם לו 50 גרוש ולאחר מזה שגבו מחסדאי הרי שיצא שהייתם לו. אבל הורה שהשטר של 220 נעשה בידיעתו וטען שהיה זה "באונס מפחד אויים הסריג'יש"⁶¹. בית-הדין במצרים חפץ לעשות פשרה כדי להשקיט את המחלוקת ול"לחוש לכבודם [של חכמי צפת] ולכבוד א"י", שאם לא כן הרי עלול אישפריאל "לגבות מעותיו מ"מ שימצא מעות צפת"⁶².

תשובת חכמי צפת שנכתבה על-ידי ר' גבריאל איספיראנסה היתה חריפה ביותר. מלבד התשובה שלחו חכמי צפת "כתב דברי שלום ואמת וחלו פנינו שנעשה איזו פשרה" טובת מן הראשונה. אבל ר' גבריאל איספיראנסה הסתייג וכתב "אלו הם חברי הסופר בי לא מלבי"⁶³. בהגיע כתב חכמי צפת הזמין ר' מרדכי הלוי את אישפריאל לסדר פשרה והוסכם לחייב את שלם ב-40 גרוש נוסף על הפשרה⁶⁴ הראשונה. את הכסף גבה ממנו ונתן לר' חייא שלום אבל חכמי צפת לא התרצו בכך.

שמואל שלם טען "כי כל מה שונכנס בידו ממעות ההקדש ושל הישיבה חילקו לרבנן ותלמידיהו על פי סדר המקדישים שנתנו לו כח ורשות לחלק, על ידו, והראה אותנו לנו [לחכמי מצרים] בכתב אדומי וטען שמעב"ת לא רצו לראות כתב בכך.

59 שם דף רל, א-ג.

60 שם, דף רל, ג. ר' גם דף רכב, ד.

61 מלה תורכית, כפי שהסבירני בר' בן-צבי. סירי פי' סידר ושיריג'יש — שוטרי-

הרש.

62 השוהה גם דף ריד, ג. : "ואתם ידעתם את האיש ואת שיתו וכל מקום שימצא מעות

הקדש של צפת ת"ו תוששני שיעבבם".

63 שם, דף רל, ג.

64 ר' מרדכי הלוי כתב על כך לר' משה גאלנטי : "בשומעי שהרש"ש הלך מרשיד

לגא אמון לרכב אוניות ולדרוך בציות ללכת לערי ופחקיה, מיד שלחתי כתב כתוב וחתום מאילי הארץ לגא אמון שיעכבוהו מלכת אנה ואנה, עד שיתמשר עם רבני צפת ת"י. שם, סי'

לב, דף רמג, ג.

המקדישים ולא העלו לו חשבון מה שנתן להספקת התלמידים⁶⁵. לפי דעת חכמי צפת שלם „פשוט במה שנתן להספקת התלמידים שלא מדעתם“. כנגד זה השיב שלם „שאני פושע לפי שהמקדישים הרשוהו כפי דאות עיניו“⁶⁶. על כך השיב ר' מרדכי הלוי בדברי תוכחה לחכמי צפת שאינם נותנים את העתם לדאוג לקיומם של תלמידי הישיבות ובשל כך „ראוי היה לעשות העלמת עיני“, גם אם לא היה שמואל שלם רשאי לעשות זאת. „כיון שנתן ללומדי תורה לתלמידים, דאם אין גדיים אין תישים. ובעונותינו עינינו הרואות שהתלמידים מתגרדים משם והולכי נעים ונדים בראש כל חצות, רעבים גם צמאים ואין כסות בקרה. ומה[ם] באי אצלינו צועקים ואינם נעים. רע עלי המעשה. הטוב והישר היה שלא לפרסם דברים הללו“⁶⁷.

על תגובתו של ר' גבריאל איספיראנסה אנו שומעים מדברי תשובתו של ר' מרדכי הלוי: „ומה שחזרה לו על שהתכחז מענין הספקת התלמידים, יפה עשינו, דבמקום חלול השם אין חולקים כבוד לרב. ושעינינו הרואות תלמידים בחורים הגונים נעים ונדים ממקום למקום ואין מאסף אותם הביתה במקומם. מהם באו אצלינו ועטופים ברעב בראש כל חצות, ולמה זה דורשים על עצמן יותר מתלמידיהם... בחיי נפש דראוי לפקח ועליהם יותר מגופם“.

ה

נפנה עתה לזוויכוח בין חכמי צפת וחכמי מצרים על המעמד המיוחד שחכמי צפת תבעו לעצמם בפסיקת ההלכה ובנהיגה לפנים משורת הדין כלפיהם לכבודה של ארץ ישראל. את נימוקיו של ר' מרדכי הלוי דחו חכמי צפת מבחינת ההלכה, אבל לדעתם גם לפי סברתו היה עליו לעמוד לימנם, ביחוד אם השאלה גוגעת ל„ישיבת הקודש“, „וכי'ש לת"ח שבא"י ודעדיפי דאין תורה כתורת א"י“.

ר' מרדכי הלוי הודה בסמכותה של ארץ ישראל ועל חכמי צפת כתב: „היושבים ראשונה על כסא ההוראות למופת ולאות בחכמות נפלאו' להם ועשר ידות נסבדות בחורה... מכל בני גילם ומצודתם פרוסה על כל העולם להעמיד משפטי התורה על תלם... ואוירא דא"י קיימא להון לחכמתא יתירתא ודי השכחת ובהון“⁶⁸. אבל אין ר' מרדכי הלוי מסכים לביטולם של חכמי הגולה: „ומכל מקום לא יטוש ה' את עמו בעבור שמו הגדול, ומיום שגלו ישראל מעל אדמתם כל מקום שגלו גלתה ושכינה ועמהם... העתה בגלותנו יוצאה חוראה לעולם מכל תפוצות הגולה“. ר' מרדכי הלוי מוסיף שאף על פי שאין להכיר פנים במשפט לכבודה של ארץ ישראל לא נתנו לנתבע להעלות טענות שיפגעו בכבודם של חכמי צפת. „מעשינו הא' יזכירו גם הומן יספיק להודיע אם אני מהפך בכותם או לא“⁶⁹.

סגנון התשובה והביטויים התריפים נגד חכמי מצרים פגעו קשות בר' מרדכי הלוי והוא ליגלג על חכמי צפת שכאילו לא ידעו מה שכתבו וחתמו על מה שהכין להם ספרא דדייני: „ומכל מקום אף לפי סברת ומעכ"ת בכל הדברים שכתבו, אף על פי שהיה האמת אתם, עם כל זאת לא היה נדרך המוסר לשלוח יד לשונם לרבר גבוהה גבוהה, דכי היכי דלאו קטלי קני באגמא אתון אנן נמי לאו קטלי קני באגמא

65 שם, סי' ג, דף ריג, א.

66 שם, דף ריג, ד.

67 שם, דף רלח, א.

68 שם, דף ריב, ג.

69 שם, דף ריד, ג.

אנן... אבל כפי הנראה דכיון דניתן רשות לספרא דדייני לכתב כתב כאשר כלבבו, ושלח יד לשוננו ולא נתן ומחסום לפיו, ועליו ידידה סמכו רבנן לזתום מבלי קריאה והשגחה וכן לא יעשה" ⁷⁰; "ואגב שנוכחיהו כתבו בחשכם שאין כאן מי שיכול להשיב אמרים נכוחים..." ⁷¹.

תריפים ביותר היו דבריו של ר' גבריאל איספיראנסה ⁷². הוא כתב: "ראיתי מגילה עפה בעורה ולא יפה... ומזלזלת לקדושים אשר בארץ הנבחרת... הנני בא להראות במהפך ואות לעיני החכמים המורים הרמים את טעותיה... ולערך תוכחות עם מחבר המגילה בתוכחת מגולה. מה יקח לבן ומה ראית לדבר דברים קשים להטיל מום בקדושים... ואף אם היה הדין כמון לא היה לך להוציא כל רחוק בלי משקל... להוכיח בשוט לשונך לרבני גדולי ישראל אשר בארץ המה" ⁷³.

זכותם של חכמי ארץ-ישראל המקיימים את התורה מתוך עוני והזמים חיי קדושה עדיפה: "שדרים בארץ ישראל ולומדים תורה מתוך הדוחק והסירוף מונוות ואין בתורת ארץ ישראל שהיא קדושה כתורת הנלמדת ב"ח"ל ארץ לא מטהרה, וגם לומדים ברוב כל שקטים ושנים ורעננים" ⁷⁴. ר' מרדכי הלוי דוחה נימוק זה, שהרי גם בחוץ-לארץ אין פרנסתם של חכמי ישראל מצוייה בשפע. "שוטטו גא וראו בתוצאות ב"ח"ל, בפרט מצרים וחכמיה העלובים העניים צועקים ואינם נענים, כאשר נחזק בשוערים מחמת המציק... אבל מה שנראה עליו שאין ארי נהם מתוך קופה של תבן אלא מתוך בשר, ואם הוא דחוק מטורף מפרנסתו לא היה פונה לבן לדבר כך... וידוע לכל באי שער עירנו עם היותנו במצור ובמצוק בהגיע תור נדבת ארץ ישראל בכנסים אנו בעובי הקורה להחזיק יד ושלוחי מצאה".

על עצם השגותיו של ר' גבריאל איספיראנסה, על פסק ההלכה של חכמי מצרים כתב ר' מרדכי הלוי שיש "מהם טענות שלא יאמר אותם אפילו מאן דהו, כ"ש לחכם גדול במהו היושב על כסא הוראות, עיר ואם בישראל אשר ממנה היתה יוצאה תוראה לכל העולם" ⁷⁵. משמע שעתה יודה מגדולתה ושוב אין היא משמשת מרכז התורה, חכמי צפת עצמם הכירו בחשיבותו של המרכז בקושטא והתירו בחכמי מצרים שאם לא יחזרו בהם ישלחו את דבריהם. "לארץ מרחק לקושטאנטניא". דבר זה לא הרתיע את ר' מרדכי הלוי, שהשיב על כך: "גם אנתו נסדר דבריו ולא לבד לקושטאנטניא אלא לכל מקום אשר תלמידי חכמים מצויים לשאלוניקי ולכל ארעא ד"ישראל" ⁷⁶; "הריני מוכן מזמן לכל מקום אשר ירצו

70 שם, דף ר"ב, א.

71 שם, דף ר"ב, ג.

72 בהרך כלל אין ר' מרדכי הלוי מזכיר את שמו, אבל בתשובת ר' משה גאלנטי בא שמו בראשי תיבות הר"ג. וכבר עמד על כך החיד"א שהמחלוקת היתה עם ר' גבריאל איספיראנסה. ר' "שם הגדולים", בערכו.

73 "דרכי נעים", דף ר"ל, ד. 74 שם, דף ה"א, א.

75 שם, דף ר"ב, ו. ר' מרדכי הלוי דוחה גם את התראתו של ר' גבריאל איספיראנסה להחרים את שמואל שלם ליד קבר הרשב"י. "ואסון יהיה לו ולנעריו כשם שהחרמנו ליהודי א' שהכריחו לגזול הזה דרך צד"ה ומיד נענשו... ומכ"ש שיהיו עליו חרם כל התריב בית מדרשינו וגרם מיתה וגלות לכל התלמידים", כי אין זו דרך שתפארת היא לאדם ולמה להעניש את הבנים והלא אמרו וחז"ל "כל מי שהכירו נענש על ידו אין מכניסים אותו במחיצתו של הקב"ה".

76 שם, ס' כג, דף ר"ב, ב.

להרצות דברינו לפני כל ידועי דת ודין ויוכיחו בין שנינו. ואם תחושו על כבוד התורה שלא לשלוח יד הלשון עוד מוטב ועל כל פושעים תכסה אהבה".⁷⁷

ר' מרדכי הלוי לא שש. אפוא, להתריף את המחלוקת ולערב בה את חכמי התפוצות. הוא הגיש את טענותיו בפני ר' משה גאלנטי בירושלים. הוזהר שאם ר' גבריאל איספיראנסה לא יסתפק בכך "גם אני אערוך דיני ומשפטי ואשלח לכל גלילות ישראל, אבל ירא אני שימשך נזק לארץ-ישראל". ר' משה גאלנטי השיב לר' מרדכי הלוי בפרשת מטות תל"ח. הוא לא גגע כלל בפולמוס ורמז שדעתו לא גותה מדרך הוויכוח הן של חכמי צפת והן של חכמי מצרים "ואפי' שלענין הדין כל אחד יעמוד בשלו יהיה בדרך אהבה ואחות שלום וריעות העונה וכבוד חכמים ינחלו טוב".⁷⁸ בדבריו יש רמז שר' גבריאל איספיראנסה הפריז בדרכו: "עמדתי מהעיד שאין דרכו דרך ישרה לומר פירושים אלה... ואיני מאריך לדחות דחיותיו כי בעל הריב ידחם".⁷⁹

בוויכוח זה יש, אפוא, מן הדמיון לוויכוחים שנתעוררו מדי פעם בפעם בין שני המרכזים בארץ-ישראל. בוויכוח על שאלת קביעת שנת השמיטה נשמע בשנת רס"ד הד תזק בדבריהם של חכמי צפת לעלבון שמצאו בוהו וחכמי ירושלים לא פנו אליהם לשאול את דעתם. וכך כתבו לחכמי ירושלים: "אם חכמה אין כאן זקנה ושיבה יש כאן. וגם אתנו יודע... מעט קט במדות תורתנו... גם אנחנו כהר גלילו לאו קטלי קני באגמא אנך".⁸⁰ שלושים וארבע שנים לאחר מכן נתעוררה מחלוקת דומה בחבר הסמיכה. אבל אחרי מאה וארבעים שנה לא יכלה צפת לתבוע עלבונה מירושלים אלא מן הגולה.

בעיני חכמי ישראל בקהילות החשובות שבגולה, וגם במרכז הגדול בקושטא, בדור שהעמידו ר' יוסף מטראני מחכמי צפת, עדיין היה גדול כבודה של צפת. בתשובתו של ר' משה בנבנשת לר' שמואל ועדילה בצפת משנת תכ"ח הוא מביע תמיכה כיצד שלחו לו לחוות דעתו על תשובה מצפת. "ולזהיות בי אין מסרבין לגדר ובפרנ"ט בטרחא יתירא כל כי האי לשלח תשובתו מצפת טוב"ב. עיר גדולה של חכמים ושל סופרים מלאתי משפט. אמרתי אני אל לבי לא דבר רק הוא. מאי כולי האי".⁸¹

כלפי ירושלים גם ר' גבריאל איספיראנסה עצמו הודה שאין צפת נהשבת לפניה. כשנשאל ושאלה מירושלים התנצל ר' גבריאל איספיראנסה על כך שהוא משיב ועליה: "אם יסכימו עמדי... תקיפי דארעא ודישראל חכמי שלומי עיר קדשנו ובגזרת עירין פתגמא ובמימר קדישין שאלתא. הלא המה הרבנים המובהקים יושבי על ההוראות למופת ולאות ב"ד הגדול ובירושלם... ובהוראותיהם אנא שליחותיהם

77 שם, דף ריד, ג.

78 סי' לא, דף דלה, ד.

79 שם, דף חמב, א. ר' משה גאלנטי תמך בדבריו של ר' מרדכי הלוי, אבל בעיקר הדין שכתב ר' מרדכי הלוי שיכול אדם לומר ועל "כתביד" שנתקיים בביתדין אנוס הייתי, מבריל הוא בין "כתביד" שנעשה בין המלוה והלוה או שנעשה בפירסום כמו המקרה של צפת שאז יש לו דין שטר. וכו', נגמר כנראה הוויכוח.

80 ג' בניה, תעודה מן הדור הראשון של מגורשי ספרד בצפת, ספר אסף, ירושלים

תשי"ג, עמ' 121.

81 שו"ת "פני משה", חלק ב', דף ה, ג.

קא עבידנא" ⁸². נימה כזו לא נשמעה לפני כן על-ידי חכמי צפת כלפי ירושלים. יש בידינו עדותו של ר' רפאל מרדכי מלכי פרנס של קהילת ירושלים, שנכתבה לאחר שנת תמ"ז שגברתה התורה בירושלים אתרי חרבן צפת שיתחירה הקב"ה לאיתנה" ⁸³. חכמים הרבה מצפת עקרו לירושלים וגדולי החכמים מתורכיה וממצרים, רבנים מפורסמים וראשי ישיבות הניחו את כל כבודם ועלו ובאו לירושלים. בירושלים יסד ר' יעקב חאגיז את בית-המדרש "בית יעקב" שהעמיד תלמידים הרבה והקים דור של תלמידי חכמים מובהקים, שהשקו "מימינו באמנים לכל באי עולם וממנו יוצאה אורה לעולם כמקום היכל דביר ואולם" ⁸⁴. מצב התורה בירושלים לא היה כמותו אלא בתקופת צפת.

מאז דילדולה של צפת, שנמשך כמאה שנים, לא הגיע לידינו שום חיבור מחכמי צפת בדפוס, אף-על-פי שאנו יודעים שרובם חיברו ספרים וכתבו פסקים, מלבד ספר תשובותיו של ר' שלמה הלוי ושישב את-רכך על בסא הרבנות באוזמיר וספרו גדפס ושנים הרבה לאחר פטירתו. מרכז היצירה היה גם הוא בירושלים. הספרות הרבנית ועשירה ביותר בתקופה זאת בירושלים והרבה מספרים אלה משמשים עד היום כספרי יסוד בהלכה.

אגרת א

[64 א] לכמהר"ר אברהם אדגיש וכמהר"ר משה פארידיש נר"ו לצפת תוב"ב. בוינציאה י"ג למנחם הת"ך ליצי'.

שני צנתרות הנהב המריקים מעליהם שמן לאור עולם וך בלי שומרים, ומשך חכמה יקרה היא מפנינים, ה"ה הרבנים המובהקים הדיינים המצויינים כמהר"ר אברהם אדגיש וכמהר"ר משה פארידיש נר"ו. יהי שמם לעולם ברוב עוז ושליו.

הנה נא ועצרי ה' מלכת כפעם בפעם לקראת מורי ואלופי נר"ו באותיות אלה. זה לי ימים ושנים אשר הקיפוני בהם חבילות סבלות ויגונות בצרת הבית הזה. כרגע נראה לי שגוי ותמורת הזמן בו, ואשתומם על המראה מצדיק עלי דין שמים באהבה, ברוך אשר בדברו דבר מלך שלטון ומשנה עתים ומחליף את הזמנים, לשפוט תבל בצדק ועמים במישורים, אליו פי קראתי ימהר לגאלנו ישוב ירחמנו יכבוש עונותינו למען שמו הגדול. והוא בוחן לבות וכליות יודע כי בכל צרותינו לא סר מאתנו הרעב המכאיב יותר את לבבנו כוכרגו דוחק ומצב בית מדרשנו המקודש והוא זביטול התמיד, סיפוק סדר לעבודת אלקינו, ואתרי אשר הרבתה נפשנו ובכבי ואוחזין להתפלל אל אל נא לא יבטלו בחיינו מעשה ידי אביר הרועים א"א ולה"ה לכבוד תורתו ושתתע' ² ולחינוך ידי העוסקים בה לשמנה.

הנה אלקינו זה קוינו לו הפלא חסדו עמנו להמציא בהיום לפנינו מציאת

82 כ"י אוכספורד 1 4°, Opp. Add., דף 206 ב.

83 תעודות מאיטליה, עמ' 245 — 246.

84 לתולדות בתי-המדרש בארץ-ישראל, HUCA, כרך טא, עמ' ט.

1 כחברים האלה כתב באגרתו לר' יעקב חאגיז בקיץ ת"ש ושם הוא מזכיר את צערו על פטירת אחותו רבקה דייטילה בשעת לידתה. ר' אגרות ר' שמואל אברהם והרמ"ז, ירושלים, שם, עמ' קסו.

2 שתתעלה.

חן וחסד, ממרחק תביא לתמה, לחם סתרים ינעם³ ע"י איש גבה לבו בדרכי התשובה, והטה און לעצתו לעשות היקר להגביר א"א ולה"ה לזכות במצות המדרש ההוא לתומכו ולסעדו למען יתמידו בו ששה חכמים ותלמידיהם שנים עשר בכל התקנות הידועות כסדר הלימוד והמעשה אשר נתקנו בביתם ובעל פה מיום הוסדה, כאשר תארכנו באגרתנו הכוללת למעכ"ת ושהיא כתובה בשם אחי בלשון לעז, לסבה אשר זכרנו לשעבר ועכשיו... ..ביותר... הדבר כהייתי אל המחזיק... בין בהליכת בין בחזירת התשיבה, ולתשובתם הרמתה צפינו ככה תבא אלינו כפולה ומכופלת בטופסיה כבשורת טוב שלומם והתחלת קביעות עבודת הקדש... ככל הפרטים הנאמרים אליהם וקיומם בכל תוקף לזכות מי שנחבו לבו לתחזיק בידיהם קדש, וידענו נאמנה כי בתפלותיהם יעלו גם עלה זכרוננו לטובה⁴ אל אל בשמים, ייטיב אחריתנו מראשיתנו, וימהר יתישה לתת כח בידינו להרבות משלנו במנין התכמים ותלמידיהם נגילה ונשמחה בישועתו.

ומה מאד ועשה, עמנו אות לטובה האל בעת הזאת בהגלות אלינו אמרות טהורות בכתב ידי אלופנו הרב המובהק כמוהר"ר משה פארידיש גר"ו משמיע שלו' הגעתו לעיר ההיא, מבשר טוב קביעותו במדרש ההוא, ומשמיע ישועה הקרובה לבא לכוללות עמנו יושבי צפת תחב"ב בהתמדת יושר הנהגת המושל יר"ה, כן יאמר ה' לחוצם ולא יוסיפו לדאבה עוד, וכסא אור תורתם ירום ונשא וגבה ועד מאד.

[שמואל אבוהב]

אגרת ב

[65 א] לכמוהר"ר שלמה אלגוי גר"ו לאיזמיר, יום לחדש ניסן [תכ"ב].

נדבר פלגיו ישמחו אלקים ואנשים, ויהיו אצלנו ושעשועים יום יום חיחוחי תורתו בהלכות ומדרשים, ה"ה הרב המובהק הדין המצויק כמוהר"ר שלמה אלגוי גר"ו, אלקי אברהם יהיה בעזרו ועליו יצוץ נורו.

והאירו אל עבר פני פניני גלילי אצבעותיו של מר הבאים לדרוש ולתור לו מקום לחנותו תוך ד' אמות של הלכה בקרית שפר צפ"ת תוב"ב, ומה מאד היה כמבשר בעינינו אם היינו זוכים להתמיד שם בית מדרשנו כבתחילה ולתת מהלכים בין העומדים בו ראשונה על התורה ועל העבודה, אך בעונותי מאו כשל כח סבלנו עול קיומו וזכרנו הצרות בעיר הקדש והיא עד שנתפרדה החבילה והראשים יצאו דחופים ומאורשים גולים ממקום למקום למרחקים, לא ידענו מה יהיה משפט המדרש המקודש ומעשה, עד יערה ועלנו ממרום רוח חן ורחמים לשוב את שכינתנו כבראשונה ונוכל לצרף למעשה מחשבתנו הטובה.

ועם כי זה כמו שנתיים ימים נפתח לנו פתח של תקוה לעשות סמוכות לו בהתעוררות לב נדיב א' מבני עמנו שנרבה רוחו אותו לשלוח על ידנו הספקה מצומצמת לשושה ת"ח ותלמידיהם, לא הספיקו בידו מן השמים כי אם לעשותו פעם אחת לשושה חדשים ונטרפה לו השעה בפטירתו, ועד היום יודשיו אחריו עשו עצמם כחדשים לכל האמירות והציוויים של מורישם, אין קול ואין עונה ואין כסף, ואנחנו בתחלת ממושכה עינינו אל ה' תלויות עד יערה ועלנו זכר, ובין דא לדא

תכון תפילתנו נעתיר אל אל גם בן [בעד?] מעכ"ת נבכה פני עליון יתן לו כלבבו וכל חפצו ישלים להעלותו אל הארץ הטובה שלם בגופו שלם בתורתו, ושנות חיים ושלום יוסיפו לו, ישם יאיר ויהיר בה ושבעתים באור החכמה, תרב גדולתו וכסא הדרו ירום וגשא וגבה עד מאד.

[שמואל אבות ב]

א/גרת ג

ב"ה כתב רבני צפת ת"ו.

ועושי חסד לאלפים, מחזיקי ידי יגעים ועייפים, דומים למלאכים ושרפים, זלים זהב מכים והשמיים... מתוקים מדבש ונופת צופים, יחד ועשיר ואביון בצל כנפיהם מסתופפים. ה"ה קהלות תהלות ישראל אשר בכל ערי פראנקיה, ועטרתיהם בראשיהם החכמים השלמים הרבנים האיתנים מוסדי ארץ, ואחריהם כל ישרי לב הגבירים הרמים ופרנסים הקדושים ראשים, ועל העם ולפשותם יעם, ויהי נועם ה' אלוהינו, עליהם ידי רצון שתשרה שכינה במעשה ידיהם אכ"ר.

מדי עלותינו בית אל לתפלה לפני נורא עלילה בעד שלות חדות גועזו כסא תפארת גדולתם יגדל לש... ברבות הטובה, יהיו דברינו אלה להשתבח בפעולת צדקתם על כל הטובה אשר הם עושים עם עיר קדשנו זאת כל הימים, ובפרט עתה ע"י ה' הש' כה"ר שבתאי מולכו כל כסף הקדשים אשר שלחו מערי איטליא ליד הרב הכולל כמה"ר שלמה חי סרוואל בר"ר, וכל מה שמסרו ביד השליח הנו' הכל בא לידנו כפי הכתוב בפנסק איש ועל שמו במקומו, ישלם ה' פעלם ותהי משכורתם שלימה מעם ה' אלהי ישראל.

והעתה להיות שהוכפלו הצרות חוברות אשה אל אחותה לא יכילו ספרים ומגילות לפרטם כי יכלה הזמן והמה לא יכלו, אשר על כן חלינו פני הרב המובהק מאיר מתניתין⁵ כמה"ר יוסף מאטארון נר"ו ועמו החכם ונעלה כה"ר יאודה ליב אשכנזי, ילכו בשליחות, עירנו לעיר קדשם לבקש מלפניהם על עם ה' אלה ועל עיר קדשנו שלא תחרב ח"ו בימינו, כאשר כתבנו למעלתם ובמגילת ספר. והעתה הוספנו להתחנן לפני מעלתכם על עם ה' אלה העניים והאביונים המצוינים כי איככה נוכל וראינו ברעה אשר ימצא את עמינו.

לכן תחזקנה ידיכם קדש ותאורו ורועותיכם ורועות ועולם לעשות גובה תשובה ויהי נא פי שנים וברוחם הטובה, כי אין הקומץ [שנתנו] מעכ"ת לשליח הראשון הנו' משביע את האריות המושלים בנו. לכן הרי ישראל הרמים ענפיכם תשא ופריכם תתנו והרימו תרומה גדולה לכוונן את עיר גדולה תהלה לאלהים של חכמים ושל [סופרים], וכל הנידר וגידה ישלחו ליד מורינו הרב כמה"ר שלמה חי סרוואל נר"ו, ובשכר זאת מחיה [מתים יתן] להם חיים ארוכים טובים ומתוקנים ברבות הטובה וברכה ורשון ושמחה ימצא בבתיכם [ככל] אות בפשכם הרמה והנשאה המלאה צדקות ה', וכל אות גפש נאמני אהבתכם המעתירים בעדכם דורשי

5 משמעותו של תואר זה, שנושא הרבה לעסוק במשנה וידע לשונה בעל-פה. כך נקרא

גם ר' ישראל איסרל ובר' אליקים געץ מירושלים שהוציא בשנת תס"ז — תס"ח "משניות עם נקודות". ר' בהסכמות לספר ובהקדמה ובדברי אחיו ר' מאיר געץ בסוף ההקדמה לשו"ת "אבן השם", דירינפורט תצ"ג.

שלומכם וטובתכם כל הימים בלב תמים על אדמת הקדש צפת ת"ו חותמי שנת שמעזו [ותחי נפשכם].

אליעזר מאטארון גבריאל אשפירנשה אליה רבנה אברהם הלוי יוסף ניג[רין?]

אגרת ד

ב"ה כתב רבני ויניציאה יע"א.

[ועדת] צבאות קדושים הנגשים אל ה' רודפי צדק ומחזיקי בדק ארץ הקדושה ה"ה קהלות קדושות ושבערי איטליא ופראנסיה ואמסטרדם ועטרותיהם בראשיהם הרבנים הגאונים ה' עליהם יחיו אכ"ר.

קול תמולה גדולה קול המון כקול ושרי הבאה אלינו גדלה האנקה והקיפה הצעקה מעיר גדולה לאלהים של חכמים ושל סופרים לא מאומד כי אם משמיעה גדולה מראייה בכתב ועל פה ומפי מגידי אמת חדשים מקרוב באו ויגידו לנו את כל הקירות אותם בצפת ת"ו ועניייתם ודלותם וצרותם כי זה שנתיים ימים אשר בא עליהם מכת הרעב ועוללים שאלו לחם פורש אין להם ואדירהם שלחו צעיריהם לימים לאכול מלוחים ושרושי רתמים העבים גם צמאים נפשם בהם תתעטף העטופים בהעב בראש כל חוצות הבקו ואשפתות וידל ישראל מאוד על עסקי תבואה ועוד נוסף עליהם שנה אחרי שנה אשר בא עליהם מכת הארבה והשחית את יבול הארץ ולא בותר כל ירק בעץ ובעשב השדה והו גדולה על כולם צרת תגרת המושלים הבאים עליהם מדי שנה בשנה הפוערים פיהם לבלי חק הב חב כסף וזהב בוזזי בתר בוזזי עייל ונפיק אווזי מראשית השנה ועד אחרית שנה לא שבת בוגש ולא שבתה מדהבה חמס השוד ישמע בה מעולת תמיד העשוי בה כי לתמידין כסדרן אין די השיב חמשת אלפים ריאלים בכל שנה ושנה ועוד נוסף עליהם (עליהם) ועלילות ברשע אשר כל שומעו תצילנה שתי אוזניו ורעיותיו יבהלוהו כי בכל שנה נפש רשע איתה רע לתטוטי שכבי ח"ו קברי הצדיקים הרבנים הגאונים אשר מעולם אנשי השם אשר בארץ הלזו המה והם מוכרחים להתיר לו פסת יד עד אשר יאמר די ועוד עלילות אחרות שלא שמעתם און מעולם והם מוכרחים להתמשכן לגוים בנשך ובמרבית והנוגשים אצים ודוחקים ואין חומל ואין מקים צוהקים ואינם נענים.

ולכן לפי דוחק השועה מפני הרעה הבאה עליהם הם מוכרחים במעשיהם לשלח שליח אחר שליח ורץ לקראת רץ ירוץ לפני מעכ"ת לבקש מלפניהם על נפשם ועל פיקות נפש ופדיון ושבויים ועם ה' אלה העניים והאבייתים ושערים מצוינים ובהלכה ועוסקים בתורה מתוך הצער ומתוך הדוחק ואפילו בעידן ריתחא לא פסק מעל שולחנם שנו"ן⁶ ולא פסקה ישיבה מהם בקדם וכמאז ביתר שאת ויתר ועז כי ידענו נאמנה כי מרוב עמדה ומקוצר רוח קצור קצרה ידם יד כהה מלכתוב קצת צרותם ואנחנו אשר הכרנו בצרתם גדרשנו לצעקתם והשתדלנו לכתוב שורותים אלה למעכ"ת ולהודיע צערם לרבים ורבים יתמלאו עליהם רחמים כי אנא יפנו לעזרה בעת צרה כי אם על רחמי (שמים) וחסדי מעכ"ת אחיהם כל בית ישראל גולת אריאל.

לכן באנו להודיע למעכ"ת אשרי כל הבא למלא ידו לכהן במצוה כי רבה

היא יותר מפדיון שבויים, ואשרי המחכה להניח מעותיו על קרן הצבי, צבי היא לכל הארצות, כאשר ישמעו מפי השליח ציר אמונים מרביל כתבא הנהיג לנו בשמו ומעשיו הטובים בקהל עם ובמושב זקנים ה"ה מארי מתניתין הרב המובהק כמה"ר יוסף מאטארון גר"י, כי הם אמת ודבריהם אמת. לכן נא לשון בקשה יעמדו נא לימין מעלת השליח לתומכו בימין צדקתם להיות ועושים ומעשים את אחריכם וכל הנסיד וניחב בכל עיר ועיר, אתר ושיחב לשליח כל הוצאותיו לכל המצטרך וצידה לדרך, יקצצו על יד לשלוח ליד הרב המעולה לא יסולה בכתם אופיר כמה"ר שלמה חי סרוואל, והוא ישלחנו לצפת תוב"ב כפי הסדר המסודר ממעלת רבני צפת ת"י כתובה שנת ושמעו ותחי נפשכם⁷ הנה ביד מעלת השליח הגו' יהיה מעשה הצדקה שלום, ובשכר זאת אל חי יושיעכם מכל צרה ויושיבכם בטח ושלום ועוז וחזקה ויצילכם מכל צרה ככל אות נפשכם ונפש המעתיים בעדכם אחיכם אשר בוניציאה בני הישיבה חותמי בה' לאדר שנת משיח בגיד⁸ ס' קחו באתכם תרומה לה' כל נדיב לבו יביאה את תרומת ה'.

יעקב בכמה"ר משה הלוי ז"ל ושלמה חי בן לא"א כמה"ר נחמיה סרוואל ז"ל משה בכמה"ר יעקב טריזיש ז"ל משה בכמה"ר מרדכי זכות ז"ל

אגרת ה

[34 ב] לכמה"ר אברהם אדיג'יש גר"י.

נחל נובע מקור חכמה, אשר יד ושם לו בכל מעלה רמה, ה"ה הרב המובהק כמה"ר אברהם אדיג'יש גר"י, אלהי אברהם יהיה בעזרו ויפרוס עליו סכת שלומו. אמירה נעימה כתיבא יהיבא⁹ לי מאת מעכ"ת מעוררת האהבה המתנוצצת בקרבי זה כמה, לרית שמני הטובים ומדותיו המעולות צופה ומביט למתי תבא לידי מצות ושותיו ואקיימנה, ובכן קדמתי ונפשו תפיצה לכתוב למע' שלשות הרועים הרבנים מנהיגי בית מדרשו גר"י בשם הגביר שג"י¹⁰ ואחי גר"י ירימו תרומת כסף וסך ועשרים וחמשה ריאל"י¹¹ לסיוע נדוניאת הבת היקרה המשודכת כבר לבן זוגה, כפי הגרמו לנו בכתב האדון, ייטב נא בעיני לקבלם בסכר פנים יפות, ואם החובה מרחבה והנדבה ממועטת בערך צורך השועה ורחב חשקו ותאותו לעשות ורצונו, יתענו כי לפי רוב הענוה וענות צדקו, יצרף מחשבתו הטובה למעשה להיות יותר חשוב ומרובה לפניו, ואנחנו נושא לבבנו אל אל בשמים יצליח בבני דיי ומזוני הזיווג המוזה"ר הזה, יציצו ויפרחו מגנו נטיעים מגודלים בנעוריהם על התורה ועל העבודה, ויעני מעכ"ת תחזינה מישרים מכל פרי קדש הלולים, שלשלת היחס והמעלה מיניה ומינה יתקלס עילאה, והוא יכוננה עולם סלה ברוב עוז ושלום.

בוניציאה ג' לחדש חשון תי"א לפ"ק, נאם באמן אהבתו העומד לשרתו.

[שמואל אבוהב]

7 היא א"ג. 8 שנת תכ"ה.

9 שכת קה, א, הרבה מאנחותיו של ר' שמואל אבוהב מתחילות במלים אלו.

10 שני לו בסדר הקרבה, והכוונה לגיסו ר' שלמה שנה טובה, ר' אגרות ר' שמואל

אבוהב לחכמי א"י שנישבו במאלטה ובמסיליה, ספר מאיר, עמ' 39.

11 מטבע כסף אירופי, נקרא במזרח גרוש ובו 30 פארא. בעברית נקרא אריה בגלל

הצורה שהיתה טבועה בו.

פִּקְשֵׁת בַּעֲנָן

בְּגוֹנֵי הַקֶּשֶׁת בַּעֲנָן, גּוֹנֵי הַגָּאוּלָה הַצּוֹעֲדָה,
 מִי יָדַע סִפּוֹר הַדְרִיקָה, בְּחֻשְׁפֶּת שְׁחָקִים רָמִים?
 מִי יָדַע מְנוֹת הַדְרֵי־הַקְּדוּת בַּעֲנֵי־הַיָּמִים?
 כְּשֶׁלֶל צִבְעֵי־הַקֶּשֶׁת, זָהָרֵי הַגָּאוּלָה הַמִּצְעָדָה,
 צוֹעֲדִים יָמִים גְּדוּלִים, מַעֲבֵר חֲלוּם וְאֶגְדָה,
 עִם צִתִּיק עַל חֶסֶן יְשׁוּעָתוֹ מִתְהוֹמֹת הַשְּׁמָדָה.
 כִּקְשֵׁת הַמִּבְשָׁרָה: „לֹא יִהְיֶה עוֹד מִבּוֹל צָלִי אֲדָמוֹת“,
 מִבְּשָׂרִים צְפוּנוֹת הַיָּמִים: „לֹא יִכְלֶה בֵּית־יִשְׂרָאֵל“,
 בְּעֶמְדָה וּבִמְשָׁלֵט, בְּגִבּוּלוֹת וּבִסְפָּר שׁוֹכֵן הָאֵל,
 לֹא יִנְטֹשׁ עִם בּוֹנֵה־גֹאֵל וּמִפְרִיֹם שְׁמִקָּה,
 כָּל שְׁלֹבֵי סֵלֶם הַחַוּוֹן לְצִינֵינוּ כְּבֹאֹר הַסֶּרֶט הַנֶּעַ,
 זוֹהָר צוֹ הָאֲמוּנָה, בְּגוֹנֵי הַקֶּשֶׁת בַּעֲנָן וְלֹא נִירָא...
 בְּגוֹנֵי הַקֶּשֶׁת בַּעֲנָן, גּוֹנֵי הַגָּאוּלָה הַצּוֹעֲדָה,
 נִפְתַּח צִינֵינוּ, נִפְתַּח לִקְבוּת, נִחוּ הָאֹר,
 יִפּוּז כְּתָר דָּם גְּבוּרִים, רוֹגֶנֶת עֲקֵדַת־הַדְרֹר,
 מִי יִמְנֶה וַיִּסְפֹּר נִסֵּי־הַבּוֹרָא בְּגָאוּלָה הַמִּצְעָדָה?
 לֹא יָשׁוּב עַל עֲקֵבוֹ כָּל שְׁעַל נִכְבֵּשׁ, לֹא יִמַּט הַבִּנְיָן—
 דְּבַר אֱלֹקִים לְחֵרוֹת עָמּוֹ זוֹהָר כִּקְשֵׁת בַּעֲנָן — — —

ד"ר יהושע בראנד

ביטול הנשיאות מבית דויד

כל השידולים של הנביאים חגי וזכריה וכל התבטחות היפות על וזשבונו
 האיש של זרובבל ובלבד ושימשיך בבנין בית המקדש לא הועילו. לא זו בלבד
 שזרובבל העמד בראש הפעולה הזאת ואחריו הכהן הגדול יהושע בן יהוצדק
 (חגי וא. יד: ב. ב ועוד), אלא שחגי הבטיח לו גם שלטון עולמי. בנבואה ושל
 העשרים וארבעה בחודש התשיעי הוא אומר אליו: „אני מרעיש את השמים ואת
 הארץ והפכתי כסא ממלכות והשמדתי חוק ממלכות הגוים, והפכתי מרכבה ורכביה
 ויירדו סוסים ורכביהם איש בחרב אחיו. ביום ההוא נאם ה' צבאות אקחך וזרובבל
 בן שאלתיאל עבדי נאם ה' ושמתיך כחותם כי כך בחרתי נאם ה' צבאות“ (חגי ב.
 כא-כג). המרכבה והסוסים מסמלים כאן את הממלכה הפרסית ואת השליטים

בממלכה זו. היו ואלה זמנים של תהפוכות בחצר המלכות ומרידות במדינות שונות באימפריה הפרסית, הידועות לנו בחלקן לפחות מספרי ההיסטוריה.
יש להניח שאין כאן חלומות או הזיות של גביא כפי שהם נראים לנו היום.
בני זמנו האמינו להבדילו והיו שותפים לתקוות אלה. עוד לפנינו ניבא ישעיה הנביא ברוח זו: „הנה אשא אל גוים ידי ואל ממלכות ארים נסי והביאו בניך בחצן ובנוחך על כתף תנשאנה והיו מלכים אמניך ושרותיהם מיניקתיך אפים ארץ ישתחו לך ועפר רגליך ילחכו כי אני ה' אשר לא יבשו קו" (מג' כב"כג). יש להניח שנבואות אלה וכיוצא בהן שימשו עידוד רב לבני הגולה לעזוב את מקומותיהם בהמוניהם בבבל, וליצור את הפלא הגדול של שיבת ציון, לחזור לארץ חרבה, ועזובה, המוקפת אויבים בנפש. ודאי שהיו סבות נוספות כגון רעיון הטהרה והקדושה שאי אפשר היה לקיים במולה, שנחשבה לארץ טמאה¹. אי אפשר היה להקריב שם קרבנות, ואחד העמודים שהעולם עומד עליהם. במרכז האידיאלים של עולי הגולה היה לפיכך בנין בית המקדש ולשם כך הם עלו לירושלים, אבל אין גם להתעלם מהשפעת הנביאים שדברו, על העתיד המזהיר של עם ישראל.
ואף זכריה הנביא התדור אידיאלים אוניברסאליים ממריצו בעבודת הבנין.
הוא רואה בזרובבל שליט, עולמי לא ע"י ביבושים צבאיים או כלכליים, אלא שליט בכוח הרוח והמוסר. בחזון המגורה הוא רואה סמל של: „לא בחיל ולא בכח כי אם ברוחי" (ה' 1). ודברים אלה נאמרו לזרובבל והוא אומר לו: „ידי זרובבל יסדו את הבית הזה וידיו תבצעתה" (שם ד' ט).

את הכוח הגדול יהושע בן יהוצדק, אין הוא משתף בפעולה זו לגמרי אם כי לכל החזות, צריך הוא לעמוד בראש הפעולה הזאת. הוא הלא לבוש בגדים צואים (שם ג' ג), כלומר משהו לא בסדר היה בהתנהגותו בביתו. הכהן הזה היה או צעיר לימים, ובנו יוקים שימש בתפקיד זה עוד בזמנו של נתניה (יב, כו) היינו כעבור שבעים וחמש שנה בערך. זכריה אומר לכוהן זה: „אם בדרכי תלך ואם את משמרתי תשמר וגם אתה תדוך את ביתי וגם תשמר את חצרי ונתתי לך מהלכים בין העמדים האלה" (שם ג' ז). אבל לעת עתה הוא אינו כשר במידה הדרושה לתפקיד זה. לכסוף הוא מבשר לו: „כי הנני מביא את עבדי צמח" (שם ג' ח). הכוונה לזרובבל הנראה לו להיות בבחינת „צמח" היינו גואל, משיח ולא רק דמות פוליטית בלבד. כל ההבטחות היפות האלה לא הועילו, זרובבל לא המשיך בבנין המקדש, הוא כנראה נתאכזב, והוא עוזב את הארץ, כפי שראינו בתזמנות אחרת², וזכריה מתאכזב אף הוא בו והוא מעביר את הנשיאות ואת תפקידיו בבנין ההיכל מידי זרובבל לכוהן הגדול, כפי שזה יוצא ומפשטם של הכתובים: „ולקחת כסף וזהב העשית עטרת ושמנת בראש יהושע בן יהוצדק הכהן הגדול. ואמרת אליו לאמר... הנה איש צמח שמו ומתחתיו יצמח ובנה את היכל ה' והוא יבנה את היכל ה' והוא ישא חוד וישב זמשל על כסאו והיה כהן על כסאו ועצת שלום תהיה בין ושיניהם" (זכריה ו' יא"ג). הכוונה שהכהן יתפוס מקומו של זרובבל בבנין ההיכל, בנשיאות המדינה, הוא ישב, על כסאו של זרובבל, לו תנתנה

1 לפי המסורת התלמודית צורו יוס' בן יועזר ויוס' בן יוחנן טומאה על ארץ העמים (שבת טו, א), הכוונה שהזרישו תקנה או מסורת עתיקה, ושכן טומאת ארץ העמים ידועה עוד מן המקרא. השה יהושע כב, יט; מלכים ב, יז; עמוס ז, יז. והשנה והוספתא פרה ג, ה.
2 השנה ביתר ביאור „סעני", כך מב, עמ' דלו.

שתי העטירות. אחת שלו והשניה שהיתה מיועדת בודאי לזרובבל, ואף התואר צמח' הוענק לו. בינוי המצין כאמור את הגואל, המשיח לעתיד לבוא בפי הנביאים הראשונים (ישעיה ד; ב; ירמיה כג; ה; לג, טו) ואשר ציין בראשונה את זרובבל (ג, ח). וכאן נקודת מפנה בתולדות הבית השני. השלטון המדיני שהיה שייך כרגיל לבית דוד כחמשך למלכות מתקופת הבית הראשון, עבר ממשפחה זו לידי הכהן הגדול למשך דורות רבים. הכהן הגדול משמש מעכשו גם ראש המדינה ואילו פונים בענינים שונים מבחוץ ומבפנים, כפי שנראה להלן.

עוד נראה שאף זכריה הנביא רפו ידיו במאמציו הקודמים ורפתה המתניות בענין בנין בית המקדש. המצב הכלכלי הגרוע בארץ ובשנים הראשונות של דרישו, עליו הצביעו הנביאים חגי (א, ה"ו) וזכריה (ח, י): "כי לפני הימים ההם שוכר האדם לא נהיה ושכר הבהמה איבנה, וליוצא ולבא אין שלום מן הצר ואשלח את כל האדם איש ברעהו". מצב זה נשתפר במקצת: "ועתה לא כימים הראשונים אני לשארית העם הזה באם ה' צבאות, כי ורע השלום, העפן תתן פריה והארץ תתן את יבולה והשמים יתנו טלם והנהלתי את ושארית העם הזה את כל אלה" (שם, יא"ב). ורעתו נתונה מעתה להתקדמות מוסרית. על שואלת אנשי הגולה בשנת ארבע לדרישו: "האבכה בחדש החמשי הנזר באשר ועשיתי זה כמה שנים" (שם ז, ג), ועונה הנביא ובאום ארוך שחשובים לפני המקום לא הצום ולא המצוות שבין אדם ולקונו, כמו שחשבו תמיד אלא דוקא המצוות שבין אדם לחברו: "כה אמר ה' צבאות משפט אמת ושפטו וחסד ורחמים עשו איש את אחיו ואלמנה ויתום גר ועני אל תעשקו ורעת איש אחיו אל תחשבו ובלבבכם" (שם ו, ט"ז). בפעם הראשונה אנו שומעים על ערכן הרב של המחשבות, ועל כוחן להשפיע על האדם, אליו הן מכוונות לטוב ולרע, ומכאן האחריות עליהן והנהירות בהן. ירושלים החדשה שהוא רותא בחזונו תהיה "עיר האמת" (שם ח, ג). למידה זו יחסו בתקופה זו כוח דינאמי כביר, העולה גם על כוח מלכים ושאר הכוחות השליטים בחברה (קדמוניות יא, ג, ו). מעניין שבימיו קיימת גם גולה מערביה, כלומר הנמצאת באי הים במערב א"י והוא מבטית: "הנני מושיע את עמי מארץ מנרה ומארץ מבוא השמש" (זכריה ח, ו).

הכוונה בלי ספק לגולה באי הים היווני, ולא למצרים או לפלשתים בדרום וכן לא לצורים ובצפון, אלה נזכרים במפורש בדברי הנביא הזה (שם ט, ב"ז). בני יון נזכרו ואצלו לנגאי: "ועזרתי בניך ציון על בניך יון" (שם ט, יג). להלן נראה את הסבות לדבר. אף יואל שחי בתקופה זו מזכירם לנגאי ולנקמה, בקשר להתנפלותם של העמים השכנים צור וצידון וכל גלילות פלשת ועל יהודה (ד, ד) והוא אומר: "אשר בספי וזחבי לקחתם ומחמדי הטבים הזאתם להיכליכם, ובני יהודה ובני ירושלים זכרתם לבני היונים למען הרחיקם מעל גבולם" (שם ד, ה"ו). ושניהם זכריה ויואל מדברים על שיבתם של בני הגולה הזאת (יואל ד, ו). היונים שהיו סוחרים אדם מפורסמים (יחזקאל כו, יג) קנו אותם ומכרו אותם במקומות שהיו דרושים.

כאמור מאמין זכריה אף הוא בשלטון יהודי עולמי כמו יתר הנביאים אלא שזה יהיה שלטון מוסרי דתי. העמים לא יכבשו וכוח הזרוע אלא יבואו מאליהם: "חבאו עצמים רבים וגרים עצומים לבקש את ה' צבאות בירושלים ולחלות את פני

ה'. כה אמר ה' צבאות בימים ההמה אשר יחזיקו עשרה אנשים מכל לשונות הגוים והחזיקו ובכנף איש יהודי לאמר גלכם כי שמענו אלהים עמכם" (זכריה ח, כב-כג). בלבו הוא מתנגד לעושר. הגורם לניצול אנשים ושלילת החופש. המשיח שלו הוא ועני "הנה מלכך יבוא לך צדיק ונושע הוא ועני ורכב ועל חמור ועל עיר בן אתנות" (שם ט, ט). הוא מתנגד אף לכות צבאי יהודי, הוא אומר: "והכרתו רכב מאפרים וסוס מירושלם וגברתה קשת מלחמה ודבר שלום ולמים ומשלו מים עד ים ומנהר עד אפסי ארץ" (שם י').

יתכן מאוד שרעיונות אלה וכיוצא בהן השפיעו על זרובבל ולא ראה הכרח או צורך מיוחד בבנין היכל ובקיום העבודה המיוחדת לעם אחד. יתכן גם שאי קיום העבודות של תג' עליהן דיברנו למעלה, השפיעו לרעה והוא עזב את המערכה וחזר לבבל. כפי המסורת שנשתמרה בסדר. עולם חוטא (הוצאת ספרים "גיל", עמ' קט). עובדא זו צוינה כנראה בחזון המרכבות (זכריה פרק ו'). הכוונה למספר משפחות מיוחסות שעזבו את הארץ ופנו למקומות שונים, אבל הוא נועק בעיקר למרכבה היוצאת אל ארץ צפון (שם ו, ח). כלומר למשפחה היוצאת לבבל. הכוונה כנראה למשפחת זרובבל. כתוצאה מזה העביר זכריה את תפקידו בבנין ההיכל ובנשיאות העם לידו של הכהן הגדול ואף תוארו, והוא משמש עכשו בשני כתרים או עטרות בעטרת כהונה ובעטרת מלכות³.

כיצד הגיבו למעשה זה אנשי בית דויד?

אין ספק, שרכים ממשפחת בית המלוכה לא הלכו לגולה עם חרבן הבית אלא נשארו בארץ. ואין גם ספק שחלק ניכר ממשפחות אלה שגלו עם הגולה, חזרו עם זרובבל בעליה הראשונה. במשך הזמן, יש להניח ובודאות, חזרו גם מבני משפחת זרובבל. אחד מבני דויד שועלה עם עזרא שמו חטוש (עזרא ז, ב). הוא נזכר גם בין בוני החומה של נחמיה (ג, י) והוא כנראה חתום על האמנה (שם י, ה). יתכן מאוד שהוא מבני בניו של זרובבל הנזכר בדברי-הימים (ג, כב). בני ועבדי שלמה, שהתייחסו כנראה למשפחת המלוכה, היו מתושבי ירושלים בזמן נחמיה (יא, ג). ואף בני דוד בן יהודה הנזכרים בהבאת קרבן העצים למקדש (משנה תענית ד, ב) היו, כנראה, ממשפחת המלוכה בישראל. משנה זו משקפת

3. וכאן הפירוש לחבריו של יוסיפוס (קדמוניות יא, ח, ב) המספר שוקני ירושלים התמנהו שמנשה אחי יחזקיה הכהן הגדול יהיה שותף בכהונה הגדולה, בשל היותו נשוא נכרית. א. שליט במאמרו החריף (ספר יחזקיה לוי, עמ' 257) מקשה בצדק כי הכהונה הגדולה ניתנה לשיתוף או לחלוקה? יתכן לפיכך שהם נתחלקו בשני התפקידים האלה, אחד היה מיהן גדול, עניני המקדש היו רבים להעסיק אדם אחד, ואילו תפקיד נשיא המדינה הוטל על מנשה אחיו. אבל שוקני ירושלים התנגדו גם לזה, הואיל וגם תפקיד זה שייך לכהן הגדול, יש להניח, כשהבטיח הפסח הפרסי סגויה למנשה את הכהונה הגדולה, התכוון לתפקיד זה המדיני ולא לתפקידו השני במקדש, שכן אין מסמכותו של הפסח להתערב בעניני המקדש והנה (שליט שם עמ' 262). בענינים אלה היו היהודים אבטונומיים. צודק שליט הסתובב שרצח יסוע בבית המקדש היה על דקע ומדיני-מפלגתי (שם עמ' 267), לפיכך המשיך האחר הרוצח בתפקידו במקדש כאילו לא קרה דבר ותענוש הוטל על העם כולו (קדמוניות יא, ז, א), אם כן מיתרת השערתו של שליט השניה, שלא האח הכהן הגדול ביצע את הרצח אלא אחד מאנשיו (שם 268). יש לקבל דבריו של יוסיפוס כפשטם, יוחנן הכהן הגדול רצה את אחיו. העם לא רצה בזה רצח רגיל, אלא קיום מצות ביעור הרע מקרבנו והפחה לא יוכל היה להתנגד לזה.

את המצב ביהודה בתקופת שיבת ציון, כמו שנאמר בברייתא: „כשעלו מן הגולה ולא מצאו בלשכה [עצים] עמדו אילו ונדבו עצים משל עצמן ומסרום לציבור וכך היתנו עמהם נביאים שאפילו לשכה מלאה עצים ואפילו עצים משל ציבור יהו אילו מתנדבים עצים בזמן הזה כל שעה שירצו שנאמר (נחמיה י, לה) והגורלות הפלנו על קרבן העצים הכהנים הלויים והעם להביא לבית אלהי לעתים מזומנים שנה בשנה“ (תוספתא תענית ד, ג, ה) ⁴.

אם כן עולה השאלה: כיצד תגיבו משפחות אלה הקרובות לבית המלוכה וכן משפחות רחוקות שהיו להם יחסים ידועים לבית זה לעובדה זו? יש להניח שבזמן הראשון שתקו, הם כמו אחרים נדהמו למעשה זה של זרובבל. לא היו להם גם טענות למשרה מכובדת זו כל זמן ושזרובבל וצאצאיו היו רשעים היו בחיים. אבל לאחר זמן ידוע נתעוררו ותבעו בלי ספק את זכויותיהם המתחזקות מדורי דורות, כגון מסים, שעבודים ושונים, כפי שזה היה מקובל תמיד. מאידך היו הכהנים מחזקים במשרה זו. הם בלי ספק נהנו ממנה הנאה מרובה ולא רצו לוותר עליה. העם בכלל, יש להניח, היה מרוצה מחלופי גברי אלה. להם הוקל מעול המסים ואף מהתנהגותם של בני הנשיאים ועבדיהם. שלא היתה אידיאלית כלל וכלל. יש להניח שנתעוררו ויכוחים, נתגבשו דעות ונתרכזו כחות לכאן ולכאן. אלה ואלה השתמשו בלי ספק בראיות מן הכתובים וממסורות עתיקות שגשגו בספרות חז"ל ובספרים חיצוניים ידועים. מאמרים תמוהים נשרדו בספרות חז"ל הנגעים בדבר ואין להם מקום בזמן אחר. אלא יש לשייכם לתקופה שלנו. מסורת אחת אומרת: „משחרב בית ראשון בטל מלכות מבית דוד“ (תוספתא סופ"ה יג, ב; בבלי שם מה, ב). על שלום בנו הרביעי של יאשיהו המלך (דה"א ג, טו) דרשו: „שבימי שלמה מלכות בית דוד“ (ירושלמי סוטה ה, ג; בבלי כריתות ה, ב). יש להניח שמתנגדי בית דוד השתמשו בטענות אלה בויכוחים המרוכבים שהיו ביניהם, ואילו מצדדי בית דוד השתמשו במסורות אחרות כגון של מלכות בית דוד אין הפסק לעולם ועד (ילקוט בלק רמז תשעא ועוד) וכן המסורת כל המורח במלכות בית דוד חייב מיתה (תוספתא תרומות ו, כ). מובן מאוד שאלה ואלה העמידו לעצמם נביאים גואמים שריכוזו מסביבם את תשומת לבו של העם, ומכאן עברו למלחמות ותגרות ידיים שאת הדן אנו קולטים היום בדברי זכריה הנביא ובספר תהילים.

אנשי משפחת המלוכה דרשו את זכויותיהם הלגיטימיות מן העם, ומאחר שלא בענו ולא קבלו את המסים המגיעים להם וכי' פרצו תגרות, התרמת רכוש, כבוש אכרים, משפחותיהם, ומכירתם לעבדים כמו שקרה ההבר בזמנו של נחמיה (פרק ה). האיכרים והפועלים שהתנגדו לכך, התארגנו לשם הגנה. אלה ואלה הכו

4 אע"פ שהברייתא מצטטת את הפסוק בנחמיה י, לה לענין זה, יש להקדים במקצת את המסופר במשנתנו ובברייתא מטעמים אלה: א) במשנה וכן בברייתא מוזכר בהתנחלות הפשית ולא ע"י הגולה; ב) אם „בני דוד“ הם צאצאי בית המלוכה, היה נחמיה מציין זאת ומזכירם ככבוד הראוי כחידו תמיד (השנה נחמיה יב, לו; שם יג, וז) ואילו כאן הם שונים ליתר המשפחות המתנבחות, וכל אדם בישראל יכול היה להתגרב; ג) נחמיה היה מזכיר את שמות המשפחות שהגורל חייבם, ואילמלא היה זה תקנה שלו, יש לפיכך להניח שהתנבחותם של משפחות אלה הנוכחות במשנה קדמה לזמנו של נחמיה והגורלות שהפילו בזמנו של נחמיה, סיירו את המשפחות בזמנים קבועים „לעתים מזומנים“ כמו שנאמר באמנה במפורש (שם).

זה את זה שדרו איש מרעהו וכו', ולא זו בלבד, אלא שהשתמשו אף בכוחות נרים כדי להכריע את הכף לטובתם כפי שנראה לקמן. מריבות ומלחמות אזרחים לא חסרו בתקופה הפרסית. צרי יהודה ובנימן לא ויתרו אף הם על חשיבותם עם זרובבל ומשפחתו. להם היו אי אלה הזכויות מוכרות בירושלים וביהודה. הם הלא מתעוררים ובעניני העיר והמקדש. יש לפיכך להניח שזמן ידוע השתייכה יהודה לפחית שומרון כדעתו של אלט⁵. תלות זו נתבטלה ע"י הכרזת כורש וביחוד ע"י רצונו הטוב של דריוש, כמובן שאפו צרי יהודה ובנימן — הכותים לחפש תלות זו כנז מקודם. השכנים המערביים כגון צור, צידון ואחרים מצאו שעת הכושר להתפשטות. שמחתם לחרבן ירושלים הרגילה בזמנו את יחזקאל האומר: „בן אדם יען אמרה צר על ירושלים תאח בשבריה דלתות העמים נסבה אלי אמלאה החריבה“ (כו. ב). המסחר הבין לאומי התרכז אז בירושלים. העולים לרגל מכל הארצות, סדרו, בלי ספק, את עניני המסחר בעיר זו ליד שלחנות משותפים וחגיגות מפוארות. כך זה היה גם בתקופת התלמיים⁶. לאחר חרבן הבית הראשון שימשה צור מרכז מסחרי והיא נתעשרה על ידי כך. עושר רב כמו שמספר זכריה: „ותבן צור מצור לה ותצבר כסף כעפר וחרוץ כטיט חוצות“ (ט. ג).

בהתחרות זו היתה ידה על העליונה. מאחר שהבית בחרב והעם גלה, ומכאן התמרמרותו של הנביא המנבא לה רעות „הנה אדני יורשנה הזהב בים חילה והיא באש תאכל“ (שם. ד. י). אף השכנות המערביות בדרום כגון אשקלון, ועזה, עקרון הציקו ליהודה, אבל במידה קטנה. לדעת הנביא סופן להתגיר ולהכלל בעם היהודי „והסרותי דמיו מפיו ושקציו מבין שניו ונשאר גם הוא לאלולנו והיה כאלף ביהודה ועקרון כיבוסי“ (שם. ז). אבל בינתיים הם מציקים, פעם מתחברים הם עם פלג זה של האומה, פעם אחרת עם מתנגדיהם, ותמיד הם מנצלים את המצב לטובתם. היונים אף מופיעים על הזירה. הם הלא סותרי בני אדם (יחזקאל כו. ג): „יון תובל ומשך המה רכליך בנפש אדם“. הם קונים את השבויים משני הצדדים מעבירים אותם לשם מכירתם. והנביא מתמרמר מאוד: „כה אמר ה' אלהי רעה את צאן התרנה, אשר קניהו יתרגן ולא יאשמו ומכריהו יאמר ברוך ה' ואעשיר ורעיהם לא יחמול עליהן“ (זכריה יא. ד-ה). גם המוכרים הם יהודים, הם מתעשרים מעסק זה. המתחילים היו בנראה מבית המלוכה: „והנה אנכי ממציא את האדם איש ביד רעהו וביד מלכו וכתתו את הארץ“ (שם. ז) והקונים היו היונים. ומכאן מקומם בפרקי נבואה אלה⁸.

המצב הוא לאחר יאוש. הנביא זכריה שחלם על שלטון הרוח בעולם ואחוות העמים, משבר את מקלו נעם להפר ברית אשר כרת עם כל העמים (שם. י) וכן משובר הוא את מקלו החובלים „להפר תאחות בין יהודה ובין ישראל“ (שם).

Alt, Proksch Festschrift 1934 S. 21; Kleine Schriften zur Geschichte 5
des Volkes Israel Bd. 2 S. 317 ff.

6 אגרת אריסטאס, מהר' כהנא, פסוק קיד.

7 הדעה המקובלת בין החוקרים שפרשית טייד בזכריה שייכות לנביא אחר שחי בתקופת הבית הראשון (סגל, תרביץ ז' 257), או בתקופה ההלניסטית (פפייפר מבווא למקרא, אמגליה) אינה מתקבלת. על רקע זה של ביטול הנשיאות מבית דוד והתגורות שבין המשפחות היהודיות, מתפרשות פרשיות אלה לתקופת זכריה הראשון ולאחר מותו של דריוש הראשון. 8 השווה למעלה עמ' קטו.

(יד). את פירוש הדברים נראה לקמן⁹. המלחמה על ירושלים, תוך שיתוף מלא בין אנשי יהודה ועמים אחרים, היא עובדה קיימת. הנביא אומר: „הנה אנכי שם את ירושלים סף רעל לכל העמים וסביב וגם על יהודה יהיה במצור על ירושלים“ (יב, ב) כלומר יהודה משתתפת במצור על ירושלים, כפי שזה יוצא מן הפסוק „וגם יהודה תלחם בירושלם“ (יד, יד). בירושלים מתרכזים אנשים מבית המלכות, משפחותיהם וכן החוגים התומכים בהם. נגדם עומדים אנשי יהודה מתנגדיהם בצרף עמים אחרים מן הצפון ומן הדרום ואינם מצליחים לכבוש את העיר. ירושלים היא אבן מעמסה לכל העמים: „כל עמסיה שרוט ישרוט“ (יב, ג). פתאום פורצת מגפה במחנה הצרים, היא פוגעת באדם ובבהמה (יב, ד). אנשי יהודה הצרים רואים בזה אצבע אלקים ומתחרטים על מעשיהם „ואמרו אלפי יהודים בלבם אמצה לי יושבי ירושלים ב'ה' צבאות אלהיהם“ (יב, ה). הם בוגדים בחבריהם למלחמה, עוזבים את הקואליציה ונלחמים בה לטובת אנשי ירושלים: „כיום ההוא אשים את אלפי יהודה ככור אש בעצים וכלפיד אש בעמיר ואכלו על ימין העל שמאל את כל העמים סביב וישבה ירושלים עוד תחתיה בירושלם“ (יב, ו)¹⁰. ירושלים זכתה דויד אמנם נצלו, אבל תפארת בית דוד ירדה. הנביא מצדד בזכותם של אנשי יהודה „והושע ה' את אהלי יהודה בראשונה למען לא תגדל תפארת בית דויד ותפארת ישב ירושלים על יהודה“ (יב, ז). כפות המאזנים מאוזנות, הנצחון אינו לשום צד. הסכסוכים קיימים בערך כמו מקודם, עד שבא המקרה המעציב והטראגי כאשר: אחד מאנשי ירושלים, איש קדוש ומקובל על הכול נדקר „והיה הנכשל בהם ביום ההוא בדויד ובית דויד כאלהים כמלאך ה' לפניהם“ (יב, ח). זה גורם לשינוי ערכין ולחשבון הנפש: „ושפכתי על בית דויד ועל יושבי ירושלים רוח חן ותחנונים והביטו אלי את אשר דקרו וספדו ועליו כמספד על היחיד והמר עליו כהמר על הבכור“ (יב, י). המשפחות מתפייסות וכולן סופדות את הנדקר הם וגושיהם (שם, יב-יד). במקום זה אין שום שם או רמז לזיהויה של אישיות זו. יתכן ששמו היה משולם הנזכר בישיעיה (מב, יט) והוא „עבד ה'" המפורסם (שם). אנשי דורו הכירוהו ולא היה צורך להזכירו. אפשר שלו התכוון המקונן בפסוק „רוח אפינו משיח ה' בלבד כשחיתותם אשר אמרנו בצלו נחיה בגוים“ (איכה ד, ב)¹¹. אפשר שהיה איש ירושלים, אפשר שהיה משבט אחר, אלא שהלך לשם לשם עשיית שלום, ובשגגה נדקר ע"י מי שהוא, שלא הכירו, איך שיהיה, עובדא זו גרמה לחשבון הנפש ולשלום בין היריבים. התוצאה ממלחמת אחים זו הייתה ירידה כללית של האומה כולה. בית דויד לא חזר למקומו הראשון, תפארתם לא גדלה, הם כיתר המשפחות החשובות, ובתוכם הם מספידים את הנדקר (יב, יב-יג). אבל לא יותר! הכותן הגדול ממשיך לכתן גם בתפקידו המדיניים.

9 לנסח אחר שבשבעים (פפייר שם עמ' 608): בין יהודה ובין ירושלים.

10 חתומא לכך תשמש לנו העובדה הבאה. לאחר נצחונו של דימיתריוס על אלכסנדר ינאי, עזבו היהודים שהיו עם דימיתריוס ונצטרפו לאויבם בנפש אלכסנדר ינאי. סוף סוף היה הוא מלך יהודי והיהודים רחמו עליו (קדמוניות יג, יח ב; מלחמות א, ד, ה).

11 לפי מורגנשטרן HUCA כרך 27 (1956) עמ' 106 והלאה נתחברה קינה זו לזכר החרבן 'שקרה בשנת 485 לפנה"ס. ראינו: המנצחים על המלחמה אינם הבבלים אלא אדום (ד, בא) עמון ומואב (א, י) שנאסרו מלביא בקהל (דברים כג, ד).

מתי קרו דברים אלה?

יעקב בן שלמה זלוטניק ז"ל מיחס פרק זה (זכריה יב) למערכת כסירכסיש בן דריוש נגד יון, אשר אסף לצבאו מחיל כל העמים ושלל את רכושם. בלי ספק השתתפו גם היהודים בעל כרחם במערכת זו ("סיני", כרך טו, עמ' קב). מלחמת אנשי יהודה כיושבי ירושלים, מתפרשת לחעתו במשמעות משטרית וככוח התרמת צידה ואנשים. זה קרה לדעתו בשנת 480 לפה"ס לפי התשובון המקובל, או בשנת 463 לפי חשבוננו של זלוטניק (שם עמ' קכח). זכר למאורעות אלה מצא החוקר י. מורגנשטרן בתהילים פרק מח: כי הגה המלכים נועדו עברו יחדו. הנה ראו כן תמוה נבהלו נחפזו רעיה אחזתם שם חיל כילודה. ברוה קדים תשברו אניות תרשיש (שם פסוקים ה-ח). האניות שנשברו כאן הן אניות הפרסים שנשברו בסערה הגדולה שפקדה או את הים. ארבע מאות אניות על אנשיהם וצידם היקר אבדו בסערה זו. פרט המרומז גם בנבואת יחזקאל על צור (כו, כז) אשר השתתפה במלחמה זו¹². ברם מתוכן הכתובים רואים שכאן ריב פנימי בין אנשי ירושלים מתד ובין אהלי יהודה עם גורמים זרים מאידך, שני היריבים נתפייסו לאחר שאיש קדוש אחד נדקר.

מתחילו צבת רואה אף הוא במאמרו "הערות סוציולוגיות והסטוריות על זכריה יב"¹³ ריב פנימי בין שתי השכבות סוציאליות בין עמי הארץ והם בעלי הרכוש וכמובן גם בעלי הדעה בעניני המדינה, שגלו מן הארץ בשנות 586-597 לפה"ס ועלו אח"כ עם זרובבל, ובין דלת עם הארץ ושנארה במקום ותפסה את מקומם של המוגלים¹⁴. בין שתי השכבות פרצו אח"כ סכסוכים.

ברם דברים אלה טוענים הבהרה, שכן בני דלת ועם הארץ מקומם לפי זה בירושלים ובסביבתה, מקומם של העשירים והמיתוסים שגלו, ואילו לפי זכריה נמצאים בירושלים בית דוד "התפארת" וכל התומכים בהם, ואם בני דלת עם הארץ, עתבו את הרכוש הנטוש ומרצונם הטוב, אין כל מקום לסכסוכים ביניהם. צבת מנית שהעולים הראשונים התישבו בירושלים ובסביבתה (שם עמ' 116). ברם לפי עזרא (ב, ע; ג, ו) התישבו הם בעריהם ולא בירושלים. כתוצאה מכך היתה ירושלים בזמן זכריה ריקה ודלולת אוכלוסין (שם ח, ד-ה) וכך היתה עוד בזמן נחמיה היתה צורך להפיל גורלות לשם ישובה (יא, א), דבר שנחשב לגבורה ידועה וראוי לברכת העם (שם יא, ב)¹⁵. לא נכונה העתו של צבת ושבת 486/5 היה בירושלים מרד מלכותי ושיחודי א"י בקשו לחדש את מלכות בית דוד (שם עמ' 116). ובתקופה זו לא היתה שאיפה כללית כזאת. וזרובבל הלא עזב את הארץ בשנת שלש בערך לדריוש, היינו בשנת 518 לפה"ס. בשנה הרביעית למלך זה נצטוו זכריה לעשות את העטרות ולשימן בראש הכהן הגדול. בשנת שש לדריוש היה חינוך המקדש (עזרא ג, טו) וזכרו שם הנביאים חגי וזכריה שעוררו את העם לבנינו, וכן המלכים כורש, דריוש וארתחששתא, כל אלה שפעלו בענין זה (שם

HUCA XVI p. 5 12

13 תרביץ, טבת תשט"ו.

14 שם עמ' 114.

15 ב"סיני", כרך מב, עמ' נא, הערה 44. הסברתי תופעה מתמיתה זאת בטעמים כלליים, שכן בירושלים לא היה קנין פרטי ואפילו שטר מיטות לא לקחו מעולי הרגל. נימוק זה חלש מאוד ואינו מסביר תופעה זו, שכן כפי ושראנו למעלה היתה ירושלים מרווה דתי, אדמיניסטרטיבי ואף מרכז מסחרי. במקום אתר וסביב את הדברים כדרך אחרת.

ו. יד). אבל לא בזכר שמו של ורובבל מניח היסודות! מפני שהוא לא היה במקום. או בא השינוי הגדול בשלטון העם. כל תפקידי הנשיא והתוארים שלו עברו לכהן הגדול. חבר זה נמשך זמן רב גם אחר כך. בסוף תקופת דריוש, לא היה איש מעוזין בחידוש מלכות בית דוד ואיש לא נלחם בעד זה. פרט במובן לקרובים למשפחה זו. אבל הם ועצמם לא יעשו מרד! דעתו של צבת שזכריה רואה במנמחם של בית דוד (שם עמ' 117) אינה נכונה. הנביא אומר בפירושו: "למען לא תגדל תפארת בית דוד ותפארת יושב ירושלים על יהודה" (זכריה יב, ז) ונוסף לכך הבר זה הוא בניגוד להשקפת עולמו של זכריה ועל שלטון הרוח והשנאה לעושר, כפי שראינו למעלה (עמ' קטז). המשיח האידאלי שלו הוא "עני ודוכב על חמור" (ט, ט). האיש הנכשל כלומר זה שנדקר, היה חשוך בעיני אנשי ירושלים "כדוד, ובית דוד כאלהים כמלאך ה' לפניהם" (שם יב, ח). כלומר הגדוק נחשב לבני ירושלים כדוד, ובית דוד נחשב בעיניהם כאלהים וכו' אבל לא לפני זכריה, ולא לפני אנשי יהודה!

זכריה רואה ביסורי העם צרוף מוקדם לגאולה. ורק השלישית יותר בה (שם יג, ח) ואף זו תצרך "כצרוף הכסף" (שם יג, ט) ורק אז יוכשר העם לגאולה המילוי תפקידיו ובעולם, אבל אין זכר להחזרת בית דוד, בית דויד, לדעתו, ממשיך במעשיו הראשונים ורק בעתיד יטהר "ביום ההוא יהיה מקור נפתח לבית דויד ולישבי ירושלים לחטאת ולגדה" (שם יג, א) ורק אז יטהרו מעוונותיהם (השוה תרגום ורש"י למקום).

נביגה דעתו של צבת שהריכות בין המפלגות פרצו בסוף ימיו של דריוש. בזמן שהמלך הזה היה חי, יש להניח, שדברים כאלה לא קרו. סכסוכים אלה נמשכו כנראה עד סמוך לבואו של עזרא בשנת 457 לפה"ס. ואנו יכולים לתפוס מספר עגול בין השנים 480—460 לפה"ס. אין ספק, שאם פסקו המלחמות, לא פסקו הריבויות. הם נמשכו הלאה. בלי ספק הובא סכסוך זה שבין בית דוד והעם גם לפני עזרא. אבל הוא כאיש אידאליסטי הורג את הכריע את הכף לטובת הכהנים והעם. ולפרשה זו נשוב אחר כך. לתקופה זו יש ליחס את צוואות השוכטים בהן הם מרבים בשבחם של בני לוי ומצטערים על המלחמה נגדם: "ואנכי ראיתי בכתבי ספר חנוך כי בניכם ישתחו בזנות ויצרו לבני לוי בחרב. ולא יוכלו לעמד בפני לוי כי ילחם את מלחמות ה' ויכניע את צבאכם" (צוואת שמעון, מהדורת כהנא ה, דה). "כי יקום ה' לכם מלוי כהן גדול ומיהודה מלך והוא יושיע את כל הגויים ואת ישראל" (שם ה, ו) וכן בצוואת יהודה כא, אב: "ועתה בני הנגי מצוה אתכם אהבו את לוי למען תשארו ואל תתנשאו אליו למען אשר לא תשמדו. כי לי נתן אלהים את המלוכה ולו את הכהונה וישם את הממלכה תחת הכהונה" ז, ז. חברים אלה לא עזרו. אחד המשוררים מביע את צעריו הרב על ביטול המלוכה. לאחר שהקדים את הברית שבין ה' ובין בית דוד באמר: "כרתי ברית לבחירי, נשבעתי לדוד, עבדי. עד עולם אכין ורעך ובנתי לך דוד בראש סלח" (תהלים פט, דה). והוא ממשיך: "או דברת בתוון לחסידך ותאמר שויתי עזר. על גבור הרימותי בחור מעם. מצאתי דוד עבדי בשמן קדשי משחתיה אשר ידי תכון ועמו אף זרועי תאמצנו. לא ישיא אויב בו ובן עולה לא יעננו. וכתותי מפניו צרי

ומשנאי אנוף. ואמונתי וחסדי עמו ובשמי תרום קרנו. ושמתי בים ידו ובנהרות ימינו. הוא יקראני אבי אתה אלי וצור ישועתי. אף אני בכור אתנהו. עליון למלכי ארץ. לעולם אשמור לו חסדי ובריתי נאמנת לו. ושמתי לעד זרעו וכסאו כימי שמים. אם יעזבו בניו תורתי ובמשפטי לא ילכו. אם תקחי יחללו ומצותי לא ישמרו. ופקדתי בשבט פשעם ובנגעים ועונם. וחסדי לא אפיר מעמו ולא אשקר באמונתי. לא אחלל בריתי ומוצא שפתי לא אשנה. אחת נשבעתי בקדשי אם לדוד אכזב. ורעו לעולם יהיה וכסאו כשמש נגדי. כירח יכון עולם ועד בשחק נאמן סלה" (שם, כ"ח). ומיד: "עובר המשורר למצב העגום שבכימי והוא אומר בכעס עצור: "ואתה זנחת ותמאס התעברת עם משיחך. נארת ברית. עבדך חללת לארץ נורו. פרצת כל גדרותיו. שמת מבצרו מחתה. שסדו כל עברי דרך היה חרפה לשכניו. הרימות ימין צריו השמחת כל אויביו. אף תשיב צור חרבו ולא הקמתו במלחמה. השבת מטהרו וכסאו לארץ מגרתה. הקצרת ימי עלומיו העמית ועלי בושח סלה" (שם, לט"ז). והוא שואל ומתחנן: "איה חסדיך הראשונים, אדני, נשבעת לדוד באמונתך? זכר אדני חרפת עבדיך ושאתי כחיקי כל רבים עמים. אשר חרפו אויביך ה' אשר חרפו ועקבות משיחך" (שם, נ"ב).

במלחמות שובין בית זה ובין מתנגדיהם, היתה ידם על התחזותה ויד אויבם על העליונה¹⁷. בית זה המשיך אמנם להתקיים, אבל ללא אותו הכוח והשלטון כלפי חוץ ולא היה להם על מי להשען אלא על אביהם שבשמים. יש להניח שבבוא עזרא הסופר ואחריו נחמיה בישו הם את מולם מחדש אבל ללא תוצאות. עזרא מזכיר את דוד בייחוד עם יתר השרים: "ומן הנתינים שנתן דוד והשרים לעבודת הלויים" (ח, כ). כלומר, אין הוא עולה על יתר השרים והם שרים בעיניו. סוף סוף היה הוא כהן, וכאיש הספר ובעל אידיאלים רוחניים נעלים, לא יכול היה לצדד בשלטון הכוח של משפחה זו. נחמיה מאידך, ושהיה בלי ספק, מורע בית דוד, שכן למשרה רמה זו לא נבחרו אלא נסיכים ובני מלכים¹⁸, צידד בלי ספק בזכותם החוקית של בית דוד, הוא מזהירם בכל הזדמנות ובכבוד הראוי כגון: "בכלי שיר דוד אש האלהים" (נחמיה יב, לו). הוא מציין "מעלות עיר דוד", "בית דוד" (שם יב, לו), "כמצות דוד ושלמה בנו" (שם יב, מה). ועל שלמה כותב הוא: "הלא

הם התגדלו לשלטון בית דוד, אבל לא לעליונותו של שבט זה ושהמלוכה בעתיד תשתייך לו. בוצעים אותם בטלו גם רעיון זה "ובשלים הקץ למספר השנים האלה אין עוד להשתמש לבית יהודה" (מגלת ברית דמשק 10 IV) והמשיח העתיד לבוא יהיה מאהרון ומישראל (שם xx I). לכעיה זו נשיב במקום אחר.

17. דעת רש"י (שם פסוק לט), שפרק זה נאמר על צדיקיהו וחרבן הבית הראשון. נדחתה ע"י יעבץ (תולדות ישראל ג' מוצא דבר טז, עמ' 35) לפי שאין זכר כאן לחרבן הבית. גם דעתו של יעבץ, שהכוונה למותו של יאשיהו המלך בבקעת מגידו (מלכים ב' כט; דה"ב לה, כג) אינה עולה בקנה אחד עם תוכן הכתובים, שכן מפרק זה יש להגמיר על סלוקו הגמור של בית דוד מן המלוכה כפי שיוצא מן הפסוקים (לא"ה). ואילו זרעו של יאשיהו המלך המשיכו למלוך בראשונה יהואתו ואחריו יהויקים ואין כאן כל ביטול ברית עם בית זה. לתקופה זו תואמים הביטויים "סוד קדושים" (פסוק ת), "קול קדושים" (פסוק ו), "בני אלים" (פסוק ז), שנפגש אותם בספרות מתקופה זו בהזדמנות אחרת.

18. מלכים ב' יח: ומבניך אשר יצאו ממך אשר תליד יקחו והיו סריסים בהיכל מלך בבל. השנה ישעיה לט, ז; דניאל א, ג.

על אלה חטא שלמה מלך ישראל ובגוים הרבים לא היה מלך כמותו ואהוב לאלהיו היה ויתנתו אלהים מלך על כל ישראל" (שם יג, כו)¹⁹. אבל כל זה לא התעיל, משפחת בית דוד לא חזרה אז למקומה. יתכן שזעל רקע זה על סכסוכים אישיים בין שני המנהיגים, עזרא ונחמיה. נחמיה אינו מזכיר את עזרא בזכרונותיו. באמנה שנחתמה ומנהיגי העם כורתים, לא נזכר שמו של עזרא הכהן²⁰. הכל מודים שהוא צריך לעמוד שם בראש. יתכן גם סיבה אחרת כפי שדיברתי עליה במאמרי הקודם ("סיני", כרך מב, מעמ' רמ ואילך); ואבל אין לראות בה נגוד לכהונה או לעבודת המקדש. כדעתו של פינקלשטיין (הפרושים ואנשי כנסת הגדולה, גיריורק תשי"י, עמ' סא), וכן אין להסיק מסעיף האחרון באמנה: "ולא נעזב את בית אלהינו" (נחמיה י, ז) שהיו באמנה אי אלה סעיפים חשובים, כגון תיקון בתי כנסת שהיו עלולים לסכן שלום המקדש מבחינה כלכלית כדעתו של פינקלשטיין (שם עמ' ס). שכן, הסעיפים הגלויים והדגים ובעיני בית המקדש ולטובתו הם מרובים באופן יחסי. בתיקון בתי כנסת אין גם כל סיכון לבית המקדש, אדרבה, בהם היו מתרכזים הגדרים והגדבות והעליות לרגל לירושלים. הכותנים לא היו רואים בזה שום סכנה לצמצום ההכנסות. גם השמטת אהרן הכהן ובניין המקדש בתפלת נחמיה (פרק ט) אינה מראה על שום כוונות מיוחדת או מזמות חברתית. ושכן גם דוד המלך לא נזכר בה. ויתכן שזוהי פשרה בין הכתות היריבות.

איך שהוא היתס לבית דוד לא נשתנה או לטובה. הכהן הגדול ממשיך בתפקידו החילוניים גם כראש המדינה, אליו פונים אנשים מבפנים ומבחוץ. פה ושם מופיע קול לטובת משפחה זו. במגילות הענוותנות המתגלות זה עשר שנים, יש גם פשר לבראשית ובו אנו קוראים (1) "לוא יסור שליט משבט יהודה בהיות לישראל ממשל" (2) ולא יאכרת יושב כסא לדוד, כי המחקק היא ברית המלכות (3) ואלא יישראל המה החגלים (או הרגלים), עד ובוא ומשיח הצדק צמח (4) דוד כי לו ולזרעו נתנה ברית מלכות. עמו, עד דורות עולם"²¹. אבל זה לא שינה את המצב. על מוטבע אחת שנמצאה בחפירות בית צור יש השם "תזקיה"²² ומתקבלת הדעה שזהו הכהן ושכהן בסוף תקופת פרס ובראשית התקופה התלמית (יוסיפוס נגד אפיון א, כב). מתחיהו בצואתו אומר: "דוד בחדו נחל כסא ומלכות לעולם" (מקבים א, ב, נו). ואבל לזה היה רקע אישי, אליו נשחב בהזדמנות אחרת, וכן לדברי בן סירא (מהדורת סגל מה, א"ז). היתס נשתנה לטובה, בזמן שהשלטון היה בידי זרים והעם נתאכזב בשלטון הכותנים והמלכים הזרים, או הפך דוד סמל חשוב והחסד והרחמים והמדות הגואל הבא.

19 דבריו של פרופ' סגל (תרס"ז, שנה יד (תש"ג), עמ' 85) ובגוים לגבי עזרא שלא צייד במשפחת דוד, ולא לגבי נחמיה, כפי שראינו בפנים.

20 לקלוזנר (ההיסטוריה א, 298) נקרא הוא שם עזריה (נחמיה י, ג). העה זו אינה נראית, שכן בכל ההופעות הנחיות נקרא הוא סתם עזרא. השה גם סגל, תרס"ז הע"ל, עמ' 97. ברם העה שאין לפנינו וכוונותיו בשלמות אינה נראית.

21 גתפרסמה ע"י אלגרו JBL (1956), כרך 75, עמ' 174 ואח"כ ע"י ירין, עינים במגילות מדבר יהודה תשי"ז, עמ' 49.
Sellers, Beth Zur, p. 73 22

מעות רבי מאיר בעל הנס בספרות ההלכה *

העיקרון, "דעליהו — דיהודי חוץ לארץ — רמיא דחזקיהו דבני ארץ ישראל" ¹ הוזכר על ידי יהודי התפוצות בכל הדורות ובכל הזמנים כדבר יסודי שאינו ניתן לערעור ². וכן נפסקה בעניני צדקה ההלכה, על פי הספרי ³: "ויושבי ארץ ישראל קודמין ליושבי חוצה לארץ" ⁴. נאמן לעיקרון זה פעלו בכל הקהילות התשובות "גבאי דארץ ישראל" ⁵.

בספרות התשובות נשתמרו לנו מקורות חשובים על נדרים, הקדשות, עובונות וכו' שנעשו על ידי יהודים בחוץ לארץ ובמקומות רבים מזמן לזמן לטובת בתי חולים ושאר המוסדות; לשם החזקת ישיבות; תלמידי חכמים וסתם עניי ארץ ישראל ⁶. ברם "קופת" רבי מאיר בעל הנס שנוצרה לשם המטרה הנזכרת, עולה מכל הבחינות על כל ה"קופות" שהיו קיימות עד כה. בעוד שבזמנים שלפני יצירת הקרן ועל רבי מאיר בעל הנס לא היו ההכנסות של "מעות ארץ ישראל" מבוססות די צרכן, גם התרומות באו לרוב מחוגי העשירים והאמידים — ולא במעט בעיקבות השד"רים שבאו מזמן לזמן לבקר ולעודד את ועשירי העם שימלאו את חובתם כלפי עניי ארץ ישראל, נשתנו הדברים ועם התיסדות הקרן של רבי מאיר בעל הנס. קרן זה הכה שרשים ועמוקים ביהדות התפוצות לכל שכבותיה. השרשים האלה

* נמנעתי מלהשתמש בכותרת בשם "קופת" רבינו מאיר בעל הנס — הביטוי הרגיל בדרך כלל, בגלל שבמאמר זה מדובר על כסף ר"מ בעל הנס בכלל, גם ההכנסות ממקורות אחרות, — מלבד הקופות.

1 ראה שו"ת דרכי נועם ח"מ, סוף סימן כב.

2 מזמנים עתיקים ביותר — מתקופת התנאים והאמוראים, נמסר לנו שיהודי חוץ לארץ שלחו תמיכה לשם חיזוק מצבם של התלמידים חכמים בארץ ישראל. גם אחרי התורכן נמשכה תמיכה זו של יהודי חוץ לארץ לשם חיזוק הישוב בארץ. ראה שו"ת ערך מילין, ערך א"י, סימן 10 ובמאמרו בישורן של קאבאק המוזכר בהערה 24; המקורות במאמרו של רח"י עהרנרייך: קופות רמב"ן, או קופות רמב"ן? ב"אוצר החיים", תרפ"ט, עמ' 247—250. את המקורות שם יש להשלים על פי ספרו של ר"ח סתהון: ארץ החיים, יורה דעה סימן רמו, עמ' פב.

2 לדברים טו, ז.

3 יורה דעה רמא, ג. ראה את הספרות בארץ החיים הנ"ל, עמ' פג; שו"ת משיב דבר ח"ב, מז; וזכרון יהודה (לר"י גרינבלד) ח"א, סימן קא; בית הלל (לר"ה ליכטנשטיין), סימן ס, בהסתמכו על דברי חז"ל (כתובות עה, א): חד מינייהו עדיף כתר מנין.

4 ראה י. היילפרין, פנקס ועד ארבע ארצות, מפתח: גבאי א"י; א. יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 54. במורביה היה נקרא: גבאי צדקה דירושלים. ראה י. היילפרין, תקנות מדינת מעהרין, מפתח: צדקה.

5 ראה מאמרי: עובונות ארץ ישראל, ב"סיני" שנה טו (כרך לא) עמ' יד.

נתפשטו לכל המקומות שגרו שם יהודים; "קיפה" זו התאזרחת וחדרה גם לפניה המבודדת והנודדת ביותר, שלפעמים גרה שם רק ומשפחה יהודית אחת. מסיבה זו נוצרה כעין קביעות של התרומות לקרן הנזכר, כי הן ניתנו על ידי העם לכל שכבותיו ובכל ההודמנויות.

התייסדות הקרן: התאריך המדויק שבו נוצר קרן של רבי מאיר בעל הנס לטה בערפל. המקור הראשון, שבו נזכרים נדרי שמן למאור לשם נשמת רבי מאיר נמצא במדרש תלפיות מאת רבי אליהו בן רבי שלמה אברהם הכהן — (מפורסם על ידי ספרו: "שבט מוסר", נפטר בשנת תפ"ט) שם בענף אבידה ומציאה נאמר: "קבלתי מי שמאבד איוה דבר, אם ינדור למאור: אם אני מוצא אותה [אני] נודר סך מעות שמן למאור לגשמתו של ר' מאיר, מיד מוצא האבידה, ובלבד שלא יעבור זמן, שאם האבידה — היא — מעות אפשר שכבר הוציא אותם המוצא בהוצאות. ואם היא בגד או שמלה אפשר שהוליכה למקום אחר, או עשה בו שינוי באופן שאינו ניכר, ואז אין מועיל הנדר"⁶.

במובן של קרן הנועד לטובת עניי ארץ ישראל מוזכר קרן רבינו מאיר בעל הנס לראשונה בכרונו שהוציא בשנת תק"ף⁷ רבי אריה ליב קאצינלנבויגן, רבה של בריסק, בהסכמתו לכרונו זה מאת רבי לוי יצחק מברדיטשוב נאמר⁸: "להוי ידוע לכון אחינו בני ישראל המתנדבים בעם מעות ארץ ישראל ור"מ בעל הנס די בכל אתר ואתר, מהודענא לכון שיש תקנות וגזירות מנאוני קשישאי ומרבינו בעל בית יוסף וצללה"ה ומגדולי ארץ ישראל ב"ע שלא לשנות ממעות הנ"ל לשום צדקה ושבועלם, ואפילו להדליק שמן זית בבתי כנסיות". בחלק של הסכמות שאר הרבנים ממאה השביעית לאלף השישי שבאו, על התחום בענין האיסור לשנות מעות שנתרם לקרן רבי מאיר בעל הנס לצדקה אחרת נתווסף, שהחרם הנזכר נעשה על ידי רבינו יוסף קארו ורבינו משה אלשיך. ברם אף אחד מהחכמים הנזכרים לא רק שאינם מביאים את גוף המקור של החרם הנ"ל, אלא שהם גם אינם מצינים איפה הוא נמצא ומסתמכים על אלה שמזכירים אותו. עובדא זו באה לידי ביטוי אצל הרבה מהחכמים שהסכימו לאיסור הנ"ל: רבי יהודה אסאד רבה של סרדהיל בהונגריא⁹: "ואם גם לא ראינו בדפוס מאז דבריהם כגחלי אש מרבותינו הנ"ל הקדושים — הבית יוסף ומהר"מ אלשיך — על ענין זה, נאמנים עלינו הרועים אבירים ושרי התורה בעדותם יציבא מלתא בלי פקפוק".

כן מדגיש¹⁰ האדמו"ר מגור רבי יצחק מאיר, בעל חידושי תרי"מ: "ולא ראיתי גוף תקנות הראשונים וז"ל. והבדאי כלשון הכתוב בשם הגאון הקדוש האב"ד דק"ק ברדיטשוב היא כד"ת שלא לשנות ממעות שמתנדבים לארץ ישראל או לרבי מאיר ובעל הנס לצדקה אחרת".

רבי יצחק משה פרלס, רבה של באניהאד ומבליט¹¹ את איסור שינוי מעות ר"מ בעל הנס למטרה אחרת, "כיון שהיא תקנה קבועה מרבינו בעל ב"י ומהר"מ

6 מובא גם ב"חבת ירושלים".

7 בתחלת ספר "מגיני ארץ", התאריך חסר שם, אולם הוא רשום בעמ' עט.

8 במגיני ארץ הסכמה ה, עמ' ו.

9 שו"ת יהודה יעלה (מהרי"א) ח"א יורה דעה, סימן שטו.

10 מגיני ארץ, הסכמה יט, עמ' כט. 11 שם הסכמה כא, עמ' לר.

ו"ל. ואע"פ שלא נמצא כך בכתובים¹², מ"מ למה לא נחוש לתקנה זו".

רבי מאיר א"ש, רבה של אוגוואהר¹³, סובר: "לפענ"ד ברור, בי אנו אמת כי כבר רבינו בעל בית יוסף ומהר"ם אלשיך וי"ע החרימו על אודות גדבות עם ה' בעד נשמת ר"מ בעל הנס. לשלוח את הכל לארץ הקדושה בלבד".
אף אחד מן החכמים, שאמנם הזכירו את תקנת רבינו יוסף קארו ורבינו משה אלשיך בקשר למעות רבי ומאיר בעל הנס לא ציינו את המקור. גם לא העידו שהם בעצמם ראו את התקנה בכתובים, וכל עצם קיומה של תקנה כזו היה מבוסס רק על קבלה, שהעתיק פוסק אחד מהשני. על כן אין להתפלא שנמצאו בין החכמים גם כאלה אשר יצאו לחלק על גוף קיומה של תקנה כזו, שנעשתה כביכול על ידי הבית יוסף ור"מ אלשיך¹⁴.

וכך טוען רבי אברהם מרדכי, רבה של דאבראמיל¹⁵: "כי אין אנו מחוייבים כלל להאמין מחרם הב"י ומהר"ם אלשיך בזה, כי מי יכול לידע זאת. ואין לנו מי שיוכל להכיר כתבם. ואפילו יאמרו אנשי אה"ק שמקובל אצלם איש מפי איש, אינם נאמנים, כמבואר בח"מ סימן לו. והנאונים בתראי לא הטילו גודא, רק חזקו גודא של הב"י ומהר"ם אלשיך, ומאחר שאין טכיומי חתם¹⁶ על האיסור של גאונים קשישאי, ממילא גם הם לא אסרו מדעתם".

רבה של דאבראמיל מתנגד גם לגוף התקנה כי יש לברר מבחינת הלכה, עד כמה אפשר גם לגדולי הדור לעשות תקנה לכל יהודי התפוצות. גם שאולי התקנה היתה רק לדורם, גם היא לא נתפשטה ובשאר הארצות חזרה.

כנגדו יצא חוצץ בדברים שנונים רבי חיים נתן דמביצר מקראקא¹⁷:
ב"תשובה לגדול אחד מחכמי ומניני יצ"ו, בהעלם שמו של "גדול" זה, הוא רואה בדבריו יחס של זלזול כלפי "הבית יוסף ומהר"ם אלשיך, אשר מפיחם אנו חיים... ונפלאתי מאוד, אחרי ידעתי לגבר ובעוז וירא ה' מרבים, ואיך לא ירא לדבר דברים כאלה... ולא אבחר, כי היה בדעתי שלא להשיב לו כלל, כי מי ישמע לו בזה..."

לגוף טענתו של רבי אברהם מרדכי הנ"ל סובר רח"נ דמביצר שיש להסתמך "על מעשה וב"ד חשוב של הגאונים בתראי ו"ל, גאוגי עולם, ועיני העדה, עמודי כל בית ישראל אשר כל דבריהם אמת וצדק, ובלתי ספק כי חקרו ודרשו

12 כן גם בשו"ת רמ"ץ מאת רבי מאיר צבי חיטמאיר, רבה של סמבור, ח"א יורה דעה, סימן ק, אחרי שמציין לתקנות שנעשה בענין איסור השינוי בספי ר"מ בעה"נ לצדקה אחרת, מעיר: "והגם שאין קצת לסני — ואפשר אין גם במדינתנו (גאליציה), העתק מכתבי התקנות מרבינו זכ"י ומהר"ם אלשיך וזללה"ה לעמוד על שורש דבריהם, בשו"ת חסד לאברהם (מאת ר"א תאומים) מה"ק, סימן עז בסוף התשובה: "זיען כי גוף תקנת הב"י והר"מ אלשיך אינה לפנינו לדון על מה אנני' היתבטו, לא איכל להאריך. ובלי ספק לפי לשון התקנה שהיה לפני (?) הגאון ו"ל מבריסק יפה דן ויפה עשה".

13 מגיני ארץ הסכמה בה, עמ' לא. תשובה זו נוספה גם בשו"ת אמרי א"ש יורה דעה,

סימן קב.

14 ראה גם מגיני ארץ הסכמה בה, עמ' נג טענת רבי דובעריש אשכנזי, רבה של לובלין, בעל שו"ת נדע ששערים, "שלא נתפשטה התקנה בכל הארצות".

15 מגיני ארץ, עמ' נד; שו"ת צלוחא דאברהם, סימן מה. 16 ב"ב יב, ב.

17 מגיני ארץ, עמ' נג—עט.

בדבר זה היטב כפי ד"ת. טרם שהעידו בדבר וחתמו עליהם. על חבר וכו' 18... וכי אי אפשר להעיד על כתב ישן נושן אפילו אחר כמה דורות בשכתב ידו יוצא ממקום אחר? וכי רחוק הדבר לומר שנמצא שם באה"ק עוד בתי"י של הב"י ומהר"ם אלשיך ג"כ, על שאר עניינים אשר אינם נוגעים כלל לענייני עירם? או אולי עוד על איזהו שו"ת ופסקים ושאר עסקי הקהל אשר באו בכת"י, ומשם נתקיים ג"כ כתי"י מתקנה זו. ופשיטא דאין אורך הזמן מתנגד לזה כלל 19.

אחרי בירור הלכה שבערעור בזה יש משום "זילותא לבי"ד גאוני בתראי ו"ל, אשר נתנו ועידה"ן על תקנת ראשונים ו"ל בזה" מסיים: "מי הוא זה ואיזהו אשר ימלא לבו ולא יירא לנפשו לפקפק ח"ו בעדותם" 20.

כן הוא דוחה גם שאר הטענות של המערער כנגד התקנה הנזכרת. לעזרתו של רח"ג המביצר יצא רבי יוסף שאול הלוי נטמזאהן, רבה של לבוב 21: "עתה בפני למ"ש מעכ"ת שיש מערערים על טוף תקנת הב"י ותלמידו מהר"ם אלשיך ובאמת שיפה כתב מעכ"ת והאר"ך בבקיות... למען הראות אותו כי ראיתי דבריו... גם לסתם כל פה המערערים ארשום ובקצרה"...

לעומת זה יצא להגנת רבה של דאבראמיל, רבי אברהם ג"ה יעגר מקראקא: הוא משיב ומלחמה ווערה כנגד "המקבץ" רח"ג דמביצר. טענתו העיקרית היא 22: "שאינו אנו מחזיקים להאמין, שיש גזירות חזקות שלא נשמע מהם בכמה מאות שנים. מימות ב"י ואלשיך ועברו מאות שנים, ובמשך זמן ההוא בחייהם ואחרי מותם נדפסו הרבה ספרים; כלם הטיבו לחבר עכור עניי א"י 22 ו"ל לא נזכר בספריהם שום רמז והמיוזא מחרס ב"י ואלשיך. אף שהרב בעל קדושת לוי וצ"ל כתב כן (ראה לעיל). קרוב להאמין שגם מכתב זה המיוחס להרב הקדוש הג"ל מזווייף מפי איזה נחנע". מכיון שבעל קדושת לוי מביא את חרמו של הב"י ואלשיך לא כענין שנקבע על ידי בית דינו, אלא מעצמו הוא כותב כן. על כן אפשר לשער, שהאדמו"ר מבארדיטשוב, "כתבם מפי שמועה ומעד מפי עד... קרוב להאמין שהמגיד הראשון אשר ממנו יצאה השמועה היה גוטע ובהבר, והרב בעל קדושת לוי כתב כל זאת רק מפי השמועה. ואחרי כל אדם ימשוך ויכתוב שיש חרם ב"י ואלשיך, ובאמת אין חרם כלל" 23.

הוא גם מסתמך שבכרח מאת רבה של בריסק ובשאר המכתבים — מלבד

18 פסחים ט, א.

19 רח"ג דמביצר שהתעסק גם במחקרים היסטוריים — מחבר ספר כלילת יופי שני חלקים, מסתמך בהנחתו על העובדה: "ופה קראקא מכירים אנו כתב ידו של רבינו בעל הבית ו"ל שהיה אב"ד הפה ונמצא כתב ידו וחתמתו ממש בתוך הפנקס של הח"ק ות"ת דפה שתיקן להם הרב תקנות והוא היה בזמן קרוב ועם רבינו ב"י כנודע. ונמצא ועדותם של האוונים בתראי ו"ל נאמנה עלינו עד מאוד". מגיני ארץ, עמ' נד.

20 ברם גם רח"ג דמביצר אינו מצוין לזמן ולמקום שבו נתקיימה קבלת עדות כענין זה.

21 מגיני ארץ הסכמה טו, עמ' כג.

22 שו"ת צלוחתא דאברהם הג"ל.

22* ראה ארץ החיים יו"ה, סימנים רמו, רנהרגט, העוד.

23 הוא מברר שם את הדין שבמקום שיש חשש שהראשון היה נוגע בדבר אינו מוציאה עדות של עד מפי עד.

במכתבו של בעל קדושת לוי, אינו מוזכר בכלל ענין החרם מאת הבית יוסף ור"מ אלשיך.²⁴

שם הקרן: מסיבה זו שאינה נמצאת ושום מקור בכתובים בקשר להתיסדותו של קרן רבי מאיר בעל הנס נתעוררו גם קושיים בנוגע למוצאו של שם הזה והקשר ועם קברו של רבי מאיר בטבריא. כל מיני השערות נאמרו בענין זה.²⁵ הדברים הגיעו לידי כך שיש מי שסובר²⁶ „המחילה היו רגילים לגזור עבור נשמת רמבעה"נ נרות למאור נשמתו... וכאשר הרמב"ן, היה נפשו שוקקה ליסע לאה"ק הנסע לזעזע וקנתה, ואז תיקן הוא להחליף זה בתורה אור“²⁷.

הבעיות האלה עוד לא נפתרו ובסיכום אפשר רק לקבוע העובדה, שמקור הראשון בנוגע למנהג הדלקת שמן למאור לשם נשמת ר"מ בעל הנס נמצא אצל רבי אליהו הכהן. וקרן רבי מאיר בעל הנס שנועד לשם תמיכה בתלמידי חכמים ועניי ארץ ישראל וכו' מוזכר בספרות ההלכה לראשונה וברחו שהוציא רבי א"ל קצינלנבויגן, רבה של בריסק, משנת תק"ף (1820). מקור הלכי יותר קדום ושוב נזכר קרן זה, לא מצאתי.

מטרת הקרן וחלוקת התפקידים: מטרת קרן ר"מ בעל הנס

היתה כפולה:

א) הדלקת נרות לשם נשמת ר"מ בעל הנס. את הכסף שנדרו לתכלית זו, שהמנהג אמר: הריני גודר שמן (או נרות) לשם נשמת רבינו מאיר בעל הנס היו שולחים לארץ ישראל והיו קונים שמן או נרות להדליקם על קברו של רבי מאיר בעל הנס בטבריא. וברם בהרבה קהלות בחוץ לארץ היו משתמשים בכספים הללו גם לשם תאורה בבתי הכנסת במקום הנודר. ולא רק בבתי הכנסת אלא היו מדליקים אותם לשם נשמת רבינו מאיר בעל הנס גם בביתם הפרטי.

בשנת תקפ"ו פנו מעלזאס לרבי משה סופר²⁸, רבה של פרסבורג בשאלה

דלקמן:

„הנה זה זמן כביר, כמעט חמש ועשרה שנה רצופים, התנהגו בעלי בתים דקהלתינו יע"א, מי שהיה לו תולה כתוך ביתו או שאר עקא ובישינ אשר אלקים

24 ולהגותו של רבה מדבראמיל יצא גם ר"ש יהודה רפאפורט (שי"ר) במכתבו לרח"נ דמביצר ונדפס (לפי בקשת המחבר נתעכב המכתב ונדפס אחרי מותו) בישורון של יוסף יצחק קאבאק סרך ה' תרכ"ה, עמ' 65—92 תחת הכותרת: ר' מאיר בעל הנס. את שי"ר בהרבה דבריו שנאמרו במאמרו כבר קדמו בעל צלוצא ואברהם בתשובתו הג"ל.

25 ראה ספר כל החיים מאת ר"ח פאלאג'י ערך מ, אות א; שו"ת אמרי א"ש יו"ד, סימן קב (=מגיני ארץ, הסמכה כ, עמ' לג); מגיני ארץ עמ' צה, צו; ושו"ת יהודה יעלה (מהר"א), סימן שטו; רי"ל הכהן מימון (פישמאן) ב„התורה" תרפ"ה, גליון כ וב„תנים ומקודים" עמ' רמג—רמט.

26 שו"ת ירושת פליטה סימן כא, עמ' 51. השערה ש„קפות הרמב"ן" = רבינו משה בן זחמן, נאמרה כבר לפני זה ע"י ר"ר מרגליות ב„תולדות הרמב"ן" עף י, הערה יג. ראה במאמרו של רי"ח עהרנרייך הג"ל בסוף המאמר. ברם השערה זו היא מפורכת מעיקרה, וככל המקורות לא נמצא אף רמז קל להשערה זו.

27 בתשובות ירושת פליטה שם מקורות ועל חובת ציון של הרמב"ן.

28 ליקוטי שו"ת חת"ם סופר, סימן כו.

אנה לידו התנחבו כל איש אשר ידבנו לבו לנשמת ר' מאיר בעל הנס, וכך היה אומר: הריני נותן נדבה לנשמת ר"מ בעל נס²⁹, ולעתים שונים התנחבו איהו בעלי בתים לנשמת ר"מ הנ"ל בלי שום דאבון הלב ובלי ע"מ לקבל פרס, ומסרו ליד הטבאי, הוא ניהו הרב הוקן המאה"ג, מו"ה אריה יהודה לייב זצ"ל, אשר היה אב"ד פה קהלתנו... והוא קבץ ואסף הכל וכמוס ועמדו להניח בארגו המיוחד לכך, וכאשר היה מגין מספר חשוב שלח פעם בפעם לשלוחי דרחמנא לעניי א"י (וגם שם אמרו שמדליק נר תמיד על קברו של ר"מ ב"נ)³⁰, חשוב התעכב מלשלוח בעיקובא טעמא למלתא³¹, הבין כך וכך הלך הרב הנ"ל לעלמא דקשוט... והמעות הנ"ל מונחות בידי אפטרופסין הממונים על ידי אנשי טובי העיר, ומכיון שעניות בעיר והתגברה ואין בקופת הקהלה די כסף בכדי לספק את צרכי העניים, ורעניי עיר קודם לעניי עולם, ובלא"ה כמה עיקולי ופשוטי איכא, אם יגיע ממון לא"י... ובפרט ראינו שלא בא קבלה טובה מנשיאי א"י על מעותינו אשר שלחנו להם פעמים... לכן זאת הסכמנו יחד לחלק הממון אשר ביד אפטרופסין לעניי עירנו, אולם ובתנאי כפול, אם אדונינו יסכים, עמנו".

החת"ס בתשובתו מתעסק בשאלת היתר שינוי כספים ושגדרו לשם עניי ארץ ישראל לטובת עניי ועירם בחוץ לארץ. אולם הוא מציין את העובדא שבמקרה זה כפי "שבא בלשון השאלה" לא התנדב שום אחד לעניי ארץ ישראל כי אם לנשמת ר"מ בעל הנס או לגרות נשמת [רבי מאיר] בעל הנס, והרב הד"ק נר בחדריו כמה שנים עד שלמהוהו שלוחי א"י שיותר מצוה לשלוח לא"י, וראות הרב להם, ועד שלבסוף חזו דברמאות נהגו ולא הגיעו המעות ע"י השליחים ההם, וקיבץ ואסף ממון רב עד שימת ונפלו ביד אפטרופסין".

החת"ס מוכיח שכסף שנועד ל"נשמת" ר"מ בעל הנס — אפילו שגדרו במפורש להדליק נר לנשמת ר"מ בעל הנס, מותר לשנות ולחלק אותו לעניים. "אפילו לסוברים דהדלקת נר בבית הכנסת חשוב טפי מחילוק לעניים, היינו בבית

29 ראה לעיל את המדוש תלפיות. המנהג למדור בעת צרה לטובת נשמת ר"מ בעל הנס הענין התפלה מובאים גם בספר כתר שם טוב ח"ב כב, ע"ב בשם הבעל שם טוב (ראה לעומת זה יוסף פערל ב"כרם חמד ח"ב, 1836 עמ' 20 ואילך; ש"י"ר במאמרו הנ"ל, עמ' 71 ואילך) שתחברים בענין זה המובאים שם בשם הבעש"ט הם הוספות של המדריך ולא יצאו מפי הבעש"ט. ראה ארץ החיים לר"ת סתתון יורה דעה, סימן רג עמ' עה, שם הספרות להשלים: רי"ש נאטנזאהן במגיני ארץ, עמ' כב: "שזה מקובל בין אנשי אמונתנו שזכות הצדיק — ר"מ בעל הנס — נפיש טובא ומסוגל שיעיל להעזר בבקשתו על ידי" (ראה גם תשובתו של מהר"ם א"ש במגיני ארץ, עמ' לא); רבי שלמה קלוגר בשו"ת טוב טעם ודעת מה"ק יו"ה, סימן רלב, ושם השמטות סימן רצו; ויען אברהם יו"ה, סימן כ; אברהם ב"ר מאת רבי אברהם חי בן אמוג; ויצבר יוסף, סוף סימן עב, ע"ג (בשם ספר דברי תורה מאת רח"א שפירא, הארמ"ר ממנוקאטש, ח"א אות ט); יחשת פליטה, סימן כא; אוצר חיים הנ"ל. מענין הוא המקרה המוזכר בתשובת לבושי מרח"י (מאת ר"מ וינקלר רבה של מאר, יורה דעה מהר"ת, סימן קיב): "ע"ד גזיה אשר ע"י תמיה שמת אתוה ופחדה, נעשית וחלנית והשיאו לה גשים עצה, ליתן צדקה למען עניי ארץ ישראל, וכן עשתה". השאלה המתעוררת היא בענין היתר לקבל צדקה מגוי, ראה גם א. יערי שלוחי ארץ ישראל, עמ' 59.

30 הסוגרים הם בטקסט.

31 ראה לקמן בגלל שלא הגיעו מארץ אישורים לקבלת הכסף הנשלח.

הכנסת, אבל הרלקה בחדר אחד לנשמתו של אדם ואפילו להדליק על ציון שבקברו לא ידעתי מצוה רבה"³².

במסקנתו סובר רבה של פרסבורג שיש להביא במקרה זה בחשבון את החשש, "יען שבני עיר צועקים ואם לא נשמע לקולם יבא החדר לפני המלך והשרים ואיכא חששא שיצא תקצף ויגזור על כל הקהלות שלא ישלחו עוד מעות לעניי ארץ ישראל כמו שהוא בכמה מדינות דבר המלך ודתו, וכאשר כבר הוחל לעשות כמו שכתב ורמז בתשובתו, ואיכא למיתש לסכנה דילן ודידתו דבני ארץ ישראל"³³.
על כן מציץ החת"ם סופר פשרה: "העל כל פנים לא יבטלו המצוה לגמרי, וכעין פשר דבר, אם יחלקו המעות לעניי העיר לא תבטל הקופה לגמרי, אלא ישאירו בתוכה מנה יפה לסך מה שראוי לשלוח, ויהיו מונחים עד יודע להם שלוח באמן לשלוח לשם, כיון שעדיין לא באסר מהמלך והשאר יאכלו עניים וישבעו. ועל כל פנים יתנו מזה גם כן ללומדי תורה ובחורים ובישיבה, שלא נעבוד תרתי: לעניי עמי הארץ שבתוך לארץ במקום תלמידי חכמים שבא"י, ונתיח עניי ת"ח שבעיר ושבח"ל, ותרתי לא נעדינן".

(ב) המטרה השנייה — והיא העיקרית שלשמה נוצר קרן רבי מאיר בעל הנס, היתה: תמיכה בתלמידי חכמים³⁴ ועניי ארץ ישראל. וזה הוא גם מובנו של המושג: קרן רבי מאיר בעל הנס כדרך כלל. וכך הם דבריו של רבי מאיר א"ש³⁵: "ואומר... אין ספק כי לא גזרו — תבית יוסף ומהר"ם אלשיך — רק על מה שנדבבו סתם בעד נשמת ר"מ בעל הנס, כי היה נודע ומפורסם בכל תפוצות ישראל, כי כל אשר יתנדבו לקופת ר"מ בעל הנס הוא לפני עניי א"י, המתנדב סתם על העת המנהג מתנדב".

לשם הגשמת המטרה היו נבחרים שתי ועדות: מקומה של האחת היתה בחוץ לארץ, בכל קהלה חשובה, ושמתפקידה היה לדאוג לאיסוף בספים ומשלוחם לארץ ישראל, או למסרם לידם של השד"רים בשעת ביקורם בקהילה. כפי שיוצא מהמקורות היו אנשי הועדה הזו מנכבדי הקהילה. לרוב עמד בראשם המרא דאתרא³⁷. משימתה של הועדה השנייה היתה חלוקת הכספים שהגיעו מחוץ לארץ ישראל בין התלמידי החכמים והעניים: "הכוללים", וכמובן שמקומה היה בארץ. בקשר למטרות הנזכרות ולפעולתם של הועדות האלה עלו על הפרק בספרות השו"ת הרבה בעיות. במאמרנו זה אנו רוצים לטפל רק בבעיות שנתעוררו בקשר לתפקידה של הועדה בחוץ לארץ.

32 הוא מציין שם להרלב"ח סימן ג ועוד פוסקים שאין מצוה רבה בהרלקת נר על ציון קברו של צדיק. וחלוקת כסף לעניים עדיף טפי.

33 ראה לקמן בענין זה.

34 ראה ירושת פליטה, סימן כב ע"מ 56: "חבאמת מוסד רמבע"ג אינו צדקה לחיה, כנוהג שישנם כמה אנשים הפונים מכל עסקיהם ללימוד תורה, וכל סמיכתם — היא — רק על החזקת הכולל, א"כ זה נכנס בגדר מצות תלמוד תורה".

35 מגני ארץ, ע"מ לא. ראה גם שם ע"מ לג.

36 "קופה" כאן הוא סמורו של קרן ולא במובנה של: קופסה. ראה לקמן את הקטע: קופות.

37 ראה כתשיבת חת"ם סופר ובשאר המקורות המובאים במאמרנו. ראה שו"ת חיים וחסד, סימן מא.

היחס בין שתי המטרות: תשובת חת"ם סופר המזכרת גם בענין זה הזכרנו כבר למעלה. ברם שם מוזכר הענין רק בדרך אגב. בעית היחס שבין שתי המטרות של קרן רבי מאיר ובעל הגם הנזכרות, עלתה על הפרק במלוא הקיפה בשנת תק"ף (1820):

בשנה זו הוצא כרחק באידיש בשם רבי אריה ליב קאצינגלנבויגן, רבה של בריסק דליטא...: היות ועד האט מעיין גיוועזן (אתרי ושעיין) במכתבים של ארץ ישראל, אז מעות (שמעות) ר"מ בעל הגם איז מחזק (החזקו) מכבר אז עס גיהער צוא ויירא (ששייכות להם), ועבור האנשים השוכנים בארץ ישראל הקדושה, מחמת שהנפשות באה"ק מיחלים ומצפים לזה להחיות נפשם... וכן איז פקוח נפש ועדו טיער (הוא יקר מאוד). ועל כן איז (יש) איין איסור גדול לשנות המעות של ר"מ בעל הגם לשום דבר אחר ושבקדושה. מחמת דער עולם איז ויך גישט ונחר דער אויף, אין ברענין ליכט (היות שהאנשים אינם נזהרים בזה ומדליקים נרות) ובבתי כנסיות ובבתי מדרשות³⁸ וגם על שאר איהו ענינים. ועל כן מזהיר רבה של בריסק, שאסור לשנות את המעות לשום דבר אחר. גם במקרה, שהנודר אומר במפורש: „המעות אני מתנדב על ר"מ בעל הגם לצורך הדלקת נרות" יש איסור להשתמש בהם לשם תאורה, רק אם הוא נודר נרות להדלקה לשם נשמת ר"מ בעל הגם, אז מותר להשתמש בהם לשם הדלקה, כי אין מצוה להדליק נרות „חוץ לאה"ק עבוד נשמת ר"מ בעל הגם“.

לאיסורו של רבה של בריסק הסכימו רבי חיים מוולאזין יומים לפני מותו (נפטר יד סימן, תקפ"א) ועוד גאוני ליטא רוסיא ופולין. הכרוז של רבה של בריסק והסכמות הגאונים נדפסו בווארשא בשנת תקצ"ז³⁹.

ברם ענין היחס שבין שתי המטרות הנזכרות התחדש ביתר עז בשנת תרי"א, היום לפתרון בעיה זו היה רבי חיים נתן דמביצר, ראב"ד בקהלת קראקא. הוא פנה בענין זה לרבנים התשובים בארצות הנ"ל וגם לרבני הונגריא ורומניא. האקטואליות של פתרון הבעיה בתאריך הנ"ל יש לחפש בפי שגראה בשינוי עמדתם של השלטונות באוסטריא-הונגריא כלפי היתר משלוח כספים לארץ ישראל. משלוח כספים מאוסטריא-הונגריא לארץ ישראל היה בזמנים האלה ברוך בקושיים גדולים מכלל האיסור של העברת כספים ממדינות האלה לארצות אחרות שהיה אז קיים שם. ועובדה זו הודגשה אצל הרבה מהמשיבים לפנייתו הנזכרת של רח"נ דמביצר⁴⁰:

רבי מאיר א"ש בתשובתו⁴⁰ לפנייתו הנזכרת של רח"נ דמביצר, עונה רק ב' חשון, תרי"ב, מסיבת כי: „שבווע העבר הנעיני מן הגביר ר' חיים פין

38 בנוגע להשימוש בנדרי כספי ר"מ בעל הגם לשם תאורה בבתי כנסת ראה לעיל תשובת חת"ם סופר; ר"ש קלובר במגני ארץ, עמ' יב; הרי"מ האדמו"ר מגור שם, עמ' כט; מהר"ם א"ש שם עמ' לד ובתשובותיו יורה דעה סימן קב.

39 אני משתמש בספר מגיני ארץ ישראל שנתפס בירושלים בשנת תרס"ד.

40 בענין האיסור לשלוח כספים לארץ ישראל וביטולו ראה ז. מ. גלבר בקובץ „ירושלים" שנת תשי"ג, עמ' רמז, רמו. שם מוזכר ביטולו של האיסור על ידי הערף ונודר גולתהבסקי, נציב גליציה. ברם כפי שיוצא מהתשובות הנזכרות כאן הוצא בענין זה הקרס מאת ממשלת וינא לכל מדינות אוסטריא-הונגריא.

40 מגיני ארץ הסבמה כ, עמ' ל.

הדוקרעט (= הפקודה), כי יצא דבר המלכות לטוב מלפני מיניסטאריעם, רוחנים הקיר"ה, להחיר לשלוח גדרת לב בני ישראל, לתמוך את אחיהם העניים האזמללים בארץ הקדושה בפרהסיא, באין מכלים. רק ע"פ התנאים המוזכרים שם (ראה בהסכמתו של ר"מ פרלס ושל אחרי זה), ובוודאי גם בעירו נודע הדבר, הנהה ועתה מלאני לבי לכתוב את ועניות העתי... ועוד חזון למועד כאשר יגדל ה' חסדו להרויח לנו עוד".

רבי יצחק משה פרלס מדגיש בהסכמתו⁴¹: „וממילא נשמע שאין לעשות דבר מה שיהיה נגד פקודת המלך ושריו יר"ה, ואין לקבוע על יד מתצר לחצר ומבית לבית, רק כל מי שירצה לחדור ימסרנו ליד העבאי לקופה התומה שיש לו, ככתוב בפתשגן הדת אשר יצא מפי המלך ושריו".

רבי יוסף שואל הלוי ונטנזאהן בתגובתו לפניו של רח"ג דמביצר מציין⁴²: למה שכתב בתשובתו „הראשונה⁴³, שכל זמן שלא היה בידנו כח לשלוח מעות ממדינה למדינה, ובפרט לא"י עבור ועניים, א"כ מי שמתגדב סך קטן מי יביאנו לשלוח עבור עניי ארץ ישראל... וא"כ פשיטא השתא ושת"ל כי המלך יר"ה גבר עלינו חסדו, לשלוח מעות לעניי א"י, א"כ פשיטא אם היה יודע זה הנדר מתקנת הב"י והאלשיך ו"ל שנדרת ר"מ ב"ה הוא לעניי א"י שבדואי היה מתגדב עבור עניי א"י".

ראש"ב סופר, בעל שו"ת כתב סופר, מסיים את תשובתו⁴⁴ בענין זה: „ולמען ציון לא נחשה ולא נשקוט מלפקח ועל ועניניה, כי אני תסבר ראה עני ועם ה' אלה היושבים ועל התורה ועל העבודה במקום קדוש, מקדשים ועצמם לומדים תורה לשמה מתוך הלחץ ההדק, בלתי אל המתגדבים בעם ה' ועיניהם, ועתה הרחיב ה' לנו ורשות בתונה מאת המלך החסיד ושריו, לשלוח להם איש איש כברכתו אשר בירך ה' אותי, מצוה רבה להשגיח עליהם, בכל מה דאפשר, להחיות נפשות רבות".

רח"ג דמביצר בפולמוסו כנגד רבה של דאברומיל (ראה לעיל) מפריך⁴⁵ את טענתו של הרב הזה: „וגדון דידן אין צריכים לחפש אחרי טעמים אחרים מדוע לא נתפשטה כל כך התקנה — של הב"י ור"מ אלשיך — ברחב תפוצת ישראל, דבקל יש לומר הטעם בגלל יש לנו בזה, דאולי היתה זאת מאימת המושלים והמלכים אשר עד הנה היו ידינו אסורות מפאת גזרתם שלא לשלוח מעות ממדינה למדינה, ובפרט מעות ארץ ישראל, והיה הדבר מסור רק לצנועים והמדינות הסמוכים לארץ הקדושה, ולא היו מפרסמין הדבר מפני היראה, וא"כ אנוסים היינו. אומנם ועתה אחרי אשר בחמלת ד' עלינו (הותרו) [התירו] המלכים והשרים את הדבר, להיות ובעזרת אחי"י שבארץ הקדושה, א"כ שוב חזרה התקנה למקומה וראוי לפרסמה ג"כ בכל מדינה ומדינה".

41 שם הסכמה כא, עמ' לו. רומה לזה מתגיש ר"ש קלוזר בשו"ת טוב טעם ודעת מה"ק יורה דעה, השמטות סימן רצו = מגני ארץ, הסכמה יב, עמ' י.

42 מגני ארץ הסכמה טו, עמ' כב.

43 שו"ת שואל ומשיב מה"ק ח"ב, סימן עה. ראה גם ותשובת רמ"ץ המובאת לקמן.

44 שו"ת כתב סופר יורה דעה, סימן יג = מגני ארץ הסכמה כב, עמ' לו.

45 מגני ארץ, עמ' עו.

בפנייתו הנזכרת של רח"נ דמביצר לרבנים הנ"ל צורפו הסכמות הרבנים (ראה לעיל) שנדפסו בורשא בשנת תקצ"ז, שבהן הם אוסרים לשנות מעות של רבי מאיר בעל הנס. לגופו של האיסור הנ"ל הסכימו כמעט⁴⁶ כל הרבנים. רק בנוגע לדברי רא"ל קצנילנבויגן רבה של בריסק, "דאפילו המנדבים בפירוש — המעות לשם נשמת ר"מ בעל הנס — להדליק שמן ונרות נמי חל התקנה הזו" של הב"י ואלשיך שיש לשלחם לארץ ישראל, התפתח וויכוח בין הרבה מהחכמים שהגיבו על פנייתו של רח"נ דמביצר. בראש המתירים במקרה זה להדליק את הנרות בבתי הכנסת בחוץ לארץ עמד רבי שלמה קלחנר⁴⁷. בין השאר גרמה לחילוקי הדעות בענין זה העובדה שאף אחד לא ראה את גוף תקנת הב"י והאלשיך⁴⁸.

היחס לשאר הקרבות: גם אחרי התיסדות קרן ר"מ בעל הנס מוזכרים בספרות ההלכה גם שאר קרבות או מגביות מיוחדות שנועדו לשם החזקת הישוב בארץ. במיוחד מוזכרות על יד "מעות רבינו מאיר בעל הנס" גם "מעות ארץ ישראל". בשער ספר מגיני ארץ נאמר: "כולל הסכמות... אודות נדבות מעות ארץ ישראל ונדבות מעות רבינו מאיר בעל הנס"⁴⁹. רבי יהודה אסאד מתעסק⁵⁰ ב"חבורה שנתפרדה וביד הנבאים מאז מעות של אגני אה"ק"... רבי מנחם מנדל פאנט נשאל⁵¹ "אודות שקלי הקודש המקובץ להכנסת אורחים לעיה"ק ירושלים תוב"ב"...

46 מלבד רבה של דאבראמיל הנזכר לעיל.

47 מגיני ארץ הסכמה יב 'עמ' ט—יב; הסכמה יד 'עמ' יג; הסכמה כג 'עמ' לו ועוד; שו"ת טוב טעם ודעת מה"ק יורה דעה החלק השני של סימן ריש; שם השמטות סימן רצו.
48 ר"ש קלוגר במגיני ארץ הסכמה יב 'עמ' י: מה שראיתי במכתב הרב הגאון אבד"ק בריסק... ובאמת בלשון התקנה הקודמין לו אינו מפורש. ראה בשו"ת דבר משה (מאת ר"מ תאומים), סימן יג: "בכ"ז לא עמדתי נגדם — כנגד ראשי הקהילה — במקומי לבטל המנהג, ואצדתי הנח להם לישראל מנהגן הקדום, לאשר לא היה למראה עיני גוף התקנה לראות על מה אדוני התקעו, ואותיותיהם יחכמוני, ובספרים אשפוט". ר"מ תאומים מציין, שאחרי שבה לידו תשובת ר"מ א"ש (אמרי א"ש יורה דעה, קב), "שהרחיב הדיבור בזה, יען כי למראה עיניו היה התקנה שיעשו בזה מלפנים". הוא מצטט את דבריו של המהר"ם א"ש המובאות לעיל. כדם נמשך יוצא להיוסף שר"מ א"ש לא ראה את גוף התקנות. לתגובות לפנייתו של רח"נ דמביצר שנדפסו בספר מגיני ארץ יש להשלים: מגיני ארץ הסכמה יג, עמ' יב; ונרמס בשו"ת תועפות רא"ם יורה דעה, סימן לא; הסכמה כ, עמ' ל מאת מהר"ם א"ש = תשובות אמרי אש יורה דעה, סימן קב; הסכמה כב, עמ' לד מאת רבי אברהם שמואל בנימין סופר = שו"ת כתב סופר יורה דעה, סימן קיג; תשובות רבי שלמה קלוגר הנזכרות בהערות; יהודה יעלה (מגרי"א), ת"א יורה דעה, סימן שטו; חסד לאברהם; צלותא דאברהם שואל ומשיב הנ"ל ושו"ת בית יצחק אורח חיים, סימן יט, כ.

49 ראה הסכמת רבי יהושע אייזיק, רבה של טיקטין במגיני ארץ, עמ' כז, כח; אסור לשנות מעות של א"י ושל ר"מ בעל הנס; ר"ש קלוגר שם, עמ' י: הבה להתרועע ולהגלות, שכלל מאתים מנה... אם ממעות רבינו מאיר בעה"נ גורו כן, מכ"ש ממעות א"י עצמו.

50 שו"ת יהודה יעלה (מהרי"א) ח"ב סימן רנו, אות ה. ראה שו"ת כתב סופר יורה דעה, סימן קי: "וכן אתה עושה במעות המקובץ על יד לפנים או לתושבי ארץ הקדושה".

51 שו"ת שער צדק אורח חיים, סימן קלה. ראה גם שו"ת דודאי השדה, סימן יא ולקמן הקטע: הכנסות.

ברם הקרן העיקרי היה זה של רבי מאיר בעל הנס והיה נקרא גם "הקופה הכללית"; "קופת הכוללת"⁵². כי הוא היה הקרן היותר חשוב שנועד לשם החזקת הישוב בארץ. קרן זה היה גם כולל לתמיכת הישוב האשכנזי בכל ארבעת ערי הקודש. בניגוד לישוב הספרדי "קופת ר"מ בעל הנס היא מיוחדת דוקא לעיה"ק טבריא טוב"ב. הספרדים ובני טבריא לברם הם זוכים בהמענות של קופות ר"מ. ושאר ערי הקודש יש להם קופות מיוחדות לכל עיר לבדה"⁵³.

הכנסות : מקורות ההכנסות של קרן רבי מאיר בעל הנס מהווים : (א) נדרים. (ב) צוואות. (ג) קופות. בנוגע לסידור הטיפול במקורות ההכנסות האלה מתעוררות בספרות התשובות שאלות רבות. הבעיות שעלו על הפרק בנוגע לנדרים ובשביל הקרן הזה הן משולבות בדרך אגב במקורות הדגים בעיקר בשאלות אחרות שנתעוררו בקשר לפעולתו של קרן ר"מ בעל הנס. ומכיון שהם מובאים במאמרנו בהתאם לחלוקת החומר בקטעים השונים, לא ניוחד עליהם את הדיבור במיוחד.

צוואות : רבי אליעזר דון יחיא, רבה של לוצין בליטא, נשאל⁵⁴ אודות "הגביר הנכבד הרב המופלג יעקב לעווין מלוצין, ששבק חיים והניח אחריו סך מסוים לקרן קיימת, ומהריוח יתחלקו : לגמ"ח ובק"ח (= ובקור חולים) ות"ת ולזהרמב"ן. והשליש וע"ז וילעט (= שטר) ועל סך שני אלפים רז"כ, שמהריוח יתחלקו בכל שנה לקופות הללו. וישנו פה קהל אשכנזים וקהל ספרדים⁵⁵. חבעת הצוואה היתה לת"ת ולרמב"ן לכל קהלה קופה בפני עצמה. אך לגמ"ח ובק"ח היתה קופה אחת לשתיהן. והמנהג עצמו היה מקהל אשכנזים. ומעות רמב"ן בודאי העתו הי' לקהל אשכנזים. ועתה קהל ספרדים עשו לבק"ח קופה בפ"ע בעד עניים ושלחם ותובעים שיתנו להם גם כן מהריוח לפי ערך המגיע להם"⁵⁶.

הקופות : הקופות במובן של קופסאות, מהוות החלק הארי של הכנסות הקרן של רבי מאיר בעל הנס והן נקראות קופות רבי מאיר בעל הנס בדרך כלל. לספרדים — כפי שהזכרנו כבר לעיל, היו קופות מיוחדות לכל אחד מארבעת ערי הקודש. אחרת אצל האשכנזים קופת רבי מאיר בעל הנס היתה "קופת המבעה" הכללית לכל הישוב בערים הנ"ל. הפופולריות של קרן רבי מאיר בעל הנס יש לזקוף לראש וראשונה לזכותה של "הקופה". תפוצתה היתה גדולה מאוד. בבתי כנסת הנקצו מקום מיוחד לבניית קופה כזו; והיא תרדה לבתי ישראל כמעט בכל הארצות. ועירות⁵⁷ וכפרים שבהם היו ישוב יהודי, ואפילו למקומות הנדחים ביותר. היא התחבבה ועל המון עם גם מסיבת האמונה שנדבה

52 ראה מגיני ארץ, עמ' כב, פג, צח ועוד.

53 ארץ החיים יורה דעה, סימן רנט (צג וע"ג). ראה גם שם סימן רג, עמ' עה ; ויען אבהרם (מאת ר"א פאלאניץ) יורה דעה, סימן כ ; א. יערי במקום הנ"ל, עמ' 59 ואילך ולקמן הקטע : התחרות.

54 שו"ת אבן שתייה ח"מ, סימן עח.

55 אולי הכוונה לציבור חסידים שמתפללים בנוסח ספרד.

56 הסכסוך התעורר רק בנוגע לחביצת הספרדים ליתן להם חלק בשביל הביקור חולים

שלחם.

57 ראה מאמרו של ש"ר הנ"ל, עמ' 67, 68 שבפראג בכלל לא היתה ידועה מקופות

ר"מ בעל הנס בבתי כנסת.

לקופות ר"מ בעל הגם יש לה כח סגולה להרפא וממחלה, להנצל מסכנה, ובכלל להעזר מכל צרה שלא תבוא (ראה לעיל).

גם זמנה המדויק של התייסדות הקופות היא לוטה בערפל. סידורן של קופות האלה בבתי כנסת מוזכר כבר בתחילת המאה התשע-עשרה⁵⁸. ברם במונע להכנסת קופות ר"מ בעל הגם לתוך הבתים הפרטיים יש לנקוט תאריך מאוחר יותר. ועובדא היא שבתשובותיהם של הרבנים שנדפסו בספר „מגיני ארץ ישראל“ שהתאריך האחרון הנזכר שם — שנת תרי"ב⁵⁹, אין זכר לקופות האלה⁶⁰. והוא הדין בספרות השו"ת. הבעיות העולות שם על הפרק ובקשר עם הקופות של ר"מ בעל הגם, הן מתאריך ומאחר. המקור הראשון בספרות השו"ת שבו מוזכרות הכנסות מקופות ר"מ בעל הגם העומדות בבתי הפרטיים של הקהל היהודי מוזכר בשו"ת מאמר מרחבי המובא לקמן מתאריך שנת תרי"ב.

שינוי הכנסות הקופות למטרה אחרת: בספרות השו"ת במאה התשע-עשרה עלו שאלות על הפרק ובקשר להיתר השימוש בכספי ארץ ישראל, שנאספו בקהלות השונות מחוץ לארץ, לשם צרכי העניים בקהילותיהם. או למטרות אחרות הנחוצות שם. מקורן של שאלות אלו שהעלו אותן הזמן הם משתי סיבות:

א) בעקבות הגזירה שלא לשלוח כספים מחוץ לארץ לארץ ישראל (ראה לעיל בקטע: היחס בין שתי המטרות). התוצאה היתה ושהכספים שנאספו עבור עניי ארץ ישראל נשארו מונחים באבן שאין להם התפכין, ועל כן חשבו, שלפי התנאים השוררים מוטב להשתמש בהם לצרכי הקהילה עד שהמצב ישתנה.
ב) מסיבת שפל ובמצב הכלכלה בקהלות, חשבו למצוא בשימוש בכספים הנוצדים בשביל עניי ארץ ישראל מוצא מן המצב הדחוק, או ושתי הסיבות ביחד אילצו אותם לבצל את הכספים האלה לצרכיהם הם:

רבי אריה ליבוש ליפשיץ, רבה של ווישניצא בגליצא נשאל⁶¹ ב„בידון מעות השייך לעניי ארץ ישראל המונה אצלינו מחמת גזירת המלכות שלא לשלוח אליהם. ועתה מאוד ועניי עירנו רעבה נפשם וממש נפוזי כפן... אם יש כח בהפחסים לשנות המעות לצרכם. אף שלא לטבות בשביל עניי א"י פעם אחת. ואם הדין נותן שאין חשאי לעשות כן, אז ועכ"פ אם יכולין לשנות — ללות — ולפרוע בשמב"ר בעד מוסד וביקור תולים.

רבה של ווישניצא מתיר רק בדבר „שילוו ויפרעו... ובפרט שמעת בעוה"ר בלאו הכי אי אפשר לשלוח. א"כ אין העיכוב מחמת הלואה, דבלאו הכי מעוכב הוא, רק באופן זה שהפרגנסים יתנו כתוב וחתום לטבאי קופה זו ושובעת ושיהיה שעת הכושר לשלוח מחוויבין לשלם משל ציבור“.

גם רבי אברהם ואחיו רבי שלמה זלמן אילמן מלקנבך בבורגנלנד, נשאלו⁶²

58 ראה מאמרו של פערל הנ"ל, עמ' 17 והערה 7 מאת י. י. קאבאק למאמרו של ש"ר הנ"ל, עמ' 79. „קופות ארץ ישראל“ נזכרים כבר בתאריך יותר מוקדם. ראה א. יערי במקום הנ"ל, עמ' 58.

59 היא התשובה האחרונה מאת רח"צ ומביצר במגיני ארץ, עמ' עט, נמצא תאריך זה, בשנת: אנה ה' הטיבה ברצונך ציין, לפ"ק = תרי"ב.

60 הביטוי: קופה, הנזכרת לעיל בתשובתו של ר"מ א"ש הוא במובן של: קרן.

61 שו"ת אריה רבי עילאי יורה דעה, סימן יב. 62 שו"ת בית אברהם, סימן יב.

„אחדות מתנות לאביונים אשר גדרו ובני ישראל לאחדים לעניי ארץ ישראל. וכבר נתמנה ע"ז גבאי אשר אסף ובחפניו הנדבות... ובתוך כך מחמת פקודה ממלכות נשתנה העתים שלא להעביר מעות ממדינה למדינה... אם הרשות ביד שובעה טובי העיר במעמד אנשי העיר לשנות המעות, לחלקם לעניי העיר". ובניגוד לאחיו רבי שלמה ולמן, ש"הראיה כזאת דהתירא" אסר רבי אברהם להשתמש בכסף זה למטרה אחרת, "יהי מונח עד כי ירחם ה'".

בשאלה אחרת מתעסק⁶³ רבי א"ל ליפשיץ הג"ל „במה שמנות אצל גבאי אחד ד' מאות וזו השייכים לעניי א"י וזאת אין נוטעין כלל גבאי א"י. וכפי הנשמע שגזירת המלכות היא שלא לשלוח לשם מעות, אי מותר להלות לבטוחים גדולים, שיהיו בטוחים ויחזיקו כשיבאו גבאי ועניי א"י לשלם להם תיכף ומיד, ויהיו הרווחים מזה לעניי עירם רק מעט מזה ליתן לעניי העיר".

במקרה זה מתיר רבה של וישיניצא בתנאים דלהלן: „שיהא לבם בטות בלי שום ספק דתיכף בשיבואו שלוחי עניי א"י שלא לעכבם כלל וכלל; גם אם יודע להם שיש ביכולת לשלוח מעות ועניי א"י בלא השלוחים שהיו ובטילה לתזור במדינתנו".

התנאי השני: „וליתן הרווח לעניי עירם ומעט לעניי א"י. זה ודאי אינו נכון... ועכ"פ בראה לי חבעי ליתן להו המוחצה, כמו ובומנינו ושלוקחים עשרים פרצענט (ריבית של אחוזים), ליתן לעניי א"י עשרה פרצענט והשאר לעניי עירם"⁶⁴.

לא רק קהלות אלא גם אנשים פרטיים פנו בשאלות לרבנים, להתיר להם לשנות את הכסף שנדרו לקרן ר"מ ובעל הגס לצרכיהם.

הנצי"ב מוולאווין נשאל⁶⁵ „באחד שהיה גוהג לתת מעשר בספרים, והיה מחלק חציו לרמב"ן וחציו לעו"ש (= לעוברים ושבים) על פתח וביתו. ועתה מת אחיו הגניב יתומים והוא צריך לשכור מלמד לתורה ולתפלה אם יכול ליקח כל מעשרותיו"⁶⁶.

ברם השאלות המתעוררות בנוגע לשימוש בכספים הנמצאים ב„קופות" של ר"מ ובעל הגס יש להם מבחינת ההלכה גישה מיוחדת: „הכין והמתנדבים בעם לקחו להם קופות מיוחדות לבתיהם מאת הממונה על הצדקה וזאת לפרנס בהם העניים הגונים היושבים ובעה"ק, הרי השאילו להם המקום וקנו להם כליהם בעת נתנו לשם נדבות לבבם". והתוצאה היא: „הנותן לתוך קופתו הוה כבא ליד הגבאי וזכו בהם עניי ארץ ישראל"⁶⁷.

הראשון שהמציא חידוש זה הוא רבי מרדכי זאב איטינגא. השאלה התעוררה

63 שו"ת אריה רבי ויליא הג"ל.

64 שאלה כזו בשו"ת כתב סופר יורה דעה, סימן קי.

65 שו"ת משיב דבר ח"ב, סימן מח.

66 ראה גם שו"ת חברי מהדכי (מאת ר"מ גוריא), סימן כה; בית דוד (מאת ר' דוד

לייטר), סימן קנב; אורחין תליתאי (מאת רבי משה האומים), סימן קמא.

67 ראה טור ושלחן ערוך ח"מ, סימן ר סעיף ג; „כליו של אדם כל מקום שיש לו

רשות להניחו, קנה לו. ובזמן שגבסו המטלטלין בתוך הכלי אין אחר מהם יכול לתזור בו, והרי זה כמו שהונחו בתוך ביתו".

בקשר לניהוג שהיה קיים בהרבה קהילות ובגליציה, שמנהיגי הקהילות לקחו מכספי הקופות ר"מ בעל הנס לצרכיהן השוטפות הכלולות בתקציב הקהילות. לתשובתו של רבי מאיר צבי הירש ויטאמיר, רבה של סמבור, הדן בשאלה הנזכרת⁶⁸, נודעה חשיבות רבה מכמה בחינות; היא מפצה גם אור על סדר הגבייה; פעולתם של הגבאים; יחסם של שאר מוסדות הקהילה לקרן ר"מ בעל הנס וכו', על כן אני מביא את הקטעים מתשובה זו המדברים בענינים אלה. רבה של סמבור מוסר לנו: „בדרשתי לאשר שאלני ידידי הרבני המופלג וירא ד' מהו' דובר קראחמאל נ"י מבראד, אשר נתמנה להשגיח ולתקן בכל עיר ועיר במדינות גאליציה בדבר הפושקליך (= הקופסאות) אשר בתוכם תנתן צדקה לעניי ארץ ישראל ועבור נשמת רבינו מאיר בעל הנס זללה"ה. ומדי עכבר ובכמה קהילות בגלילתינו ראה שהגבאים דחבורה ביקור חולים לוקחים חלק שלישי מהפושקליך לצורכי העניים החולים; ושמע שבאיזה קהילות במדינתנו התירו עצמן לקחת חלק מהמעות לצורכי העיר הנחוצים, כמו פ"ש (= פדיון שבויים) הידוע, וביקש מאתי לבוא במכתב לבטל כל זה עפ"י הדין. והראני דברי הגאונים שכתבו בקיצור שאסור לשנות מצדקה זו. ומהם אשר הזכירו ברמז מתקנת הגאונים, מרן בעל הבית יוסף ומהר"ם אלשיך זללה"ה (ראה לעיל).

רבה של סמבור מוכיח בראיות שכספים הללו אסור לשנות לשם מטרה אחרת, „משום גול אותם עניים" בארץ ישראל.

„הע"ד הטענה השנייה אין לצדד בזכותם לומר, דנתפשרו עם הממונים הבאים לאסוף המעות שבהפושקליך, ושהיה חלק שלישי לקופת הבקור חולים דמתא... דזה אינו. ודא, דבלי ספק לא נתרצו לזה באמת, רק הוכרחו להסכים לראשי הקהילה ומה היה להם לעשות, הלצאת לריב ועמהם? ועוד שלא השיגו עדיין על בקשתם, — לגבות מעות לצורך עניי ארץ ישראל, רשיון משרי הקיר"ה (ראה לעיל עמ' קלב), והשנית דאותם הממונים, על לאסוף המעות אינם הגבאים העיקריים, כי אם שליחותיהם דגבאי א"י הם ועושים, — לקבץ המעות ולשלחם ליד הגבאים דא"י. וגם גוף שליחת המעות אינן נעשה על ידם, כי אם על ידי שאר ממונים ובמדינתנו לזה, הנמה רק מקבצים המעות ונותנים להם"⁶⁹. ומכיון שכן „הנובים במעות א"י בוחאי אין דינם כגבאים המבוארים במהר"ק"⁷⁰. ומה גם שבגידון דידן גם הגוברים לא נתרצו מעולם לזה מרצונם. ומה היה להם לעשות כשלקחו שלא בדין מהמעות הזה הגבאים דבק"ח כל זמן שלא השיגו רשיון מפורש מהקיר"ה, לתוליד המעות לארץ ישראל. וכמעט שהיו מוכרחים לקבל מה שנותנים להם, כנודע.

רבה של סמבור מפרך גם את הטענה השלישית, „הכני העיר נותנים ע"ד כן שיתנו מהפושקליך חלק לצרכי עניי העיר... דמאן לימא לן דכולם ידעו מזה... ונודע ודלפעמים גם אורה כשבא לאיזה בית נותן נדבתו להפושקליך, והוא אינו יודע ממנהג העיר הזאת ונותן רק לעניי ארץ ישראל.”

אולם מאידך גיסא יש גם בזה מכשול מסחינת הלכה, „אם עתה יקחו הכל

68 שו"ת רמ"ץ יורה דעה, סימן ע.

69 סברא זו גם בשו"ת מהר"א הלוי, ח"ב סימן עא, שם עוד: „וכן אפילו הגבאי הכולל הוא שולח מכל המדינה לקבוצ מעות מכל העיירות לשלחם לעיר הקודש, למען יתחלק שמה”.

לעניי ארץ ישראל, מפאת רוב אנשי העיר שהרגלו לתת על מנת שיקחו חלק מזה לעניי העיר. ועל כן מציע רבה של סמבור, ושיכריו, „שמעתה [אין] שולחים כל המעות לעניי ארץ ישראל“. ובמקרה זה מותר לגבאים לשנות. מכיון „כשיעשה בהכרזה הוי מדעת ציבור... הצדקה השייכת לעניי העיר“ או בותנים על דעת הציבור או על דעת הגבאים. ומכיון „דגביית המעות מהפושקליך אינו רק ד' פעמים בשנה לא שייך לומר דהגבאי אינו אלא כשליח לחכות תיכף לעניים הידועים, ולעתים רחוקים כאלה מצב העניים משתנה ונתוסף חדשים“.

רבי מרדכי זאב איטינגא, „נשיא ישראל“ (נשיא כולל גאליציא) שלח בענין זה קול קורא להרבה קהלות בגאליציא, שבו „קרא חגר ועל המנהג ברוב המקומות בגאליציא, — לחלק המעות המקובץ ממעות ר"מ בעה"נ ולקחת ממנו חלק לצורך עניי עיר וכדומה, והמותר ישלחו לאה"ק, וסובר, „דלא שפיר עבדו בזה, כי המה גדולים בזה עניי א"י, דאסור לשנות מצדקה לצדקה“⁷¹.

בענין זה התפתחה חליפת מכתבים בין רבי מרדכי זאב איטינגא לבין רבי משה תאומים, רבה של האראדהענקא בגאליציא: טענתו העיקרית של רבה מהאראדהענקא היא ⁷², ש„במעות המקובץ מקופת ר"מ בעה"נ, זה אינו בכלל דאסור לשנות מצדקה לצדקה ומעני לעני, ועל כיוצא בו נאמר: ופוק חזי מה עמא דבר, דכל המתנדבים יתבי דעתיהו מתחילתו שחלק מנדבתם יהי ועבור עניי העיר וסדרמה, וכל הנודר אדעתא דמנהגא הוא נודר, ולב ב"ד מתנה על זה“⁷³.

ובנוגע למה שמביא רמ"ז איטינגא בקול קורא הנזכר, „כי יש תחת ידו בכת"י מגאוני קשישאי, קדושים אשר בארץ המה: הבי' ושל"ה תקנה קדומה אשר גדרו גדר מבלי לשנות מהצדקה ההיא אף פרוטה אחת לצורך אחר“, עונה ר"מ תאומים: „אם כך תיקנו ויסדה, לאשר היתה כוונתם רצויה להרבות צדקות — ר"מ בעה"נ, להחיות בהם נפשות רבות מהיושבים ושמה באה"ק, אנו מוכרחין לקבל דבריהם באימה ולכוף ראשינו לגזירתם. ואם לדין יש תשובה“, ובמסקנא סובר ר"מ תאומים, ש„טוב להניח על מנהגם ליקח חלק שלישי ועבור עניי העיר, כי עיי' המה מתנדבים... כי עניי העיר יקחו חבל בצדקת פורונם“.

תשובתו ⁷⁴ של רמ"ז איטינגא מ"ח חשון שנת תרי"ב על חברי ר"מ תאומים הנ"ל איחרה לבוא מטעם, „כי לאשר לא מצאתי הדבר נחוץ, כי לא יפתחו קופות הצדקות — ושל ר"מ בעל הנס — עד חנוכה הב"ע ולכן אחרתי עד עתה, וקדמתי להשיב וטאלי דבר ד', זו הלכה נחוצה לשעתה“. בתשובה זו דחה רמ"ז איטינגא את דברי ר"מ תאומים. הוא עומד על פסק דינו בקול קורא הנזכר ובין השאר גם מתוך הנימוק שחדש: „דכיון דמעמידין הקופות — של ר"מ בעל הנס — מאת הממונה על הצדקה הזאת ובבית גדיבי העם, ומיוחדים לצדקה הזאת, א"כ הנותן לתוך קופתו הוה כבא ליד גבאי, וזכו בהם עניים של ארץ הקדושה“ (ראה לעיל)⁷⁵.

71 שו"ת דבר משה הנ"ל, סימן יב.

72 שם. 73 ראה רמ"א יורה דעה סימן רנט, סעיף ב.

74 שו"ת מאמר מרדכי, סימן טו.

75 ראה לתשובה זו שו"ת בית יצחק א"ח, סימן כא שמפקפק בחידושו של רמ"ז

איטינגא. בשו"ת דבר משה הנ"ל, סימן יג באה תשובתו של ר"מ תאומים על דברי הרמ"ז איטינגא וחזרו על סברתו, ויש להניח את הקהלות לפי מנהגם.

רמ"ז איטינגא מסיים תשובתו: „ולכן טוב הדבר אשר מעכ"ת יתן לב לבטל המנהג. ויהא חלקו עם המסייעים לחבר מצוה וגדולה. לחתוץ בישוב הארץ. וכבר נודע מ"ש הרמב"ן והשל"ה בגדל מצוה הזאת“.

ברם בויכוח הנזכר שבין רמ"ז איטינגא לבין רבה של האראדענקא עוד לא נפתרה הבעיה והיא עלתה שוב ועל הפרק בתשובות⁷⁶ מאת רבי יצחק אהרן איטינגא. בנו של רמ"ז איטינגא: „בדבר אשר נהגו באיזה עיריות אשר המעות הנמצאות בהקופות אשר הועמדו לטובת עניי ארץ הקדושה יקחו ראשי העיר חלק מן המעות הנ"ל עבור ת"ת או בקור חולים“. הוא מסתמך בתשובתו על פסק דינו של אביו. שאין לשנות מכספי קופות ר"מ בעל הנס למטרות אחרות.

ברם לא רק בגליציא עלתה ובעיא זו. אלא היא התעוררה גם בהונגריא (רוסיא הקרפטית): הדיין דקהלת חוסט פנה בשאלתו לרבי שלום מרדכי הכהן — בעל שו"ת מהרש"ם, „בדבר מעות ארץ הקדושה שנודרים לקופות עבור נשמת רבינו מאיר בעל הנס, באיזה מקומות נוהגים שמחלקים אותה חלק לעניי העיר או לצרכים אחרים“. המהרש"ם בתשובתו⁷⁷ מציין לפוסקים שדיברו בענין זה, ודעתו היא שאין לשנות גם במקרה של הכרזה המוזכר לעיל⁷⁸.

שאלה זו נהיתה אקטואלית בהונגריא בזמן השואה בימי מלחמת העולם השנייה. מצד אחד מצאו הרבה יהודים ניצולי התופת ההיטלרי מקום מפלט בהונגריא — במיוחד מארצות השכנות. מצד שני לא היתה אפשרות — מטעמי שעת חירום, לשלוח את הכספים שנאספו בקופות ר"מ בעל הנס למקום תעודתם. וכך נתעוררה הבעיה⁷⁹: „ע"ד מעות רבינו מאיר בעה"ג הנידר עבור עניי אה"ק לחלקן להודרים שם שלומדים תוה"ק. וזה אינו שנים שעת חירום והמלוכות מקפידין שלא לשלוח מעות תוך למדינה, וכסף המדינה נגרע מערכו בכל יום ויום בחו"ל באופן מבהיל. על כן כו"כ לומדים — חיוו — דעתם, לשנות מעות רמב"ג לצדקה אחרת — הגדולה שבצדקות, דהיינו פדיון שבויים השכיח ובעה"ר“. רבה של נירעדהאז המתעסק בשאלה זו מפקפק בהיתר בגלל, „דקהפות שהן ממעות רמב"ן הויך ככלים של קובה וזכו בזק עניי ארץ ישראל“. לכסוף הוא מצייע: „שככל ועיר ועיר יקנו במעות הרמב"ג על שם הקהל לצורך — קרן — רמב"ג, ויהיה הקרן קיים לכשתהיה האפשרות הראשונה לשלוח מעות לשם לחלקו ללומדי התורה דשם, או לקנות בתים לדירה, או הוצאות. למי שירצה ליסע לאה"ק ימכרו הבית, ומהפירות — דהיינו ושכר דירה מהבית, יוכלו לעשות בהם כחפצם, דהיינו או להוסיפו על הקרן קיימת לעניי אה"ק, או לפדיון שבויים“⁸⁰.

76 שו"ת מהר"א הלוי, ח"ב סימן עא.

77 שו"ת מהרש"ם ח"א, סימן קצא. ראה גם שם ח"ד, סימן קמא.

78 ראה שו"ת פרי חיים (מאת ר"ח אפשטיין) יורה דעה, סימן מח: „בענין מה שכתב הרב הגאון מורשא בנידון המעות של ארץ ישראל הגיעו להמשקלען, שכנה אינו יכול לשנות אפילו לצורך פדיון שבויים אליבא דכ"ע. הגם שכפי התורג בקהלותינו אין אנו צריכין לזה“.

79 שא"ת ירושת פליטה, סימן בא (בשער הספר: „קובץ תשובות מגדולי מדינת הונגריא, אשר רובם נהרגו על קדושת השם בשעת הגזרה התשי"ד הי"ד. הוחל להדפס קודם הגזרה ונשאק קטוע וחסר. והנה יצא לאור... בשנת התש"ו“).

80 בשאלה זו מאריך שם, סימן כב גם רבי יהושע מרדכי פינגבוים, רבה של סובראנץ.

לעיל הוזכר חידושו של הרמ"ו איטינגא, שבקופות ר"מ בעל הגס הנמצאות בבתיים של היהודים יש להן הדין של כלי, ובעל הדירה משאיל המקום ורשות להעמיד את הכלי. ועל כן עם נתינת הכסף לתוך הקופה זכה בו גבאי עניי ארץ ישראל. בחידושו השתמשו הרבה פוסקים מדעת עצמם. רבי חיים יהודה לייב ליטוין, דיין דקהלת בראדי מתעסק בשאלה⁸¹ „אודות מעות א"י שמתנחלים בשביל עניי ארץ ישראל ומתחלק שם כפי ראות עיני הנבאים, אם ופיר. עביר ושיתן כל נזבתו שהוא רגיל ובה לאזמו הוקמה אשר גסעה לשם"⁸².

רח"ל פוסק: „דמה שנקבץ בהכלי קודם שעלה זה על דעתו, אין העתי להתיר. ועל להבא הוא היתר פשוט. וטעמי בזה כי הכלי המוכנת לזה בכל בית מאת הנבאים אפשר שהוא קנה להעניי כפי סדר חלוקתם, כי הנבאים יד עניים המה... וא"כ קניא להו כליהם מתורת חצר, ושוב אינו רשאי לשנותו“.

מסיבת סברת רמ"ו איטינגא הנזכרת מתעוררת הבעיה בנזנע לשינוי ערך המטבע: חבי מרדכי וינקלר, רבה של מאד בהונגריא נשאל⁸³: „ע"ד אשר הנותנים בקופת רמבע"נ לטובת עניי ארץ ישראל מטבע של כסף וכנח כתר (= קרונא), שאסור להם להחליף ובכתר של נייד-בנקאטע. המטבע של כסף עלה השער ביוקר רק על הב"צ (= הבנקאטל = מטבע-נייר). ר"מ וינקלר מציין לפוסקים שסוברים, שהקופה שהיא מתמברים של אה"ק הרי היא כתצר שקונה להם ומסיק: „שאין בידו להחליף תחת בנקאטל שזה בשות. ויש להזהיר בזה עמא דבר, דכנראה רגילים בזה“⁸⁴.

אחריות: בסברה הנזכרת שלקופת ר"מ בעל הגס יש דין של כלי של גבאי עניי ארץ ישראל, משתמש השואל בתשובות אבני נזר⁸⁵. השאלה התעוררה „בדבר השופר (= קופה) של צדקה של רמבע"נ ז"ל שנגנב מה שבתוכה, והי' מעות נדרים... וכבודו — השואל — פלפל ושיהיה תלוי במחלוקת הרמ"ה עם ר"י הלוי⁸⁶, דלעת ר"י הלוי שהרשה בעל הבית להניח שם כלי דיון כסימטא דקונה באינו מתוסר מדירה. ה"נ קנה השופר במעות עניים אל עניים, והוי כאתי ליד גזבר. דאינו חייב עוד באחריות. אך לשיטת הרמ"ה דאין כלים של לוקח ברשות מוכר קונה, אלא א"כ אמר: קני, ארוצה שיקנו לו כליו. וא"כ נתינת רשות לא מהני, לא קנה השופר וחייב באחריות. ושוב כתב — השואל — דיש לומר בבדון דידן

גם דעתו היא להתיר, במיוחד „בניד שבברה העצלות ושיוין הנפש לעומת השריפה הנוראה, וראי צריכין להזהר שלא לגרום קושיים ושהיות מיותרות ובדברים של וזה בכך“.

81 שר"ת שצרי חצה ח"א, יורה דעה סימן טו. ושאלות תומות בשו"ת מהר"ש אגל ח"ד, סימן מב (אם מותר לשלוח מכסף קופת ר"מ בעל הגס ליהודים בארץ ישראל. דעתו היא, שממנו ושהכסף הגיע לקופה הנקדש כבר לעניי ארץ ישראל); ח"י, סימן מ; „באשה אלמנה שנדרה איזה סכום לקופת ר"מ בעה"נ, וקודם שנתנה נזכרה שיש לה קרוב עני בארץ ישראל, אם יכולה לשנות“.

82 ראה בענין זה שו"ת דברי חיים ח"ב, ח"מ, סימן סח; מהרש"ם ח"ה, סימן קו; דעת כהן, סימן קלה.

83 שו"ת לבושי מרחבי יורה דעה מהר"ת, סימן קסו.

84 בחלק השני של הסימן מעורר בעל לבושי מרכז בקשר לעובדא הנזכרת גם את הענין של שאלת מטבע שנפסלה לענין יוקרא וזולא.

85 שר"ת אבני נזר יורה דעה, סימן רצג. ראה טור וש"ע ח"מ, סימן ר.

גם הרמ"ה מודה, כיון שהרשה השופר לצורך מעות עניים. וכן נראה⁸⁷. שאלת אתריות באה גם לפני ר"ש מרדכי שודרון הכהן, רבה של בריוואן. הוא בשאל⁸⁸ מרבה של עיירה קטנה בהונגריא (רוסיא הקרפטית), ששלח את בנו בכפרים לקבץ מעות א"י⁸⁹. והיו הרבה מעות בחושה, ועשו כריכות (=חבילות) כל אחד מסך חמישים צ"ל, ונתנום בקדירה ושמחו בארגו. והניח בתוכם גם כריכות של מעות כסף — חמשה ר"ב (= רייניש כסף) בכל כרך. והיה נרשם על כל אחד המספר, ורו"מ לא ידע. ובבוא שלח מאדון להחליף נתן לו רו"מ חמישים כריכות בעד עשרים וחמשה ר"ב, כי סבר שהכל בחושה. וכאשר בא ובנו לביתו הודיע לו מזה, השלח להאדון והחזיר לו י"א ר"ב, ואמר שיותר לא היה שם. ועתה חסר לו סך עשרה ר"ב. ויען כי השבון הצעטל הראשון נאבד רק העתקה נשאר, חשב אולי טעה בנו בהעתקה ולא חסר כלום. ...ונסתפק רו"מ אם הוא מחויב לשלם התיק.

אחרי פלפול ארוך פוסק הגאון מבריוואן הגם שהרב הגובה הנ"ל פטור אפילו לצאת ידי שמים, מ"מ כיון דהגבאים הכוללים מינו את רו"מ לקבץ המעות ולהביאן לידם והבעלים נתנו לידו ג"כ אדעתא דהכי והוא רק שלוחם, נ"ל דלצאת ידי שמים לא יבנים רו"מ א"ע בספיקות... ובפרט שאינו סך מרובה, וישלים כפי התשבון, הכלפי ושיא גליא⁹⁰.

דומה לזה פסק⁹¹ רבי אריה הלוי, הורוץ — בעל שו"ת הרי בשמים, רבה של סטרי, בשאלה משנת תר"ס, והוא: "בענין גובר של מעות ארץ הקדושה, שמנהגו הוא שבכל עת שמביאים הגוברים מעירו ומחגלילה צורות כספיהם אל בית אוצרו, הוא — הגובר — מוציא אותם לצרכיו בתורת הלואה, וכותב בכל פעם בפנקסו הסכומים של המעות שמקבל, ואחר כך הוא שולח הכסף המקובץ כולו להאמרכל הכולל שובדראהביטש, וכאשר הגיע עתה הזמן הקבוע לשליתת הכספים, עיין בחושבני' בהקבלות מהגוברים הרשומים בפנקסו והוא מסתפק על ציפפער (= מספר) אחד אם הוא 1 או 2, שלא בא בכתב מפורש, באופן שאי אפשר להכירו ולקרותו באר היטב... אם מחויב הגובר עפ"י דין תורת' הקדושה ליתן לקופת שקלי הקדש בתוראת הציפפער מהסכום הגדול או הקטן ממנו".

רבה של סטרי מברר בין השאר את הדין: אין נושאין ונותנין בצדקה העומדת לחלק לעניים (ראה רמ"א יו"ד סימן רנט, סעיף א), "ובג"ד הלא נהי ראין הגבאי הזה הוא המחלק להעניים שובארץ ישראל, רק האמרכל שובדראהביטש והי' רשאי לו לסחור עם המעות עד זמן השלוח... אבל עכ"פ הא רמיא עליה לדקדק יפה ולראשום בפנקסו באר היטב, שלא יפול ספק עליו"⁹².

87 שם מוזכר גם בדין כסף נאבד מקופת ר"מ בעל הגם העומדת בבית הכנסת.

88 שו"ת נהרש"ם ח"ב, סימן קלח.

89 כפי שיוצא מהשאלה הלק בני לה ריק את קופת ר"מ בעל הגם, הנמצאות

בבתי היהודים בכפרים שבסביבת העיירה.

90 ראה שו"ת זרע אמת ח"ב, יורה דעה סימן קינ בענין "גובר בית הכנסת שנתערבו

לו המעות שהיו בקופה של פ"ש (= סדיון שבויים) עם מעות שבקופת א"י".

91 שו"ת הרי בשמים חלק ג, מהורות מוסד הרב קוק ירושלים, תשי"ח, סימן פא.

92 שו"ת גובר של מעות ארץ ישראל מוטלת אתריות זו הוא מוכיח מהגמרא ב"מ.

לו, א ועוד מקורות הלכיים.

לדינא מסיק בעל שו"ת הרי בשמים : „נראה שמחוייב הגבאי לשלם לקופה של מעות ארץ ישראל כהוראת הסכום הגדול של הציפפער, ובכדי להסתלק מספק גזל עניים“.

התחרות : מומן הכנסת קופת ר"מ בעל הגס לתוך בתי היהודים היתה היא השלטת היחידה ושם. בגלל הצלחתה הגדולה של קופה זו קמו לה מתחרים מחוגי שאר הקרנות ומוסדות הקהילה שרצו לאזן את תקציבם על ידי הגדלת ההכנסות מקופות שלהם שרצו להכניסם לתוך הבתים.

רבי יהודה גרינוואלד, רבה של סטמאר, נשאל⁹¹ : מקהלת חוסט בהונגריא בענין „שהנבאים דחברת תלמוד תורה דשם רוצים לתקן קופות המיוחדות לחברת תלמוד תורה ולקבעם בבתי ישראל. ויש המעוררים בדבר זה מטעם פן על ידי זה יגרעו מקופות ארץ ישראל. ועל כל פנים יש לחוש שלא יתווספו על ידי זה ההכנסות לקופות א"י“. רבה של סטמאר אחרי בירור ההלכה מסיק לדינא : „כלל הדבר, בוודאי יכולים לתקן לקבוע קופות לחברת ת"ת ובכל בתי ובני ישראל דשם... בפרט לפי מ"ש מעתה" לא יפסידו על ידי זה הקופות של ארה"ק. וכזה גסיתי גם פה — סטמאר — שתל"ת מעת שקבעתי הקופות לחת"ת (=לחדרי תלמוד תורה) נתרבה הכנסת — מעות — א"י על חד שלשה“.

שאלה דומה באה⁹² לפני רבי יעקב דוד (הריו"ב) מאת רבה של קהלת ראטשעסטר בארצות הברית : „בדבר שאלתו שרוצין בני העיר לייסד פושקעס בכל העיר עבור הת"ת ועבור הטיטשערס (=תנורים). למען שלא יתערבו ישראל בבני נכר הארץ ; ואולי יהיה מזה איהו היזק לקופת הרמב"ן שבארץ ישראל“. הרידב"ו מתיר במקרה זה „ואפילו אם יש חשש מקצת הפסד לעניי א"י“, מתוך התחשבות בסכנת ההתבוללות המאיימת על יהודי ארצות הברית בשל התפשטות תנועת הריפורמא : „דדא ידוע לנו שבדור האחר במדינה הזאת יהיו כולם רעפארס“, הוא מתאר את הבורות ועם הארצות השוררות אצל הנוער היהודי בארצות הברית. „ובשבילם — בשביל הנוער — נחיסדה השימינאריא בניוארק, דתלמידי שעכטער יהיו רבניהם בכל המדינה. וכולם יהיו במשך עשר שנים רעפארס, ולא יהיה עוד בהן מורה צדק בכל המדינה אצל הדור הבא. ואז יכלה לגמרי קופת הרמב"ן“. ועל כן העמדת קופות תלמוד תורה שהן באות לחזק את בתי תלמוד תורה היא לטובת קרן ר"מ בעל הגס, גם שעל ידי זה היא מקופחת עתה⁹³.

על מקרה של פשרה בענין זה שובין הגבאים של ביקור חולים לבין גבאי קופת ר"מ בעל הגס בקהלת בוטשאטש נמסר לנו בתשובות מהרש"ם⁹⁴. בשאלה בענין זה מתקופת התחיה מתעסק מרן הרב רא"י הכהן קוק. הוא נשאל⁹⁵ בשנת תרפ"ט מרב אחד מליטא „איך להתנהג ביחס לקופסות של הקה"ל (=קרן הקימת לישראל) בנדון התקנת הקדומה מגאנזי קמאי שהקופות הקבועות

91 שו"ת זכרון יהודה, ח"ב סימן ק"א. 92 שו"ת בית רידיב"א, סימן טז.

93 בשאלת העמדת קופת תלמוד תורה בבתי ישראל על יד הקיפה של ר"מ בעל הגס, הגם שעל ידי זה יש לחשוש לקיפות הקופה של ר"מ בעל הגס, מתעסק ר"ד הורוויץ, רבה של סטניסלאב בסימן קא משנת תרצ"ב בתשובותיו אמרי דוד, ונעלמו ממנו הפוסקים שקדמו לו להתעסק בשאלה זו.

94 שו"ת מהרש"ם ח"ד, סימן קמז. 95 שו"ת דעת כהן יורה דעה, סימן קלו.

בבתי ישראל יהיו לשם צדקת הרמבה"ן ו"ל" 96.

הרב הראשי לארץ ישראל בתשובתו קובע: „כי אנו ונהוגים ובאים שהקופות הקבועות בקירות במסמרים הן קופות צדקת הרמבע"ן, וקופסות הקה"ל מתקבלות בבתי אחינו ומחזקות שם בתכונה של קופסות תלושות. ויש בזה משום פיוס לשני הצדדים החביבים — בין הצד של החזקת הישוב הישן, יסוד חשורשי ישובנו בקודש, והכח המחזיק גם עתה את רוח היהדות הנאמנה, בהשפעתו „באה"ק והמחיה נפשות רבות, ת"ת ויתומים ואלמנות ומדוכאים ומיושבי אה"ק, ובין הצד ההולך ומתחדש לגאולת הארץ והרחבת הישוב המחודש שהוא פתח תקוה וצמיחת ישיעה לישראל בעה"י. והתקנות העתיקות שמדברות בעד קופת ושופרות בלשון קביעות, משתמרות על ידי זה“.

מרב הרב הראשי מסיים את תשובתו: „חבדאי ראוי לכל ובעל בעמיו ולכל רב וגאון בישראל, להשפיע בזוג חבת קודש ואימוץ על שני הדברים הנערצים ביחד, ושניהם כאחד טובים. ואיש לרעהו יעזור לקרב את רגשות בני עמנו יושבי המרחק לקדושת ארץ חמדה ולחשב בניניה ברוח קדושה וטהרה ובצפיית ישיעה“ 97. ובית הכנסת: „על קופת רבי מאיר בעל הגם שהיתה בנויה על פי רוב בתוך קיר בית הכנסת דובר כבר לעיל“ 98. רבי מרדכי וינקלר מתיר 99 „בבית המדרש שבהבנותו נשכח להיות מקום תלל בכותל למען קופת א"י, לעת עתה ליטול אבנים או לבנים מהכותל לתיקון הג"ל“, ואין בזה משום איסור: לא תעשון כן לך אלוהיכם“ 100.

96 ישאלה זו היתה אקטואלית בתקופת התחיה. ראה שיבת ציון (מהדורת רא"י סלוצקי) ח"ב, עמ' 16: „ונצחק קרש: ספר חבת ציון כרומוניה — נשאת י. קלחנר, ירושלים תשי"ז, עמ' 296. שם מחא ויכחה באסיפה אחת, שסגן יושב ראש ההוועד הציוני בקהלה אחת כרומוניה היה גם יושב ראש של „קופות ד"מ בעל הגם“.

97 השווה לקטע זה המקרה במגני ארץ, עמ' עט עד סוף הספר, בענין ה"שלושים מעה"ק וטבריא... האומרים לקבוע להם שיעור על קבר רמבע"ן... וקובעים קופות ומדביקים עליהם פתקאות בשם: רמבע"ן, ונקל להם להטעות את ההמון מבני ישראל אשר נפתים להאמין כי היא הצדקה לשם רמבע"ן... והפולה הסכנה הנשקפת מזה ח"ו להצדקה האמיתית הנכונה, אשר בה ותלואים חיי אלפי נפשות בני ישראל כארה"ק... „שהיא — קופת הרמבע"ן, מוסד צדקה כוללת לכלל עניי אה"ק שבכל העיירות של ארץ ישראל מכמה מאות בשנים. ומקומה קבוע מיוחד ומחזק ובעיה"ק ירושלים תוב"ב“ (שם עמ' קה. ראה לעיל תחלת הקטע: הקופות), כנגדם יצאו בשנת תרס"ב בכרוזים (שנפרסו במגני ארץ תנ"ל), בירושלים: רבי שמואל סלאנט; רבי אלי' דוד ראבינאביץ' תאומים (האדר"ת) ובית דין, ורבני ליטא, ובראשם רבי דוד פרידמן. ראה גם שו"ת וידבר דוד, יורה דעה סימן א שנשאל מעיר צנעא בתימן „על ענין הקופות אשר נקבעו במח"ק מאז ומקדם בשו"ת בתי כנסיות: בית אלכסאר ובית פאלת. אך בהגיעו שני אנשים למח"ק מאחינו אנשי תימן יצ"א, שלוחים מעיה"ק ירושלים תוב"ב, רצו לקבוע קופות בכל בתי כנסיות ע"ש התנא הק' רמב"ה וע"א תוב"ב ע"ש התנ"ק הרשב"י וי"ע וכו'. ועמדנו בפרץ נגדם לבטל דבריהם, בטענותינו שהקופות האלה מתכסות בסכת הקופות התחשוח. ולא רצו לקבל וכו' וקבעו הקופות הג"ל... וג"כ קבעו קופות בכל בית ובית...“ ראה שו"ת חמד אסיפת דינים, מערכת ארץ ישראל, ז' ח; קונטרס פקעת שדה — נספח להמאסף של ד"ר קואינאק שנה ה. 98 ראה גם כרם חמד הג"ל, עמ' 17 ואילך.

99 שו"ת לבושי מרדכי מהד"ת א"ת סימן כה.

100 דברים יב, ה. ראה טור ויש"ע אורח חיים, סימן קנא.

„שנות אליהו“ בירושלים

(לתולדות הישיבה „סוכת שלום“ ו„מאור יעקב“)

הגאון והצדיק רבי אליהו גוטמאכר (בורק, חבל פוהנה, ר"ח מנ"א תקנ"ו — גריידיץ, ב"ד תשרי תרל"ה)¹, שהניח יחד עם חברו לדעה הרב צבי הירש קאלישר את היסודות הראשונים לתנועת „שוב ארץ-ישראל“, ראה, ערך מיתו, בהגברת לימוד התורה בארץ-האבות. באגרת הקודש², שפורסם בשנת תרי"ט, יחד עם הרב יעקב אטלינגר בעל „ערוך לנר“ מאלטונא, קרא ליהודי הגולה „להרים דגל התורה בקודש“ על ידי הקמת בתי-מדרשות, בתי-אולפנא והתנזקת תלמידי חכמים בארץ-ישראל, כדי להפכה ל„מקום ועד לחכמים גדולים וגאוני עולם וגם יתעלו מאד בתכמות אנושיות בדרך הקודש כמו אבותינו קדושי עליון“. הוא ביקש להפעיל עסקנים ליסוד מוסדות-תורה באה"ק וציין דרכים לביצוע. עז היה רצונו להתקשר באופן אישי במפעל תורני, למענו יפעל ויעשה וישמש בכך והתנא לאחרים. לכן נענה בנפש חפצה להצעה, שהובאה לפניו בשנת תר"כ על ידי הרב יעקב מרדכי הירשנזון³, איש צפת, להתטרף בתור מייסד ותומך בבית-מדרש וישיבה לאברכים. הרב הירשנזון (פינסק תקפ"א — ירושלים תרמ"ט), שעלה לארץ-ישראל בשנת תר"ח והשתקע בצפת, יסד וקיים בה מוסד תורני קטן, שהכיל שתי חברות „סוכת שלום“ ו„מאור יעקב“. ובכוונות ועצמו ובעזרה מקומית בלבד לא יכול היה הרב הירשנזון לבסס את מוסדו. לפתחו ולהגדיל מספר לומדיו. הוא פנה בבקשת עזרה לכמה צדדים ולא עלתה בידו. כאיש יזמה ובעל מרץ רב לא מצא מנוח לעצמו עד שיצא לסיור על פני ארצות אירופה לבקש תומכים ונדיבים. פגישתו עם רבי אליהו גוטמאכר בשאה פרי, הוא הצליח לרכוש את לבו ועזרתו הנאמנה והנלהבת⁴.

1 ראה מאמרי עליו בכרך א של ה„אנציקלופדיה של הציונות ההתית“ (ירושלים תשי"ח) עמ' 448—456 והספרות שצינתי בשוליו.

2 ראה „תולדות חכמי ירושלים“ לפרומקין-ריבלין, ח"ג עמוד 267. פנחס גראייבסקי פירסם את נוסח מצבתו ב„זכרון לחוכמים הראשונים“ וזכרת כ' (ירושלים תרפ"ט).

3 ראה „זכרונות לזן ירושלים“ מאת יהושע ילין (ירושלים תרפ"ד) עמוד 88. ילין המספר על צנין זה בפרק „דברי ריבות בירושלים“ וזכר להרב הירשנזון עמדתו לימן מחותנו הרם יאשול בוימן הכהן במחלקת ירושלמית בימים ההם חוקט כלפיו לשון עוינות בסתבו : „וישם פעמיו למדינת אשכנז הבחנכה באנשים תמימים וישרים, אשר בעת ההיא היו מעריצים ומקדשים את תלמידי החכמים אשר בירושלים. והשעה הצליחה לו להטות אליו את הרב מעיר גריידיץ, הרב ר' אליהו גוטמאכר, איש נקן ותמים החוב תורה והלמודיה, ובחלקלקות לשונו קנה את לבבו לאהבה אותו ולהאמין בכל דבריו על אנשי ישיבתו הצדיקים והמופלגים היושבים בישיבתו והחגים בתורה יומם וליל. ויקבל עליו הרב הנז' להיות נבאי ראשי למסד תרי"מ הירשנזון ויתן על ידו מכתב מליצה לעשרים ונדיבים רבים בכל מדינות אשכנז. ויאסוף הון

עיני הרב גוטמאכר היו נשואות למוסד גדול ומכובד. הוא נתן ידו למפעל הקטן בצפת, אולם כוונתו היתה להקים בירושלים סניף נוסף לישיבה, שיהפך למרכז תורני רב-השפעה. מחוסר אפשרות לקיים שני מוסדות בטלה מחשבה זו והם החליטו להתרכז בירושלים בלבד. לשם כך העתיק הרב הירשנזון את דירתו לירושלים והרב גוטמאכר שמח לתת מחילו והתענינותו המעשית למפעלם המשותף. באחד ממכתביו, שבא לעורר את עושי רצונו לתמיכה בישיבה, הוא כותב: „והזמין ה' יתרום לי מקרוב בא ליסד חברה ללמוד ברכים על ידי איש גאמן וישר ה"ה הרב המאה"ג מוה"ר יעקב מרדכי ב"י, שהיה דר בעיה"ק צפת ת"ו ונתבאר בילקוט ראובני פ' חיי שרת דמאי דכתיב ויעקב תקע ואת אהלו (בראשית לא, כה). שאחתו הכח יש גם לצפת ולכן גימטריא של עיה"ק צפת שזה לתק"ע, וצפת יש לו יתרון על כל שארי ערי ישראל בארץ ישראל, ואמרתי, מצוה שבאה לידי אקיימה בצפת עיה"ק והשכתי שיהיה אחר עת גם בירושלים עיה"ק בעוה"י ועלה ובידנו לעשות התחלת הלימוד דרכים בקץ שנת תרכ"ב וסיבב ה' ב"ה שנקרא הרב מהר"ם הנו' לקבוע דירתו של תורה בעיה"ק ירושלים ת"ו ולא היתה מציאות לקיים גם בצפת ולכן נעשה מחודש איר תרכ"ה הכל בירושלים".

משהצטרף הרב גוטמאכר לשותפות זו עם הרב הירשנזון בסוף שנת תרכ"א הכין וניסח תקנות קבועות לחברה ושנתפרסמו בדפוס בחודש מרחשוון תרכ"ב.

תקנות אלה שונות, נערכו ותוקנו בהמשך הזמן. נוסחו במהדורה המקורית הוא: א. אחר תפילת השחר בכל יום מתקבצים החברה מאור יעקב ולומדים שיעור תלמוד בבלי כסדר ש"ס בלי דילוג וכן מתקבצים⁶ בין מנחה למעריב בזמנה ללמוד משניות כסדר בלי דילוג. והאומר השיעור בין בגמרא ובין במשנה יענין מקדם הגמרא ומפרשים הנהוגים למען יגדיל תורה ויאדיר לעומק הלימוד ברכים. ובחברה מאור יעקב נשאר התמיד בכל יום, אולם בסוכת שלום לא יהיה התמיד בבי שמי של ערבי ומצאי ושכחות ומועדים. אך אם יהיה יאהרצייט ובשבת או מחעד וכן ביום א' בשבוע אשר עדיין לא היה לימוד בערב הקודם ילמדו קודם תפילת המנחה ובתפילה וקדיש דרבנן. ויש לידע, שלכל הפחות צריכים שיהיו עשרים חכמים קבועים בכל שיעור מלבד הראש ישיבה. זכות הלימוד תעמוד בין להתאים בין להתאים בכל השיעורים כל זמן שיש להם זכות בהחברה. כפי המבואר באות ושאר זה וכן באות ה' ובאות ו'.

ב. כל איש ואשה, הן גדולים והן קטנים יכולים להיות בהחברות כפי הרצון באחת ובשתיים והיה מעות שנה מאיש ר"ט⁷ אחד ומאשה כיון שזכותה להיות בוח שני ר"ט. ובעת הנכנסה להחברה יתן איש יו"ד פגים⁸ ואשה, עשרים פגים

רב וישב לירושלים, ויקפה לו על שמו חצר גדולה וייסד בה את ישיבתו הנז' ועד היום נשארה החצר קנין בניו וירשיו.

4 לפי הגדפס בראש הקונטרס „זה השער לה' צדיקים יבואו בו" (ברסלוי תר"ל), המכיל את תקנות הישיבה ובעברית ובתרגום גרמני (כאותיות עבריות). בקונטרס קודם, שנהפס אף הוא בברסלוי תר"ל, המכיל את התקנות רק בעברית, תיבא מכתב זה תוך שניים וקצורים.

5 הדפסו מתוך כטבת תרכ"ו; באור ב' תרכ"ז; אור א' תר"ל ובאור ב' תר"ל (עם תירגום לגרמנית).

6 במהדורה המאוחרת נאמר כאן: „וכן מתקבצים בכל יום החברה „סוכת שלום".

7 רייכטסאלר. 8 עשרה גרוש כסף.

ובן למי ושכנס לשתייהן יושלם בן לכל אחת. הוזה שייך להרב המיסד החברה וגם יש זאת ובעד שכותב השם הנכנס בהקונטרס החברה והזכות הוזה ישאר להרב המיסד המבואר שמו בהקדמה לעיל גם לדורותיו אם יהיו מלומדי תורה בהחברה ותמיד להראשון ובהשנים. גם יוכל כל אחד להכניס אותם שכבר מתו. הן זכרים הן נקבות וגם ילדים בכלל ויהיה ג"כ מעות הכניסה ומעות השנה כנוצר. וחשוב התשלומים הוא רק בעוד שהמכנים חי הן בעדו והן ובעד המתים ואחר פטירתו. אין הכרח להיורשים לשלם כלום רק מה שגשאר חייב מאותו שנה והזכות בעדו ובעד הנשמות כפי אות ד' נשאר. כל כך שנים אשר חי' בהחברה בחייו ובכל אופן לא פחות משבע שנים. אך בכל זאת אשרי למי שלא ירצה בנחמא דכסופא אלא יניח סך שיהיה לקרן קיימת שיבוא הכנסה כפי שהיה בחייו והמוסיף יוסיפו לו זכות תורה דרבים מן השמים. והקרן קיימת יהיה לאיש עשרים וחמשה ר"ט, ואם מכנים ועמו זכר מקרוביו שמת די בארבעים ר"ט, ואם מכנים ועמו אשה שמתה יתן חמשים ר"ט. וכן הוא באשה שאם היא לבד נותנת ארבעים ר"ט ואם מכנסת עמה איש ממשפחתה שמת יהיה חמשים ר"ט, אולם אם מכנסת גם אשה יהיה ששים ר"ט. ואם לשתי החברות יהי כזה לכל אחת מהחברות והמעות הכניסה להרב יתן כהתקנה באות זה ואין חילוק בכל זה בין גדולים או ילדים, ומגיע בעת קוויט⁹ מן הגבאי שמוסר לו אחר זמן יגיע העבלותם¹⁰, שיעלה לשלם לפחות עשרים פגים בעד זה להחברה. ויהי כחתימת יד הראש ישיבה ומבנו הגדול כחתימת ידו ובפתוחי חותם מהחברה ששכנס שבו יתבאר שפטור ממעות שנה רק כספו יועמד בטוח. שיהי מזה מעות שנה עולמית ויותן בכל שנה לו או לאחר מיוחשי אחריו קוויטטונג כמו לתחיים, ושנעשה לזכות נשמתו כתקנה ורק ג' שנים יותן קוויטטונג וזכותו נשארת עולמית וכשמכנים אחד ועמו מגיע רק העבלותם אחד יחד וגם קוויט ביחד. ג. כשנפטר אחד מן החברה בכל מקום שהוא יתן מיד ידיעה לגבאי דחברה הוזה שהוא בו לעסק זה ובעירו או במחוז זה יכתוב לגבאי הכולל והוא ירשום זאת בפנקס שאצלו השם הנפטר ויום היא"צ ויודיע ע"י הדואר מיד לגבאי דחברה זו שבירושלים ועיר הקדש לנהוג מאז כפי המבואר באות שאח"ל. והיורש המודיע מיתת מורישו יתן להחברה מבכסי המוריש שמנה עשר פגים. וזוהי יהי עבור הוצאת הדואר כפי שיבואר להלן באות יו"ד.

ובמקומות שיהיו גבאים מיוחדים שהועמדו מירושלים מאת החברה שהם מכניסים להחברה ועושין הכל כפי הגבאי הכולל הראשון גם להם דין גבאי כולל ויעשו הם הכל לכתוב להחברה ולרשום גם בקונטרס שלהם יום היא"צ. ד. יהי קונטרס להגבאים הממונים מהחברה שבירושלים שגרשמים כל שמות הנכנסים הן מהתחיים והן מהמתים. כל אחד בשמו ובשם אביו ואמו. ובמיוחד יהי כזאת בירושלים אצל הגבאי ויהי שם ועוד קונטרס מיוחד אשר בו גרשמים הנפטרים ויום היא"צ והגבאי מחויב בכל שבוע להיות לו יום מיוחד לראות בהקונטרס הוזה וגם להשמש דהחברה יהי יום מיוחד לזה למען שלא ישכת שום יא"צ.

ויהי הסדר הלימוד בעד הנשמות באותו החברה שהוא בו ואם הוא בשתייהן יהי כן ובשתייהן שיאמרו כולם או הרב המגיד השיעור בקול ושישמעו כל הלומדים השיעור. אנחנו לומדים תורה לרצון הבורא יתברך ויהי גם לזכר נשמת פלוני בן

פלונית ובאשה פלונית בת פלונית. ואם יש כמה יוכירו כולם דבר לאחד נר למאה. ובתוך השנה יאמר שנפטרו בשנה הזאת. וביא"צ יאמר ביא"צ שלו שהוא היום. וכן יהי באנא ושאתר הלימוד להוכיר הנפטרים באופן זה. ובחדש י"ב וכן ביא"צ וכן ובתוך הי"א חרש בימים שאין אומרים תחנה לא יאמרו האנא הנדפס כבר כיון דשם נזכר מחיבוט הקבר ושאר עניינים באלה. ודחלילה שיהיו נחשדים. על זה אז או גם שיהי חשש שלא נכנסו או נגזר. ועדן. אלא יאמרו האנא שנתיסד לנו לפני איזה שנים ונדפס בספר: ערוגת הבשם ובאר מים שמיוסד התפלה בעד נרנתי ועל העת תחית המתים ויאמר קדיש דרבנן¹¹.

ה. בכל יא"צ יודלק ובהמ"ד של החברה. ובעד הנשמה נר משמן זית שידליק כל המעליץ ואם יש הרבה יא"צ אז נר לאחד נר למאה. רק יאמר המדליק בעת הדלקה אני מדליק זאת לזכות נשמת פב"פ ופב"פ אשר היום הוא היא"צ שלהם. ומי שהוא בשתי החברות יהי נר חלוק כן בכל החברה.

ובכל יום קריאת התורה שיהי בו או אתריו קודם יום קריאת התורה השני יא"צ יאמר הש"צ אל מלא רחמים אחר המכהת וגלילה להוכיר הנשמה. ובשם אביו לא בשם אמו. יען שיותר דרך ארץ הוא לפני הס"ת להוכיר בשם האב. ובחדש ניסן יאמר הש"צ קודם ר"ח לכל היא"צ שיהי בחדש זה ויאמר בעבור שהי' בהחברה. ואם הניח וברכה אתריו להחברה יאמר בעבור שהיה בהחברה וגם הניח ברכה אתריו להחברה. וכן יהי בכל אחת מהחברות אם אינם קוראים יחד בבהמ"ד אחד. ואם הם בבהמ"ד אחד יאמר בעבור שהיה בחברת סוכת שלום וגם בחברה מאור יעקב.

ו. בכל סיום מסכת בגמרא שאצל החברה מאור יעקב וסיום סדר משניות אצל סוכת שלום יעשו סעודת סיום. בעת הסיום יאמר מגיד השיעור אמ"ד בהזכרת שמות כל הנפטרים ויהי אחר שמות האם. ויאמר קדיש. ורבנן בנוסח הרמב"ם ואחר הסעודה לפני ברכת המזון יאמר הש"צ מי שבירך סתמי הוא יברך את כל הולמים ובהחברה זאת כל הנבאים והיחידים שהם בהחברה זו בכל הארצות אנשים ונשים. גדולים וקטנים. ואין הכרח לפרט כל אחד בשמו.

ז. מעות שנה יותן תוך השנה ולא יאוחר מהתחלת חודש אלול. יהי ידוע שהשנה נחשבת תמיד מראש השנה ומי שנכנס להחברה מקודם ואינו מתנה שרוצה רק להיות לו הזכות מראש השנה והלאה צריך לשלם משנה ההוא ומר"ה ואילך חל התשלומין משנה הזאת. ומי שיעבור המועד מלשלם אם חושב גבאי העיר או המחוז. שאפשר ששכח יוכירו וע"י אגרת או בעל פה תוך חודש תשרי. ואם גם כזה לא יזהר אזי בלי איתור יודיע לגבאי הכלל ויורשם בפנקס שלו שפלוני יצא מהחברה ויודיע גם לירושלים. ואם יבא אח"כ להיות בהחברה נידון כנכנס מחדש שמבואר באות ג' לתת גם להמיסד ומה שהיה נשאר חייב משנה שאיחר התשלומים. ח. בכל תשלומים אם יהי בגבאי כולל לתת מיד קוויטונג מירושלים שהקדימו לשלוח לו יתן זה ואם לאו יתן כעת קוויט ויחזור זמן יתן קוויט שמיגיע מירושלים מהרב וגבאי החברה.

ט. הנכנס להחברה יגיע קונטרס כמה החתום בגבאי הראשון וכל גבאי

11 ועל נוסחאות, אנה ה', אל מלא רחמים, ראה ב"מנחם אבליס" להרב מנחם האגר (ת"א תש"י), עמ' רנד.

במקומו יחתום גם הוא. וזה יהי לו למזכרת: שנבנס להחברה ויוכתב בסוף הקונטרס שם הנכנס ויום ושנכנס ומאיות מקום הוא.

י. כל גבאי יוכל להוציא לטובת החברה ממעות השנה שנתקבץ אצלו לכל הצורך הן להפוס ומעות הדואר וכל הנצרך לשעה ולתכלית זה נזכר לעיל את ג' הנאמר שם. והוצאות לשמן וסעודת סיום יקחו שם ממעות השנה.

יא. בעת יחולק כל המעות שנה בין אנשי חברה כפי אשר מחלק הרב המגיד ביניהם. ואולם אחר שתתרחבה החברה ותהי הכנסה גדולה יתיעצו הגבאים כולם מה לעשות בכל הכנסה וגם לאחר שיתרבו יהי התחכמות כמה יש להוסיף על מעות השנה לאותם שיכנסו מאז. ואז ידרוש הגבאי הראשון כמה יש אנשי חברה ויעשה בהסכמת שאר גבאי הכוללים תקנה אם לתקן עוד תכרים בעד התוס' הזה באחת מעיירות אחרות. אשר צפת עה"ק הוא קודם לזכות זה ויהי למי שהוא בחברה זכות וכפי התקנה ד' וה' בכל המקומות שתקבע החברה.

יב. הרב המגיד עם שלשה שיבחרו מן כל חברה יעשו תקנות מיוחדות ששייך להתחברה באיזה אופן יתקבל חכם להתחברה ומי הוא הראוי להיות חבר אצלם ובאיזה אופן ידחה מתחברה ועוד כהנה מה ושימצאו לתכלית הטוב והתכרות. ויושלח מזה העתק לתגבאים הכוללים. בזה נשלמו בעת התקנות. ואם יולד מה שילמד אותנו העת הבאה לגרוע או להוסיף בהתקנות יהי כן. כפי הסכמת הגבאי הכולל להרב והגבאי דחברות הקדושות הנזכרות ומה שנשתנה מתקנה באות ב' הוא רק לנבנסים מעתה.¹²

הרב גוטמאכר צייד את הרב הירשנזון במכתבי המלצה שפתחו לפניו בתי נדיבים. הם סייעו בידיו לאסוף סכומים נכבדים.¹³ תחילה שוכן המוסד באופן זמני בבית צר וקטן. אולם בהמשך הזמן איפשרו הכנסות המטבית לרכוש חצר גדולה בלבה של ירושלים (על יד בית המדרש "קהילת ישורון"¹⁴, הידוע בשם וביה"מ רייסין ברחוב חברון). בכל חום לבו נשא הרב גוטמאכר בעול התקציב השוטף להחזקת המוסד. הוא אסף כסף בעצמו ואף הפעיל לשם כך את ידידיו ומקורביו.¹⁵

12 החתום על התקנות: נאום הק' אליהו במהר' שלמה ויצ'ל חופ"ק גרידן. בטפסים

מאחרים נכנסו שנויים לתקנות, ביתוד בנוגע לזכויותיהם של התורמים סכומים גדולים לחברה.

13 ראה "זכרונות לבן ירושלים" עמוד 88 וב"שנות אליהו" (פרשבורג תרל"ט) ד'.

14 "ישורון" בגימטריא תקס"ו, לזכר אסיפת תנועת "חזון ציון" של תלמידי המר"א שהתקיימה בשקלוב — "יבנה ורייסין" בשנת תקס"ו, ראה כנאמרו של הרב מרחבי הכהן "בתי כנסיות ב"ירושלים העתיקה" בקובץ "בית הכנסת" (ירושלים תשנ"ו).

15 ראה ב"אגרות הרב צבי הירש קאלישר", שפרסמתי ב"האברה" ח"ה סי' כו

(= הכתבים הצינניים של הרב צבי קאלישר, מהדורת ד"ר ישראל קליינר עמוד שא). הרב קאלישר בותב שם אל הרב גוטמאכר ביום א' פ' סקודי (כ"ז אדר) תר"ל: הגני שולח לוטה א' ר"ט לחברת "סוכת שלום" מן מו"ה קופמאן מעיר פאוזן ג"י וכאשר יקרה לכתוב לי ימחול לשלוח גם כתב קבלה להנ"ל. ב"ט אייר תרל"ד כתב אליו הרב קאלישר: "הענה אנדיעה, הנה אלמנת הרב הצדיק קריפמאן (מפארהאן) ובאה אמש אצלי והביאה מאה ר"ט ופרייש כפי הצוואה, אך גם זאת פקד לפי רכריה בהצוואה שיקבו במאה ר"ט הללו ד' נפשות הנקובים בשמם ולדעתי אם כפי התקנות יחסור עוד כ' ר"ט מ"מ צריכים לצאת תוך לגר ועבור הצדיק ישמעולם שלח לחברת סוכת שלום על ידי הרמב"ם ג"י וגם מקדם ע"י הרב שהיה שם והלך בעת לאמריקה (ב"אגרות הרב קאלישר" שם סי' נב ו"כתבי הרב קאלישר" עמוד תקד). כמכתב אחר כותב

הרב הירשנזון הפעיל לצורך המוסד שד"רים מיוחדים, ששובבו על פני ערי גרמניה וארצות אירופה אחרות והגיעו לכל מקום בו נערץ שמו של הצדיק מגריידיץ. שד"ר מיוחד אפילו הגיע לאמריקה ונתקל שם בהתנגדות מסויימת מאחר ששם המוסד לא היה ידוע ושם התחלף בשם בית הכנסת „סוכת שלום“ של משפחת לעתריץ¹⁶, עד שהרב גוטמאכר מיהר להסביר את אי ההבנה ונתן חסותו ותמיכתו לשד"ר.

בשנת תר"ל החליטו מנהלי המוסד בירושלים לקרוא את המוסד בשם „שנות אליהו“ לכבודו של הרב גוטמאכר וזאת ידוע המוסד על פי שלשה שמות. דבר שגורם לא פעם בלבול ולהחלפות¹⁷. הרב גוטמאכר עצמו ניסה תחילה להסתייג ממנו שם זה, אולם הוא הסכים לכך בדקעבד. במהדורות התקנות של אותה שנה (ברסלוי ניסן תר"ל) הוא מעיר: „רואה אני להודיע, שלא עלה על דעתי לקרוא ביה"מ בשמי ורק נעשה בלי ידיעתי וזאת מראש הישיבה והישיבה ואולם השארתי זאת יען שכן בכון ע"פ הברי המדרש רבה ותשובת הרשב"א שבמ"א ס"ם קנ"ד“¹⁸. בשנת תר"ל הורחבו גם זכויותיו של הרב הירשנזון והן נקבעו מפורשות במהדורה החדשה של התקנות, בה רושם הרב גוטמאכר, כי הוא שייסד את התברות „זוכה לתיקון גדול זה להיים ולמתיים ובצירוף גדלותו בתורה וצדקת ה' זכה עפ"י העתנו ודעת כל הנותנים והנמנים לח"ק הג"ל שיהא הוא בכל זה כעושה בשלה, הוא ודורותיו הבאים אחריו ובתנאי אם יהיו לפי שפיטת הגבאי הכולל דבחו"ל ראויים לאיצטלא זה, הראש וראשון להגיד השיעורים והמשרה הזאת בידו וחלילה להשיג בשום אופן וזאת ממנו ומדורותיו“.

עם התרבות הזכויות של הרב הירשנזון מתנה הרב גוטמאכר ועוד שורה של תנאים והחשובים בתוכם הם:

- (א) עליו מוטל להחזיק לפחות עשרים לומדי תורה שיגיד לפניהם השיעור וזהו כפי ההכנסה ודשהשא¹⁹ ויש רשות לגבאי הכולל לשבח"ל בכל שנה להודיע לו כמה ושיוסיף לומדים לפי תוספת ההכנסה;
- (ב) עליו חל להעמיד הקוויטונגאן וגם הדעבלומה להעושים לעצאטע²⁰ ודי בכל אלה חתימת ידו ובפתוחי חותם דהתברה ולשלם להגבאים דחו"ל;
- (ג) צריך להעמיד בכל יום שניים שיהיו מוכנים ושם יהי' עליו איזו מניעה מלהגיד השיעורים להיות אחד מהם ממלא מקומו למען לא יתבטל התמיד;
- (ד) אם יהיו בין הלומדים כאלה שאין להם ספרים, הנצרכים לשיעורים האלה

אליו הרב קאלישר: „עשיתי כפקודתו ושלחתי אל הגביר פאביאן התקנות על סוכת שלום ומליצתי לשלוח לו“ („סמכי הרב קאלישר“, עמוד תפג).

16 ראה ב„האסיף“ שנה ג', תרמ"ז, עמ' 80-81. שם השד"ר היה: נחום שטרייטמאנר. לשד"ר זה רומז כנראה הרב קאלישר במכתב הנ"ל. על ביהכ"נ „סוכת שלום“ בזכרון לחובבים הראשונים“ לגראייבסקי, חוברת טו.

17 אפילו בני משפחת הירשנזון לא ידעו בחבות הימים את סיב השמות. ראה ב„אנציקלופדיה לחלוצי הישוב וכוניו“ לו. תדור, ח"ד עמוד 1624.

18 ראה ב„מגן אברהם“ על שו"ע א"ח, הלכות בית הכנסת סי' קנה, המביא את דברי הרשב"א משר"ת (כולוגיא רצ"ט) סי' תקפא, ושיי שבנה ביכ"נ „ורוצה לכתוב שמו עליו אין יכולים לעכב שגם התורה כותבת ומפרסמת העושה מצוה“.

19 תר"ל. 20 המצטרף בתשלום לחבורת המייסדים.

שיקח מההכנסה לקנות מה דלא סגי בלאו הכי ויהיו הספרים ההם לקנין החברה. הרב גוטמאכר גילה התענינות רבה במוסד והשתדל גם לקבל עליו ידיעות ממקורות אחרים ולא רק מהנהלתו הרשמית. גם ידידיו ומוקיריו בארץ-ישראל מצאו לנכון להודיע לו על מצב הענינים. כך כותב אליו הרב יקר גירון²¹ בשולי מכתבו להרב קאלישר מיום ו' בסלו תרל"ג: "ראיתי ישיבתו ונהלתו וששתי ושמחתי"²².

בהתקבל בירושלים הודיעה על פטירתו של הרב גוטמאכר ביום כ"ד בתשרי תרל"ה וצרכה לו הנהלת הישיבה אסיפת-אזכרה רבת-י. אחד האברכים, מלומדי ישיבת "שנות אליהו" ר' ישראל שמעון שיין²³, הדפיס את הספרו בקונטרס מיוחד בשם "עלית אליהו" — ירושלים תרל"ה. בסוף ההספד הדפיס גם קינה בת תשועה בתים (כל בית וש שורות) בשם "קינה היא ויקוננה יושבי ירושלים" בה נאמר גם:

הגפן! גטישותיך ים עברו.

עד ים הגדול נגעה נהרו.

שמה בין הררי ועד, בהר המורה

קנה יד ושם טוב חצר המקנה

וישיבת "שנות אליהו" אשר ידו כוננה

הלומדים בה, יחמם ולילה קול תומיה.

אחר פטירתו של הרב גוטמאכר המשיך הרב הירשנזון לכוון לשאת בעול הישיבה ולדאוג להתחזקתה. עמדת לימינו שני בניו החרוצים ורבי המרץ רבי יצחק ורבי חיים, הם המשיכו לנהל תעמולה רחבה למען הישיבה והוסיפו לפעול למען גיוס תמיכה בעיקר במקומות בהם נערץ שמו של הרב מגרידיץ. הם הפיצו ברכים, במספר טפסים גדול, מחברת בשם "שנות אליהו", שכמעט כל שנה הדפיסוה מחדש ובשנת תרל"ט יצאה בפרשבורג בצורה מורחבת, על ידי ר' יצחק הירשנזון בפעם הששית בתוספת תרגום לגרמנית. מחברת זו, בת 16 עמודים, היא "חותם תכנית" של החברה ומכילה את מכתבו המלהיב של הרב גוטמאכר, את תמצית התקנות, סדרי התשלומים וקיצור ממכתב הרב גוטמאכר "על דום מעלת ארץ ישראל וגודל הזכות להקונה בה נחלה". במקום מבוא למחברת מובא מכתב קצר החתום בידי הרב הגאון הישיש מו"ה ברוך רחנפלד, הגאב"ד דק"ק גאלאב. הר"ג הצדיק מו"ה יאקב היילבראן משאמערזאווה וחתנו דבי נשיאה הר"ג מו"ה שמעון טארלע בק"ק גרידיץ. במכתב זה נסקרות בקיצור תולדות ייסוד הישיבה ובסיומו נאמר: "בקרוב הימים תאלה נקנה החצר והישיבה לקנין החברות קנין עולם ונקנה חצר השותפים מעושי הלגאטין"²⁴. ובפסק הרב הגאון המפורסם מהר"ם נ"י נקרא החצר והישיבה בשם "שנות אליהו" ע"ש האדמו"ר הגד"א

21 ראה עליו בח"א של "אנציקלופדיה של הציונות והתחי", עמ' 520—522.

22 "כתבי הרב קאלישר" עמוד תטו.

23 לפי פנחס גראייבסקי ב"מגנוי ירושלים" תוכרת ד' היה מעשרה הראשונים שיצאו להתישב בשכונת מאה שערים וראה "מאה שערים" ליוסף יואל ריבלין (ירושלים תש"ו) עמוד 142.

24 בסעיף ד' של "סדרי התשלומין" שם נאמר: "מעות הלעגאטאן יהיו לשילום החצר שנות אליהו" הניל נקנה בירושלים תח"ב ולבנינו ותיקונו, הכנסת החצר והבתים ופירותיו מקדישים עושי הלעגאטאן דוקא להתכרות הקדושות הנ"ל שבאותו חצר דוקא ולא לשום ציבור

גוטמאכר הנ"ל, המיסד הראשון בחו"ל, נוסף אז איזה תקנות השייכות לעניני החצר והישיבה ונדרסו בשנת תרל"ה אחרי פטירת הגר"א גוטמאכר הנ"ל.

עוד שנים מספר אחר פטירתו של הרב גוטמאכר ריחפה רוחו בישיבת בית הרב הירשנזון שמר לו אימונים. בשנת תרמ"ג הדפיס הרב חיים הירשנזון בירושלים את ספרו של הרב גוטמאכר „סוכת שלום" — „תמעזר ומלהיב לכבות ומודיע את אשר יעשה האדם וחי בהם אף לאחר מותו תיקונים לנשמה במצוה הקבועה לדורות ואת אשר יעשו הבנים לטובת נשמת אבותיהם והחברות לטובת חבריהם הנלב"ע". רבי חיים הוסיף לספר פירוש נרחב בשם „עטרת זקנים" ובו הוא מעיר על מקורות הדברים ו„מבאר הרבה ענינים שהם גופי תורה נחוצים מאוד לכל תוגה בתורת ה'". בדברי הפתיחה „מדבר קדמות" מספר רבי חיים, ושימתוך כל כתיבי היד הרבים שהשאיר אחריו הרב גוטמאכר בחר בספר זה, כי מצא השום על ידי המחבר „שעל כל ספריו אינו כוסף כי"כ להדפיסם עד רצות אותם אדוניתם אך ועל ספר זה המה לבו ויתר ממקומו להוציאו לאור ולהפיצו בישראל". את דבריו בספר מסיים המחבר: „ונברך להמחברת הקטנה הזאת במה שנתברך בוועז במחברתו ועם אם המלך. יהי ביתך כבית פרץ אשר ילדה תמר ליהודה והיה לך למשיב נפש ולכלכל את שיבתך ויקרא שמך סוכת שלום בשם החברה הקדושה, שהיא סוכת שלום בעוה"ז וסוכה להולכים בשלום לעוה"ב". בסוף הספר ניתנה גם „אגרת הקודש" שכתבה הרב גוטמאכר ומסרה לידי הרב הירשנזון בזמן בקורו בחו"ל בשנת תרי"ט וכשעבר דרך אלטונה חתם עליה גם הרב יעקב אטלינגר, בעל „ערוך לגר".

כן הוציא רבי חיים הירשנזון קונטרס בשם „תלפיות" ובו „תפלה יקרה שיסד אדמו"ר הגאון החסיד מוהר"ה אליהו גוטמאכר וצוקל"ה וכו' לאמרו אחר הלימוד לזכות נשמה, הן בכל השנה והן בימי יא"צ ואף בימים שאין אומרים תחנונים ובכל החבורות הקדושות בשלומדים, עבור החברים הנפטרים נ"ע". במחברת הובאו גם קיצור מוסדות התפלה ומדריגות תקון הנשמות לפי הספר סוכת שלום וכן אגרת הקודש הנ"ל. כפי שמציין המו"ל בשער הקונטרס הדפיסו במיוחד „למען יהיה קל לכל אדם לישא אותו ועם ספריו וגם בבתי מדרשות ודבוקו אותו עם ספרי הלימוד לזכות את הרבים".

עד שנת תרמ"ט, שנת פטירתו של הרב יעקב מרדכי הירשנזון, התקיימה הישיבה באופן מכוויד. לבניו יורשיו היו חכניות אחרות, מרחיקות לכת והם פנו כל אחד לעניניו. רבי יצחק הגה רעיון של בית מדרש, עליון לתורה ולמדעים וביקר לשם כך בארצות אירופה ואף בא בחברים ועם אישים ידועי שם באדולף כרמיה והרב צדוק הכהן. רבי חיים שקע ביחוד בעולם התורה והתמסר לחיבור ספרים תורניים חשובים — והמוסד של אביהם החל לדרת ולשקוע. ב„לח ירושלים" של רא"ם לונץ לשנת תרס"ט (עמוד 14) כבר מוזכר על המוסד בלשון עבר והכותב מוסיף: „גם עתה ילמדו בו מגין זקנים שעורים לעלוי נשמת החברים הנפטרים" — עד שדעך וגווע ולא יסף זכרו עוד.

כלל הדוקא הפירות, אמנם הקרן נשאר כברשות בעלים עושי הלעגאטען לעולם ונקרא חצר השותפים של עושי הלעגאטען, רק שהוא משועבד לעולם לפירותיו להחברות הנ"ל. והכל כפי הצאחה של מרן הגאון החסיד מו"ה אליהו גוטמאכר זצ"ל. למען שכל אחד יהי זוכה בזה ג"כ שיש לו אתונה באה"ק".

אליעזר לבי"א (יוזכירוביץ)

העשירי יהיה קודש

בתוך המאורעות שדורנו חי בהם, אנו מגששים ממש בדברי הנבואה של הגה"ק, רבנו צדוק הכהן מלובלין וצ"ל בספרו "צדקת הצדיק" (אות מ"ו) על הכתוב בפ' שלח "והיא לא תצלה" — העפלה זו לא תצלה, אבל בזמן עקבתא דמשיחא כן תצלה, עי"ש. להעתי בזה אנו מתקנים חטא המרגלים מאותו פרק ובאותו מקום, ומפני שלא זכינו אז לכבוש את הארץ, עם משה, אנו צריכים כהיום לכבוש ולייסד את המדינה למרות התנגדותם של כמה מאלה שלומדים תורת משה (ראה מס' ב"ק נב. בד רגיו הוציא על ענא, ועבד למגדא סמותא). וגדולים הם היסורים לאין שיעור לכל מי שמתבונן בענין, ועל זה אמר ר' בחמן מברצלב וצ"ל, ארץ ישראל נקנית ביסורים — וביסורים מאלה שמתנגדים לבנין. אולם אל לנו להקטין בערך של קדושת ישראל, כדאיתא בתנא דבי אליהו פרק יא, ב' דברים יש בעולם ואני אוהבם ובלבדי אהבה גמורה ואלה הם: תורה וישראל, אבל איני יודע איזה מהם קודם, דרכם של בני אדם אומרים התורה קדמה, אבל אני אומר ישראל קדמו, שנאמר "קודש ישראל לה' ראשית תבואתו", ור"ל.

הרה"ק ר' משה מקוברין וצ"ל אמר: אם הגענו עד היום למה שהוא בתורה — הגענו רק בהלכה, אבל טרם הגענו להבין את המדרשים והאגדות של החז"ל, כי אלה יתגלו רק בימות המשיח. מרשה אני לעצמי לצטט ולפרש מדרש פלא בפ' וישלח ב"ר (פרשה ע"ט) ויבא יעקב ושלם — ט' שנים הי' מכבד יעקב אבינו את עשו באותו הדור, ברם הכא שלם בממונו, ושלם במחפו, שלם בבניו, ור' יוחנן אמר שלם בתלמודו, עי"ש.

תשע שנים נתנו דורות לעשה, דם בנינו וזכותנו היקרים, אבל כבר מספיק, תשע שנים ולא יותר, מעשה אבות סימן לבנים, וראה שם בב"ר סוף פרק ע"ח, כל מי שהתא יחדע כמה בסוכים נסך יעקב אבינו ובבית אל, יודע לחשוב את מי טברית, דאג איפוא יעקב אבינו לכל הכנרת — ימה של טבריה ובשבילנו.

לכאורה מתעוררת שאלה, מהו המספר תשע שנים, אבל יש למספר זה קשר לחז"ל בסנהדרין צ"ה, דור ושבן דוד בא בו וכו' ובכתובות ק"ב: דור ושבן דוד בא בו קטיגוריא בתלמודי חכמים — הטענות כלפיהם על יחסם למדינה, אבל זה רק דור ושבן דוד בא בו, ודור הוא תשע שנים, כדאיתא בסנהדרין צ"ט: דורות הראשונים בשמנה ושנים הולידו ותוסיף את החשי העיבור והטהרה (ראה שם בתוספות), אלה הם תשעת השנים — דור ושבן דוד בא בו. "כימי צאתך מארץ מצרים אראנו בפלאות" — אנו חוזרים למנין הדורות הקודמים. הפלא שיבדבר, שבגמר השנה התשיעית קיימנו מבצע סיני, ראה סה"ק

"תולדות יצחק" להרה"ק ר' יצחק אייזיק ויס וצ"ל (מדפס במונקאטש שנת תרס"ג) בפ' מסעי: "ושמעתי שמקובל בידינו מצדיקים בוחי נפש וכמדומה ששמעתי כן בשם הבעוש"ט וללה"ה, אשר בעת יקבצנו השי"ת מארבע כנפות הארץ לארצנו אחי בזמן

המקווה שהוא אנחנו נלך ונסע ג"כ בכל אותן המסעות אשר נסענו בהם בעת צאתנו מארץ מצרים, והכי נמי משמע מפשטות הכתוב "כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות". ע"ש.

כ"כ עלינו לדייק בדברי מאורן של ישראל, מרן הכהן הגדול, רבנו ר' אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, שזכינו עוד לראותו, ושל חברי דברי תורה ודברי נבואה הם, ואם לא זכינו למאור פניהם של כל התלמידי חכמים שבדור — לפני משה, זכינו ב"ה לפני יהושע בן נון, כידוע לאלה שרבונו הגדול גילה להם שורש נשמתו, והוא הרב זצ"ל אומר בספרו "אורות התחיה" (סימן מ) "הדור הראשון של עקבתא דמשיחא, בתחילת קץ המגולה של ישוב ארץ ישראל, הוא מבשר את החומר של כנסת ישראל, והרוחניות צריכה לשמש בו שמוש של שמירת החיים הפנימיים, וכשיתחזק הכת החמרי של האומה, או יגלו כל הסגולות הרוחניות הקדושות שבה, ותשוב התורה וכל מאורותיה לאיתנה, להיות לאור עולם לעטרת תפארת בידי ה' ולצניף מלוכה בכף אלקי ישראל".

כ"כ זכינו לשמוע מפיו הקדוש פירוש אמת על החו"ל (סוטה מח): וריינו דאמר ר' אלעזר מה דכתיב (זכריה ד') כי מי בז ליום קטנות — מי גרם לצדיקים שיתבזבוזו שלחנן לעתיד לבא, קטנות שהי' בהם, שלא האמינו בהקב"ה. ע"ש. לכאורה איזה צדיקים הם, אם לא האמינו בהקב"ה, ופירוש הרב זצ"ל, "כי באמת היו צדיקים, אבל לא האמינו שהבנין והתחיל בנזעיר אנפין הוא מהשגחת השי"ת".

בחג העשירי הקדוש הזה, אנו מתפללים להשי"ת שתתגלה ההסתרה, וכדברי אהמ"ר ר' ישראל מצורטקוב זצ"ל ועל החו"ל אסתר מן התורה מבין שהכוונה היא שהגזירות היו מסבת ההסתרה, ואכל ע"י התפללות פסקו כוחם של עמלק ועשיו, וקראו "מגילת אסתר" — שנתגלה מה שהי' בהסתרה. העשירי יתי' קודש לה' — שיתגלה כבוד מלכותו, מלכות שמים וחיי תורה במהרה בידן.

ALFI AZOR

RABBINIC AND LITURGICAL REMINISCENCES

PUBLISHED ON THE OCCASION OF
ISRAEL'S THIRTY INDEPENDENCE DAY

EDITED BY

RABBI J. J. MANNION

MOSAD HARAV KOOK JERUSALEM 1953
LITURGICAL RESEARCH INSTITUTE -

ALEI ASOR

RABBINIC AND LITERARY RESEARCHES

PUBLISHED ON THE OCCASION OF
ISRAEL'S TENTH INDEPENDENCE DAY

EDITED BY
RABBI J. L. MAIMON

TALMUDICAL RESEARCH INSTITUTE —
MOSAD HARAV KOOK, JERUSALEM 1958